

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1918

bron

*Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1917-1918.* E.J. Brill, Leiden 1918

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003191801_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 12^{den} Juni 1918.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 16^{den} Mei 1918.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 12^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, met eene toespraak.

II.*

Voordracht van Pater B. KRUITWAGEN: 'De uitvinding van de boekdrukkunst en hare eerste voortbrengselen' (met lichtbeelden).

III.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

IV.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

* Het Bestuur zal voorstellen de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze (na punt VIII).

VI.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

IX.

Voorstel van de Maandelijksche Vergadering om uit de beschikbare renten van het Fonds te verleen:

a. alsnog fl. 300 voor de kosten der onlangs verschenen BELLAMY-uitgaaf bewerkt door Mej. Dr. J.A. NIJLAND.

b. fl. 50 voor den Bond HEEMSCHUT.

X.

Verkiezing van twee Bestuursleden in de plaats van de Heeren Dr. J. VERDAM en J.F.M. STERCK die aan de beurt van aftreden zijn. De door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltallen zijn:

1. *a.* DR. J.J.G. VÜRTHEIM.

b. DR. D.C. HESSELING.

2. *a.* JOHANNA W.A. NABER.

b. DR. J. VAN DER VALK.

XI.

Verkiezing van een Secretaris in de plaats van den volgens art. 23 der Wet aftredenden titularis. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal is:

a. DR. S.G. DE VRIES.

b. DR. G.J. BOEKENOGEN.

NAMENS HET BESTUUR, S.G. DE VRIES, *Secretaris*.

De Vergadering wordt bijgewoond door de Bestuursleden: K. Sneyders de Vogel, *Voorzitter*, J. Heinsius, *Penningmeester*, J. Verdam, J. Huizinga, J.W. Muller, Ch. R. Bakhuizen van den Brink, L. Knappert, J.F.M. Sterck, S.G. de Vries, *Secretaris*, door L.D. Petit, *Bibliothecaris*, door de gewone Leden: B. Kruitwagen, J. Herderscheê, W.P. Kops, F.A. Lieftrinck, R. van der Meulen Rz., A. Beets, Ph. S. van Ronkel,

J.C.G. Jonker, C. Snouck Hurgronje, I.A. Nederburgh, J.E. Kroon, K.H. Roessingh,
D. Plooy, W. Draaijer, P.A.A. Boeser. N.J. Beversen,

J. Bosboom Nz., G. Hulsman, J.S. Theissen, C. Peltenburg Pz., J. Kleyntjens, C.H. Ph. Meyer, H.F.M. Huybers, G.J. Heering, D.C. Hesseling, W.F. Leemans, W.P. van Stockum Jr., H.M. Werner, A. Eekhof, N. van Wijk, C.H. Ebbinge Wubben, E. van Biema, Mej. A. Salomons, Mej. C. Serrurier, G. Kalff, N.J. Krom, G.J. Dozy, W.J.M. Mulder, Leo van Puyvelde, A.G. van Hamel, J.L. Walch, K.J.L. Alberdingk Thijm, H.E. van Gelder, Mej. M.E. Kronenberg, Mevr. E.H. Korevaar-Hesseling, Mej. E. Neurdenburg, Mej. C.M. Vissering, Mej. A.G. de Leeuw, Mevr. M.C. Kooy-Van Zeggelen, Mevr. J.M. Sterck-Prooot, Mevr. J. van Ammers-Küller, Mej. A.L. Oppenheim, Mevr. Th. Hoven, Mej. J.W.A. Naber, J.H. Abendanon, L.A. Kesper, J.C. Overvoorde, P.C. Molhuysen, H.E.J.M. van der Velden, E. Wiersum, Mej. A. van der Flier, A.W. Weissman, F. Pijper, J.C. Ramaer, C.J. Wijnaendts Francken, Mej. B.M. van der Stempel, C.P. Burger Jr., G.J. Boekenoogen, M.W. de Visser, W.J.J.C. Bijleveld, Dirk Coster, J.B. Breukelman, C.G. Kaakebeen.

I. De Voorzitter de Heer Dr. K. Sneyders de Vogel opent te elf uren de Vergadering met eene toespraak, door hem ter uitgaaf afgestaan en hierachter gedrukt (Bijlage I).

II. Op voorstel van het Bestuur wordt besloten eerst punt III-VIII van den Beschrijvingsbrief en eerst daarna II te behandelen.

III-IV. Door den Secretaris en den Bibliothecaris worden hunne jaarverslagen voorgelezen. Beide worden in dank aanvaard voor de Handelingen (hierachter, Bijlagen III-IV).

Naar aanleiding van laatstgenoemd verslag wijst de Voorzitter er op dat dit het 25ste jaarverslag is door den Bibliothecaris voorgedragen, en brengt hem uit naam der Vergadering hulde voor alles wat hij gedurende 25 jaren met groote toewijding voor de bibliotheek der Maatschappij heeft verricht. Hierop wordt het woord verleend aan den Heer Dr. C.P. Burger Jr. die verklaart dat een groot aantal leden met eenige oud-leden en niet-leden der Maatschappij zich vereenigd hebben om op dezen gedenkdag den Bibliothecaris hunne sympathie te betoonen. Uit aller naam betuigt hij den jubilaris hartelijken dank voor zijn vele werk ten nutte der bibliotheek en der zeer velen die de voortreffelijk en praktisch bewerkte boeken van den Heer Petit bijna dagelijks gebruiken. Als teeken van dank en hulde biedt de Heer Burger hem eene fraai bewerkte oorkonde aan met eene lijst der deelnemers en eene som gelds die hem in staat moge stellen zich ook verder ongestoord te blijven wijden aan zijn register op de gedrukte pamfletcatalogi, dat zooveel omvangrijker wordt dan aanvankelijk was geraamd, toen daarvoor eene toelage uit het Vaste Fonds werd verleend.

Na deze toespraak waarop een luid applaus der Vergadering

volgde, betuigt de Heer Petit zijn hartelijken dank zoowel aan den Voorzitter als aan den Heer Burger en aan alle deelnemers aan dit huldeblijk. Hij verheugt zich zeer in de hem betoonde sympathie en herdenkt daarbij met groote dankbaarheid hen die hem steunden bij zijn werk ten bate der bibliotheek, in het bijzonder wijlen den Heer James de Fremery die in den waren zin des woords een 'Maecenas' voor haar is geweest.

V. Namens de Commissie, bestaande uit HH. Dr. C.H. Ph. Meyer en Dr. Ph. S. van Ronkel, in de Maandvergadering van 5 April benoemd tot nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester (zie Bijlage V), bericht de Heer Meyer, dat zij alles nauwkeurig hebben nagegaan en in de beste orde bevonden, zoodat zij konden voorstellen hem onder dankzegging te ontlasten. Waartoe besloten werd. In 't bijzonder wijst de Commissie nog op het heuglijk feit, dat het kapitaal van het Vaste Fonds behalve door bijschrijving van rente nog belangrijk vermeerderd werd door eene dankbaar aanvaarde gift van 1000 gld. van een onbekende, zich noemend 'een gewoon lid der Maatschappij.'

De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan de Commissie voor hare werkzaamheid en aan den Penningmeester voor zijn nauwgezet beheer.

VI-VII. De Jaarverslagen der Commissiën voor Taal- en Letterkunde en voor Geschied- en Oudheidkunde worden door de Secretarissen HH. Dr. G.J. Boekenoogen en Dr. A. Eekhof voorgelezen en beide in dank aanvaard voor de Handelingen (Bijlagen VI-VII).

VIII. Namens de Commissie voor stemopneming, in de Maandvergadering van 3 Mei benoemd, doet de Heer Dr. J.E. Kroon mededeeling van den uitslag der stemming gehouden ter verkiezing van nieuwe leden der Maatschappij, nl. volgens besluit dier Maandvergadering, 25 gewone en 2 buitenlandsche leden. De Commissie waarin met den Heer Kroon zitting hadden HH. W.J.J.C. Bijleveld, Dr. G.J. Boekenoogen, Dr. A. Eekhof, Dr. G.J. Heering, Dr. R. van der Meulen Rz., C. Peltenburg Pz., Dr. K.H. Roessingh en Dr. S.G. de Vries, heeft uit handen van den Secretaris ontvangen 248 stembiljetten waarvan één als nietondertekend, van onwaarde moest worden verklaard. Gekozen zijn (in alphabetische volgorde):

Gewone Leden:

Dr. W.J. Aalders te Groningen.
 Dr. M. Boas te Amsterdam.
 E. Boulan te Groningen.
 Ed. Th. J. Brom te Amsterdam.
 H.M. Dekking te Rotterdam.
 Mej. Christine Doorman te Utrecht.
 J.C. van Eerde te Amsterdam.
 Jonkvr. C. Engelen te Zutphen.

C.H. van Fenema te Oosterbeek.
 Dr. P.C.A. Geyl te Londen.
 Mr. H. van Goudoever te Groningen.
 Mr. A.H.M.J. van Kan te Leiden.
 J.A.F. Kronenburg, C. SS. R. te Roermond.
 Mr. J. Kunst te Amsterdam.
 Dr. R. Ligtenberg, O.F.M. te Woerden.
 Mr. A. Loosjes te Amsterdam.
 Mr. H.A. Lorentz te Kaapstad.
 Mej. Fenna de Meyier te 's-Gravenhage.
 Frans Mijnsen te Amsterdam.
 Dr. M. van Rhijn te Driebergen.
 T.B. Roorda te Aerdenhout.
 J.H. Speenhoff te Rotterdam.
 Dr. N.B. Tenhaeff te 's-Gravenhage.
 H.D. Tjeenk Willink Jr. te Haarlem.
 C. de Waard Sr. te Middelburg.

Buitenlandsche Leden:

André de Ridder, tijdelijk te Amsterdam.

Karel van de Woestijne te Laeken.

De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan den Heer Kroon en aan zijne medeleden der Commissie voor stemopneming en verklaart daarop de Vergadering voor ongeveer een uur geschorst.

II. Na heropening der Vergadering wordt het woord verleend aan Pater B. Kruitwagen voor zijne onder n°. II aangekondigde voordracht: 'De uitvinding van de boekdrukkunst en hare eerste voortbrengselen' (met lichtbeelden). Na deze voordracht betuigt de Voorzitter den Heer Kruitwagen onder luide teekenen van instemming der Vergadering, hartelijken dank en verzoekt hem zijne voordracht te willen afstaan ter uitgaaf in de 'Handelingen'. De Spreker verklaart zich bereid dit verzoek in overweging te nemen. Sedert heeft de Heer Kruitwagen welwillend er in toegestemd, dat de voordracht hierachter (Bijlage II) zou worden gedrukt.

IX. De beide voorstellen van de Maandelijksche Vergadering om uit de beschikbare renten van het Fonds te verleen:

a. alsnog fl. 300 voor de kosten der onlangs verschenen BELLAMY-uitgaaf bewerkt door Mej. Dr. J.A. NIJLAND.

b. fl. 50 voor den Bond HEEMSCHUT, worden na eenige toelichting door den Voorzitter gegeven, met algemeene stemmen aangenomen.

X-XI. Bij de hierop volgende verkiezingen worden tot Bestuursleden benoemd de Heer Dr. J.J.G. Vürtheim en Mej. J.W.A. Naber en wordt als Secretaris herbenoemd de Heer Dr. S.G. de Vries. Mej. Naber en de Heer De Vries, ter Vergadering aanwezig, verklaren de benoeming aan te nemen. De Voorzitter

betuigt den dank der Vergadering aan de beide aftredende Bestuursleden, eerst aan den Heer J.F.M. Sterck die in het Bestuur, vooral gedurende het jaar waarin hij als Voorzitter werkzaam was, zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Daarna zich richtende tot den Heer Dr. J. Verdam spreekt de Voorzitter zijn hartelijken dank uit voor de groote en zeer bijzondere diensten door hem aan de Maatschappij bewezen, niet alleen als Bestuurslid en Voorzitter, maar ook in vele andere opzichten, overal waar zijne warme liefde voor de Maatschappij zich in daden kon betoonen. Uit naam van het geheele Bestuur met uitzondering van den Heer Verdam zelf die hiervan onkundig was gelaten, stelt de Voorzitter thans voor: den Heer Verdam hulde en dank te betuigen door hem te verzoeken het eerlidmaatschap der Maatschappij te aanvaarden. Dit voorstel wordt met luid en langdurig gejuich door de Vergadering begroet en aangenomen. De Heer Verdam verklaart zeer getroffen te zijn door dit bijzonder eerbewijs dat door hem op zeer hoogen prijs wordt gesteld en met hartelijken dank door hem wordt aanvaard.

Bij de hierop volgende rondvraag maakt de Heer H.M. Werner zich tot tolk der aanwezigen door het uitspreken van dank aan den Voorzitter voor zijne leiding der Vergadering.

De Heer Dr. C.P. Burger Jr. beklagt zich over het z.i. ongelukkig besluit van het Bestuur, de beide bundels Handelingen en Levensberichten tot één te vereenigen. Twee steeds afzonderlijk gehouden reeksen thans samen te voegen is onpraktisch en die maatregel zal veel last veroorzaken, vooral voor bibliothecarissen. Hij dringt er dus op aan dat op dit besluit teruggekomen moge worden, of dat in elk geval twee afzonderlijke titelbladen worden gedrukt, ook nog voor den vorigen bundel.

De Voorzitter erkent het bezwaar aan bedoelden maatregel verbonden. Deze is het gevolg van bezuiniging die beslist noodzakelijk was en ook nu nog is, waar alle drukkosten zoo onmatig gestegen zijn. Het zal dus zonder versterking der geldmiddelen niet raadzaam zijn hierop terug te komen. Hij verklaart zich evenwel gaarne bereid nader door het Bestuur te doen overwegen wat in deze nog mogelijk zal zijn.

Hierop wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Dames en Heren.

Wederom is de tweede Woensdag van Junie daar, en we zijn verheugd dat ook dit jaar de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde haar werk op bescheiden wijze heeft kunnen volbrengen. Te midden van het geweldig wereldgebeuren schijnt haar taak soms klein en gering. Terwijl de grote volkeren der aarde elkander bestrijden en onder de leuze van recht en gerechtigheid, vaderland en vrijheid, alles op het spel zetten, zijn we zo licht geneigd het werken der vreedzamen gering te schatten. En toch, niet in mensenzielen door haat met onvruchtbaarheid geslagen zal ooit kunnen rijpen de oogst van vrede en liefde zonder welke wij niet leven kunnen. Hoger dan de werken des oorlogs staan de werken van de vrede; meer dan veldheerstalent moeten we onze eenvoudige mannen eren die werkten in hun stille studeerkamer. - Gedenken wij onze doden!

Onder hen zie ik de kleine man met de grote denkerskop, nog jong als professor te Benares disputerende in het Sanskrit met de meest ontwikkelde Brahmanen over allerlei vragen van letterkundige en filosofiese aard. Ziet onze Kern te Leiden en later te Utrecht, *de* autoriteit op het gebied van het Sanskrit, van de Malayo-Polynesiese talen, ja van de taalwetenschap in 't algemeen, een vraagbaak voor allen. Wie herinnert zich niet hoe hij op kongressen tot op hoge ouderdom met vuur deelnam aan de discussies! Nog op het in 1916 te Utrecht gehouden Filologenkongres hebben de jongeren onder ons de meesterschap kunnen bewonderen waarmede hij allerlei taalkundige kwesties beheerste.- Met hem is een groot man ten grave gedaald op wie Nederland trots kan zijn.

Een man van vaste overtuiging, van universeel weten, van grote werkkraft was Prof. J. Wolter; wetenschappelijk, een onderwijsman in de beste zin des woords. Zijn vaste blik ging over het gehele onderwijsgebied, en als voorzitter der Aaneenschakelingskommissie heeft hij zijn stempel gedrukt op het Rapport, dat zo al niet ieders instemming, dan toch elks bewondering verdient.

Sterk afwisselend is het veld der letterkunde: Wijdde A.J.

ten Brink zich voornamelijk aan werken van belletristische aard: romans, novellen en toneelstukken, was Dr. B. van Rijswijk een verdienstelijk leraar te Delft, Dr. J.A. Worp, wiens levenswerk over Constantijn Huygens juist vóór zijn dood was afgesloten, was ook een uitstekend kenner van het middeleeuws toneel.

Met Daniël de Lange en Jacques Hartog bevinden we ons in een andere wereld. Hoe populair is de eerste niet geweest als dirigent op onze concerten! Bevredestig heeft zijn gemoed echter slechts kunnen vinden in de theosofie. Met zijn vrouw naar Californië vertrokken, heeft hij de laatste jaren zijns levens vrijwillig de band met Nederland verbroken.

En weer verandert het toneel, en zijn we verplaatst in 's lands vergaderzaal. Daar treffen ons twee mannen van fijne geestesbeschaving, van edel karakter; gij zult begrepen hebben dat ik spreek van Mr. W.H. de Beaufort en Mr. H.L. Drucker, beiden mannen van studie, wier stem, als de politieke hartstochten de gemoederen niet al te zeer in beroering brachten, met eerbied werd aangehoord. Evenals de landsadvocaat Mr. W. Thorbecke, hebben zij belangrijke publicaties geleverd vooral op rechtskundig gebied, terwijl Mr. de Beaufort ook als historicus zich naam heeft gemaakt.

Onder de theologen treffen ons de edele W.J. Leendertz en Dr. S. Baart de la Faille, beiden vrome mannen, de eerste de geliefde herder der doopsgezinde gemeente te Amsterdam, redacteur van 'Geloof en Vrijheid'; de andere jaren lang strijdende voor het vredesideaal.

Ook Indië heeft een gevoelig verlies geleden door de dood van C.M. Pleyte en H.W. Fischer, de eerste leraar aan de Bestuurschool te Batavia, bekend door zijn talrijke artikelen over Nederlands Indië en door zijn werken op het Museum van het Bataviaas genootschap; de laatste eerst majoor van het Indies leger, daarna conservator aan het Ethnografies Museum en wethouder van Leiden, een man van grote werkkraft en energie en van uitgebreide kennis.

Vergeten wij ook onze afgestorven buitenlandse leden niet: Dr. Pennypacker, die in September 1907 te Philadelphia overleed, - Paul Meyer, sedert 1878 lid onzer Maatschappij, directeur de l'Ecole des Chartes, de uitnemende handschriftenkenner, meester op het gebied der Middeleeuwse letterkunde, die jarenlang heeft samengewerkt met Gaston Paris 'dans une émulation qui ne fut jamais une rivalité', - Odilon Périer, directeur général honoraire des Services parlementaires flamands, - ten slotte Andrew Murray, te Wellington in Zuid-Afrika, die als schrijver van godgeleerde werken ook buiten Afrika bekend is.

Dat zijn onze doden! Hun nagedachtenis blijve ook onder ons in ere!

Wanneer wij aan al de mannen denken die ons ontvallen zijn,

dan zijn wij er trots op dat zij allen leden van onze Maatschappij zijn geweest, hoe uiteenlopend van levensrichting en karakter, hoe verschillend van werkring ook. Immers, niettegenstaande alles wat scheidde, hierin waren zij één: allen - wij schakelen voor een ogenblik onze buitenlandse leden uit - allen hebben, op wat voor wijs ook, de Nederlandse wetenschap, kunst of letterkunde gediend, allen waren Nederlanders en spraken de Nederlandse taal.

En waarover zou dan Uw Voorzitter in zijn openingsrede tot U, leden van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, spreken, zo niet juist over die taal die ons gemeenschappelijk is! Ook diegenen onder ons wier studierichting hen vaak ver afvoert van de vaderlandse bodem, zij voelen toch dat zij hier thuis zijn, en als zonen die lang van huis zijn geweest, zetten zij zich neder aan de huiselijke haard. Wel kennen zij niet de geschiedenis van alle portretten die aan de wand hangen, wel weten zij niet altijd hoe dit of dat meubelstuk in de familie is gekomen, maar toch hebben zij ze lief, ze zijn opgegroeid in die omgeving en duizenden onzichtbare draden verbinden hun ziel met de voorwerpen om hen heen.

Zo is het ook met onze taal. Velen onzer hebben een geheel leven gegeven aan een bepaalde studie en de geschiedenis van onze eigen taal blijft onbekend, en vaak weten we niet hoe deze of gene term in de woordenschat is opgenomen. En toch, we kennen die klanken van onze vroegste jeugd af, het zijn vrienden geworden, ze hangen ten nauwste samen met ons gedachten en gevoelsleven; ze vormen een band tussen Nederlanders en Nederlanders.

Welnu! laten we dan een ogenblik spreken over onze moedertaal; en waar hier geen vakman aan het woord is, verwacht gij van mij niet dat ik u nieuwe gezichtspunten open. Wij zullen het hebben over van ouds bekende dingen, die de schittering van het nieuwe missen, maar warmer, intimer van kleur zijn.

De taal die een zó hechte band vormt tussen bewoners van hetzelfde land, wij weten dat zij op de keper beschouwd, heel weinig eenheid vertoont: dialektale en gewestelijke uitspraak graven diepgaande verschillen, - alle beroepen en ambachten bezitten hun eigen vaktermen, - omgeving, opvoeding, gedachtenwereld en karakter drukken mede hun eigenaardige stempel op ieders taalgebruik, - het bij ons, Hollanders, sterk ontwikkelde gevoel van stand, dat wij, veelal onbewust, ook onze kinderen inprenten door ze te zenden naar nette scholen en ze van hun prilste jeugd af afgezonderd te houden van de onbeschaafde volkskinderen - het platteland vormt hier nog een uitzondering -, heeft ten gevolge dat de verschillende lagen der maatschappij ook verschillende, voor elkander soms onverstaanbare taal spreken. Wanneer we eens nagaan welk een schat van woorden

de volkstaal bezit voor de delen van het menselijk lichaam, van wat wij gewoon zijn onze voeten te noemen tot het hoofd toe, dan zal het grote verschil u duidelijk zijn. Die uitdrukkingen en woorden, grof soms en drasties, vervullen het hart van de filoloog met vreugde, en het spijt me dat het decorum mij verbiedt u de schoonste ervan in de herinnering terug te roepen.

Maar hoe komt het dat wij zulk een onaangename indruk krijgen, als wij volksuitdrukkingen horen bezigen? Omdat voor ons die woorden, neem bijvoorbeeld *poot* in plaats van *voet*, *kop* voor *hoofd*, verbonden zijn met begrippen en indrukken die tot een andere kring behoren dan de onze, en bijgevolg - zo is nu eenmaal de mens! - beneden ons wordt geacht: die uitdrukkingen horen thuis, niet waar? in de mond van het mindere volk.

En toch, wanneer ze gebezigd worden in de omgeving waarvoor ze bestemd zijn, uitgesproken en aangehoord door mensen die tot eenzelfde kring behoren, is het dan niet duidelijk dat de woorden die ons hinderen, dáár volkomen dezelfde indruk maken als de beschaafde termen bij ons? Het is, dunkt me, van het hoogste belang van deze waarheid doordrongen te zijn. Wij hechten veel aan het kennen van vreemde talen, en terecht: wij leren dat onze wijze van uitdrukken, onze wijze van begrippenverbinding niet de enige is; combinaties van woorden en gedachten die wij niet kennen, ze blijken in andere beschaafde talen gemeen-goed te zijn; onze geest wordt zodoende verruimd, en gave God dat de grote Europese volken wat meer elkaars taal leerden, elkaars taal, die de drager is van hun idealen, hun denken en gevoelen, dan zouden zij wellicht meer geneigdheid tonen elkander te naderen en te verstaan!

Maar wat waar is voor vreemde talen, is ook waar voor de klassetalen. En - het lijkt wel vreemd - het is nog moeilijker misschien voor de ene Nederlander de taal van de andere Nederlander te verstaan, dan een vreemde taal behoorlijk onder de knie te krijgen. Immers, we mogen het nog zó goed weten dat voor een man uit het volk *poot* dezelfde waarde heeft als ons woord *voet*, het helpt niets; wij krijgen bij het horen van de volksterm een onbehaaglijk gevoel, en daar dit geenszins in de bedoeling van de spreker lag, is de indruk onjuist en verstonen we dus zijn taal niet. Ons gevoel wist niet te transponeren. Grotere eenheid en juister begrip zouden misschien te bereiken zijn bij meerdere toenadering der verschillende standen. Maar dat gaat moeilijk in Holland. Verzekerde me nog niet onlangs een dame dat het haar altijd hinderde, wanneer de predikant 's Zondags van Jezus sprak als van een timmermanszoon! Haar afkeer zou ongetwijfeld nog groter geweest zijn als zij Jezus zelf met zijn onbeschaafde Galilese tongval had horen spreken!

Ook in de verhouding van de ene mens tot de andere zien we hetzelfde misverstand. Sterk voelende naturen uiten hun

emotie vaak in termen die meer intellectueel aangelegde mensen als overdreven brandmerken, en die hen tot tegenspraak prikkelen. Wanneer we ons even de tijd gunden de woorden over te brengen in onze eigen toonaard, misschien zou er dan menig hard woord ongesproken blijven.

We zien het, wat in de taal het meest direkt tot ons spreekt, is niet de intellectuele, het is de gevoelskant daarvan. Wij zijn niet in de eerste plaats verstandelijk aangelegde wezens; in de allereerste plaats zijn het onze verlangens, onze begeerten, onze idealen, gevoelens van allerlei aard, die ons beheersen en ons oordeel bepalen. En de taal is daarvan het beeld. Naast woorden en zinnen die slechts intellectuele begrippen aanduiden, zijn er andere die slechts gevoelswoorden zijn. Laten wij even mogen stilstaan bij dat affektieve karakter der taal.

Hoe geven wij uiting aan de gevoelens die ons het diepst schokken? Denken we aan een moeder die zit aan het bedje van haar kind dat zoeven van haar is weggenomen. In elkaar gebogen, strak ziende naar het dode lichaampje, zit zij daar sprakeloos, een enkele snik ontsnapt haar mond. Voor zulk een smart heeft de taal geen woorden, geen gearticuleerde klanken kunnen uiting geven aan dit gevoel; wij bevinden ons hier buiten ons gebied. Diepe smart, evenmin als innig geluk, kunnen op direkte wijze in taal worden uitgedrukt.

En hoe staat het met gevoelens die minder diep gaan, bij ons reageren op het komiese bijv.? Ook daar heeft de taal geen gearticuleerde uitdrukking voor, en het letterkundige *ha!* is niet anders dan een onvolmaakte weergave van het lachen. Evenwel kan datzelfde woordje *ha!* leedvermaak of dreiging uitdrukken, zonder enige verdere intellectuele waarde: *ha! ha! daar zit je in de val*. Zelfs woorden die in een ander verband wel inhoud hebben worden tot onherkenbaar-zijn toe veranderd: *Sjonge, sjonge!* of *tjee, tjee*, de geliefkoosde uitdrukking van Sprotje.

Behalve de bovengenoemde tussenwerpsels heeft de taal ook woordverbindingen, uitdrukkingen die hun oorspronkelijke waarde geheel of gedeeltelijk hebben verloren: *Wel, heb ik van mijn leven! Morgen brengen! Toe, ga door!*

Tot die uitdrukkingen behoren ook vele archaïsmen. Prof. Verdam heeft o.a. in zijn rectorale rede 'Een museum van taaloudheden' verschillende van de termen die hier thuis horen besproken. Zijn uitgangspunt was echter een ander dan het onze; hij heeft geen onderscheid gemaakt nòch tussen algemeen geldige termen en letterkundige uitdrukkingen, nòch tussen gevoels- en intellectuele zegswijzen. Vandaar ook dat hij naar aanleiding van de uitdrukking *van iemand houden* heeft kunnen verklaren: 'Om haar in haar oorsprong, d.i. volkomen, te begrijpen, moeten wij met onze gedachten terug naar de ver achter

ons liggende tijden van het leenstelsel.' Van histories standpunt is deze stelling natuurlijk goed te verdedigen, maar van uit de gezichtshoek waaronder wij nu de taal beschouwen, moeten wij het tegenovergestelde beginsel vaststellen. Bally zegt terecht in zijn *'Traité de stylistique française'*: 'Pour bien comprendre l'esprit d'une langue il faut en ignorer (beter *oublier*) beaucoup de choses', verklaring die, naar ik hoop, door niemand uwer zal opgevat worden als een ontkenning van het goed recht der historische taalbeschouwing. Om de waarde van een bepaalde uitdrukking te voelen in de levende taal, is taalgeschiedenis van geen nut, gevaarlijk zelfs; daarvoor is alleen nodig - 't klinkt onnozel het te zeggen - kennis der levende taal. Vaugelas zeide reeds: 'L'Usage est le Maître des langues'; het gebruik, hoe onlogies vaak ook, is het enige wat bij kwesties die het levend taalgebruik aangaan van belang is. Miskenning van dit beginsel heeft vaak heilloze verwarring gesticht; bij de studie der spraakkunst, bij de behandeling van synoniemen vooral, heeft verkeerde toepassing van het histories standpunt tot de meest zonderlinge definities gevoerd. Nog kort geleden haalde een hooggeleerde, als bewijs dat het Nederlands zóveel slordiger is dan het Frans, de uitdrukking aan: *een som maken*. Immers, werd opgemerkt, *som* is de uitkomst van een optelling; de enige juiste uitdrukking is *een vraagstuk oplossen*, evenals in het Frans *résoudre un problème!* Dit is zuiver logies geredeneerd, maar zonder gevoel voor taal en inzicht in taalgeschiedenis. Hij gat er zich geen rekenschap van dat, zonder het vergeten van de oorspronkelijke betekenis, de taal zich niet ontwikkelen, d.i. niet bestaan kan. Wat zou hij hebben staan kijken op de bloemententoonstelling onlangs te Wassenaar, waar de fietsen *gestald* werden. En werkelijk, nog honderd jaar verder, dan stallen misschien de huismoeders haar suiker in het suikervaaasje!

Hetzelfde zouden we kunnen opmerken naar aanleiding van tal van uitdrukkingen aan de Bijbel ontleend, *iemand judassen*, *zijn tien geboden gebruiken* en zovele andere, die, ook al wordt de Bijbel minder gelezen dan vroeger, toch hun burgerrecht hebben gehandhaafd. En hoevelen, die niets van het schippersvak verstaan, weten toch zó handig *elkaar de loef af te steken* en *laveren zó goed*, dat zij *buiten schot blijven!*

Stylisties beschouwd staan al deze uitdrukkingen op dezelfde lijn. We voelen dat we hier niet meer zijn in de kring van die zuiver affektieve klanken die we zoëven hebben besproken; dat het gevoelselement hier minder sterk is dan bij tussenwerpsels of bij uitroepen als: *Nou of ik! 'k Zou nog liever! Neen maar! Wel heb ik van mijn leven!* Hier is een intellektuele inhoud bewaard gebleven, al is die ook verbleekt. Hoe komt het dat men naast *weglopen* bijv. behouden heeft *de plaat poetsen* en *aan de haal gaan!* Juist omdat die uitdrukkingen, logies gelijkwaardig, in affektieve kracht zoveel verschillen. Soms is het beeld als in

de beide bovengenoemde voorbeelden geheel vervaagd, soms wordt het nog half onbewust gevoeld, zoals in *elkaar de loef afsteken, de plank misslaan, de lucht van iets hebben, iets brandmerken*, en in dat geval kan de kunstenaar het weer levend maken door de keuze zijner woorden. Een dichter schept niet steeds nieuwe beelden, zijn plastiese geest geeft vaak vlees en bloed terug aan de talloze woordschimmen der taal, en doet ons hun oorspronkelijke betekenis weder voelen. In de gewone spreektaal echter vervagen de beelden, de gevoelsinhoud is het voornaamste. Zo kunnen we zeggen dat bijna alle woorden of uitdrukkingen die een intellektuele waarde vertegenwoordigen naast zich andere woorden of uitdrukkingen hebben die daaraan een meer of minder krachtig gevoelselement voegen. Naast *armoede* staan *ontbering, ellende, geen hemd aan 't lijf hebben, geen rooie duit bezitten*, en andere, nog sprekender zelfs. Naast *blijdschap* kunnen we noemen *pret, plezier, leut, lol*. Bally maakt ten opzichte van deze woorden een juiste opmerking. Tegenover het gewone woord dat tot de algemene taal behoort, kan men vaak een tegenstelling plaatsen, zo: *armoede* en *rijkdom, blijdschap* en *droefheid, ziek* en *gezond, hoog* en *laag*. Dit is niet het geval met woorden als *ontbering, ellende, plezier* en *pret*, omdat hier naast het fundamentele begrip nog andere waarden bijkomen als van *medelijden*, en deze zijn niet of moeilijk door tegenstellingen uit te drukken; *hij zit er warmpjes in* drukt naast het intellektuele begrip van *rijkdom* nog uit het gevoel van *jaloerse bewondering*.

We merken op dat de meeste der genoemde uitdrukkingen een enigszins gemeenzaam tintje hebben. Het algemeen Nederlands is een vrij onpersoonlijk iets, dat ongetwijfeld het fonds uitmaakt van de taal der beschaafde Nederlanders, maar dat zelfs door de hogere klasse niet, altans niet in alle omstandigheden, zo wordt gesproken. Hoe persoonlijker we worden, hoe vertrouwelijker we bij elkaar zijn, des te meer zullen dergelijke uitdrukkingen op het stramien der algemene taal ingevlochten worden. De gemeenzame spreektaal staat dan ook dichter bij het leven dan het algemeen Nederlands. En dank zij de gemeenzame omgangstaal komen we wat dichter bij het volk, en is er kans dat wij, zoal niet geheel, de volkstaal leren begrijpen. Want de volkstaal is bij uitnemendheid gevoelstaal; daarin wemelt het van krachttuitdrukkingen, van herhalingen, van archaïsmen, van half of geheel vergane symbolen; daar, om tot ons laatste punt te komen, daar blijkt uit de gehele zinsbouw het affektieve karakter der taal.

In de *Grundriss der romanischen Philologie* verdeelt Groeber de grammatika in *intellektuele* en *affektieve* spraakkunst, feitelijk hetzelfde wat de Ouden onder *syntaxis regularis* en *syntaxis figurata* verstonden. Streng door te voeren is die indeling niet, daar zelfs het meest logies inelkaar gezette geheel de uitdrukking

kan zijn van diep gevoel. Lanson haalt daarvan een typies voorbeeld aan in *L'art de la prose*, p. 58. Hij citeert een van die ingewikkelde zinnen zoals we er zovele ontmoeten bij de schrijvers der XVIIe eeuw: 'Je sais bien *que* ce n'est pas à des filles à défendre la vérité, - *quoique* l'on peut dire, par une triste rencontre, - *que* - *puisque* les évêques ont des courages de filles, - les filles doivent avoir des courages d'évêque, - *mais*, - *si* ce n'est pas à nous à défendre la vérité, - c'est à nous à mourir pour la vérité, - et à souffrir plutôt toutes choses *que* de l'abandonner'. - Voor de overtuiging, die zich ondanks al die voegwoorden en logies gekonstrueerde tussenzinnen hier een weg baant, is Jacqueline Pascal ook gestorven.

Maar niettegenstaande dergelijke voorbeelden is het beginsel der indeling in intellectuele en affektieve spraakkunst juist. Wat is nu het procédé dat we onbewust toepassen als we een sterke emotie tot uiting brengen? We constateren in de eerste plaats: Hoe sterker het gevoel, hoe minder woorden! - We zeggen niet: *Dat landschap is mooi*; maar met klank en buiging in de stem zeggen we: *Dat is prachtig!* of korter nog: *Prachtig!* Gedrongenheid van uitdrukking is een der eigenschappen van de affektieve zinsbouw.

Maar tegenover dit verschijnsel zien we vooral bij impulsieve naturen een ander dat daar lijnrecht tegenover schijnt te staan: Bij affektieve uitingen gebruikt men meer woorden dan logies noodzakelijk is. In plaats van met één uitroep te volstaan, volgt er vaak een hele reeks: *Prachtig! prachtig! prachtig!*

Schijnbaar is dit feit in tegenspraak met het vorige; in werkelijkheid is dit niet zo. In het eerste geval hebben we gezien dat woorden die slechts logiese, intellectuele waarde zouden vertegenwoordigen niet gebruikt worden; in dit geval blijkt voor de impulsieve mens één woord onvoldoende om al zijn gevoel uit te drukken; een nieuwe impuls brengt hetzelfde woord te voorschijn, dikwels met een nuance van toonhoogte en toonsterkte. Zo ook in Sprotje: *En sparen, ze moest sparen, gauw sparen!*

En deze behoefte om nogmaals uiting te geven aan hetgeen ons vervult, heeft tot natuurlijk gevolg dat de tweede term vaak nog expressiever, intenser is dan de eerste: Zo herinner ik me dat een jonge dame, aan wie ik een blijkbaar interessante mededeling deed, deze om te *gillen* vond, om te *gieren*, neen maar, om te *kraaien!*

We zoeken naar woorden om onze bewondering uit te drukken; een veel gebruikte term lijkt ons te zwak, we zoeken een andere nog nooit gebruikte, en zó verandert onophoudelijk de woordenschat, hetzij dat nieuwe woorden worden gevormd, of aan bekende nieuwe waarden worden toegekend, hetzij ten slotte dat men ze ontleent aan andere talen.

Bij het weren van vreemde bestanddelen uit onze taal zijn taalzuiveraars vaak te ver gegaan; uitgaande van het intellectuele standpunt dat, indien het voorwerp, het begrip door een Hollandse term logies geheel wordt gedekt, de vreemdeling in onze taal geen burgerrecht mag verkrijgen, heeft men allerlei woorden willen bannen die juist in affektieve waarde van de Hollandse verschillen. Wie voelt niet dat het een hemelsbreed verschil is of we van *dichter* dan wel van *poeet* spreken? Zelfs de gemeenzame uitdrukking: *Amuseer je* (die ik ternauwernood in bescherming durf nemen) schijnt me toe een enigszins andere waarde te hebben dan: *Veel genoeg!* Die Franse woorden zijn over het algemeen minder ernstig, niet waar, dan onze brave Hollandse! Zo zal het ook moeilijk zijn *ordinair* uit de volkstaal te bannen; het drukt een echt Hollands begrip uit met de nodige kracht.

Ten slotte, ook al zijn alle logiese bestanddelen ener goedgebouwde zin aanwezig, dan blijkt nog vaak uit de volgorde der woorden dat het affektieve element de overhand heeft: *En lopen dat hij deed! Die man, die vertrouw ik niet! En Kees, is die er ook door!*

We zien wat er gebeurt. Al onze belangstelling concentreert zich op één persoon, één handeling. Als we daar uiting aan hebben gegeven, kunnen we kalmer uiteenzetten waarom onze belangstelling is gaande gemaakt. Deze wijze van uitdrukken is zó gewoon dat het best mogelijk is dat ze langzamerhand haar kracht verliest, de gewone affektloze konstruktie wordt, en zó van de stylistiese sfeer overgaat naar de syntaktiese. Dit is dan ook gebeurd in het Frans. De met nadruk uitgesproken zin: *Et Pierre, est-il venu?* of *Pierre, pourquoi n'est-il pas venu?* is in het modern Frans de gewone vragende vorm geworden: *Pierre est-il venu?* en zelfs: *Pourquoi Pierre n'est-il pas venu?* Het laatste voorbeeld is sprekend, omdat *Pierre* niet meer de eerste plaats in de zin bekleedt, waaruit duidelijk blijkt dat het zonder biezondere nadruk wordt uitgesproken. Zo grijpen verschillende onderdelen der taalstudie in elkaar, en ben ik ondanks mezelf weer bij de geschiedenis der taal beland, en we komen tot de konklusie: Om de kracht van een uitdrukking te verstaan heeft men geen taalgeschiedenis nodig; om het waarom? te begrijpen kan men er niet buiten.

Maar het allervoornaamste middel om mede te delen wat we willen, om de indruk weer te geven van wat er in ons omgaat, heb ik nog nauweliks genoemd: het is het gebaar en de klank der stem. Dit laatste is maar al te vaak vergeten. Menende dat de woorden op zichzelf genoegzaam te kennen geven wat wij bedoelen, heeft men vaak het belang van goed lezen en goed voordragen voorbij gezien bij ons taalonderwijs, daarbij zondigende tegen het feit dat de taal niet in de eerste plaats intellectueel

is, maar affektief. Dr. Bonebakker heeft het vorig jaar in een onzer maandvergaderingen nog eens de nadruk gelegd op de oude waarheid: In de eerste, in de allereerste plaats de voordracht! - Hetzelfde vergeten ook zij die heil verwachten van kunstmatige talen als het *esperanto* en het *ido*. Zelfs voor commerciële doeleinden zullen zij vaak ontoereikend blijken. Wanneer iemand zijn waar wil aanprijzen, dan is het niet voldoende te betogen: *Mijn artikel is goed*; hij moet de beschikking hebben over een hele voorraad synoniemen die ongeveer dezelfde intellektuele inhoud hebben, maar verschillen in gevoelswaarde. En die waarde kunnen we niet bij afspraak regelen, ze hecht zich alleen aan bepaalde woorden, omdat die, voorkomende in allerlei verbindingen, in allerlei gedachtenkombinaties, direkt tot ons spreken.

Ook bij wijsgerige en theologiese kwesties is het affektieve element van het hoogste belang! Hoe vaak heeft men gevoelswaarheden met verstandelijke argumenten willen bestrijden! en men begreep niet dat men langs elkaar heen redeneerde, dat men elkander eenvoudig niet verstond!

Hoe het zij, het lijkt me nodig dat ook bij ons taalonderwijs meer de nadruk gelegd wordt op het affektieve element der taal. Dan kan ook de oplettende studie en de aesthetiese analyse der letterkunde beter tot haar recht komen. Werd er maar wat minder tijd besteed aan al die histories-grammatiese vormen!

Zo is dan de taal, ook de goede letterkundige, het beeld van de mens; ziel- en taalkunde staan met elkander in nauw verband. Moge dan onze moedertaal, ook in haar gevoelselementen, meer en meer een onderwerp van liefdevolle studie worden. Met het uitspreken van deze wens open ik de vergadering.

**Bijlage II. Voordracht van pater B. Kruitwagen.
De uitvinding van de boekdrukkunst en hare eerste voortbrengselen.**

Dames en Heeren Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Het doel, waarmede deze lezing over de ‘De uitvinding van de boekdrukkunst en hare eerste voortbrengselen’ werd samengesteld, is - zooals eigenlijk vanzelf spreekt - meer kennis van, en meer belangstelling in de oudste gedrukte boeken, bijzonderlijk de Nederlandsche, te verspreiden.

Op de eerste plaats wilde ik u daarom laten zien, welk een groot stuk kunst- en cultuurgeschiedenis er in die oude boeken steekt, ook al bekijken wij ze uitsluitend van den druktechnischen kant. Iemand die zich met incunabelen - zoo noemt men de boeken, die tot 1500 werden gedrukt - bezighoudt, moet niet, mag niet, ja, ik zou haast zeggen: kàn niet een droge ‘boekenwurm’ worden, die niets anders ziet dan boeken. Zeker, men kan zich eens moe maken over den datum, den drukker, of drukplaats van een incunabel; men kan desnoods drie, vier dagen aan zoo'n détail-kwestie zitten peuteren. Maar wie zijn vak goed verstaat, kijkt in laatste instantie toch over zulke kleinigheden heen, en houdt steeds beide oogen open voor de breede ruimten der wereld-cultuurgeschiedenis, waarvan dat ééne oude boek, ja alle oude boeken te zamen, slechts een klein, een miniem onderdeel vormen.

Waaruit dus volgt, dat het verspreiden van belangstelling in de boekdrukkunst en de oudste gedrukte boeken slechts beoogt, en slechts beoogen kan: een verfrissching en een verruiming van onzen wetenschappelijken blik op het verleden.

Met dit hoofddoel van deze voordracht hangt echter samen een ander doel van nuchter-praktischen aard, te weten: het opsporen van het oudste drukwerk, speciaal van het Nederlandsche. Sedert de laatste 10 à 20 jaren bestaat er in alle landen een hernieuwde belangstelling in de oudste geschiedenis der

boekdrukkunst. Wij, Nederlanders, mogen daarbij niet ten achter blijven, niet alleen omdat de moderne methode der incunabelstudie haar allereersten oorsprong dankt aan twee Nederlanders: Jan Willem Holtrop en Marinus Campbell, die beiden ook lid waren van onze Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, maar tevens, omdat in de laatste jaren de oude aanspraken van Nederland op de eer, de boekdrukkunst te hebben uitgevonden, aanmerkelijk versterkt zijn geworden. Het is voor ons land dus een eereplicht, de oudste voortbrengselen der Nederlandsche boekdrukkunst aan een hernieuwd, streng-wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen; en daarvoor is noodig de medehulp van al onze ontwikkelde landgenooten.

Want ongelukkigerwijze zijn onze oudste in Nederland gedrukte boeken grootendeels nog slechts te vinden in den vorm van onooglijke, soms vieze fragmentjes en strookjes, die veelal door vroegere boekbinders gebruikt zijn als schutbladen, ruggesteuntjes of omslagen van boeken. Dáár, in oude boekbanden, heeft men de meeste kans, iets van belang te vinden, en ongetwijfeld zijn er in ons land nog tal van merkwaardige vondsten op dit gebied te doen. Daarenboven zijn er zeker nog vele boeken te ontdekken, die, al behooren ze niet tot het alleroudste drukwerk, toch welkome bijdragen zullen leveren tot de geschiedenis der Nederlandsche boekdrukkunst. Het is echter de vraag: wie spoort die dingen op, of liever: wie heeft een beetje kijk op zulk drukwerk, zoodat hij althans kan vermoeden, dat hij iets belangrijks voor zich heeft? Er zijn geen willekeuriger zwervelingen dan oude boeken. Men ontmoet ze in stovenhokken en op zolders, in consistoriekamers en pastorieën, in hofjes, oude gestichten en plattelandsraadhuizen, op boerenhofsteden, in patriciërswohnungen, oude kasteelen enz. enz. Al die plaatsen in heel Nederland systematisch te gaan afzoeken, is iets, wat voorloopig tot de pia vota behoort, zoowel wegens gebrek aan krachten als aan financiën. In de eerste jaren zullen wij ons dus moeten tevreden stellen met een niet-georganiseerd onderzoek, dat afhangt van de welwillende medehulp van belangstellenden.

Welnu, die medehulp te verkrijgen is het tweede doel van deze voordracht, die dáárom juist gehouden wordt op deze Jaarvergadering, omdat daar ontwikkelde belangstellenden uit alle oorden des lands plegen samen te komen. We moeten als 't ware overal in den lande uitkijkposten uitzetten, die trachten te verhinderen, dat er nog meer kostbaars verloren gaat dan er reeds verloren gegaan is.

Hier en daar zal deze lezing een àl te beknopt overzicht geven van wat er over bepaalde onderdeelen te zeggen valt. Vooral technische bijzonderheden zullen slechts in telegram-stijl kunnen behandeld worden, terwijl de lichtbeelden een enkelen keer wat àl te spoedig op elkaar zullen volgen. U zult mij,

hoop ik, willen verontschuldigen. Het is niet wel mogelijk, in den tijd van 5 kwartier, alles wat tot richtig verstand der zaken noodig is behoorlijk uiteen te zetten. Het is ook niet noodig. Op een gezellige Jaarvergadering moet men niet zwaar gaan redeneeren over wetenschappelijke onderwerpen. Ik laat dus alleen in vogelvlucht zien, wat er tegenwoordig op het gebied der oude boekdrukkunst zooal te doen is.

Om een goed begrip te hebben van de wijze, waarop de boekdrukkunst werd uitgevonden, en zich in enkele tientallen van jaren over Europa verspreidde, moet eerst worden nagegaan, waarin eigenlijk het wezen van de uitvinding bestond.

Het is U bekend, dat de uitvinding omstreeks 1440 heeft plaats gehad, en door de eenen toegeschreven wordt aan Laurens Janszoon Coster te Haarlem, door de anderen aan Johan Gutenberg te Mainz.

Maar vóórdat Coster of Gutenberg geboren, of althans volwassen menschen waren, werden er in Europa niet alleen prenten, maar zelfs ook boeken gedrukt. Doch dat was zoogenaamde blokdruk. Men nam een plankje hard hout, sneed in spiegelbeeld figuren of letters erin uit, streek er drukinkt over, legde een papier erop, wreef daarover met een borstel, om de inkt overal gelijkmatig te laten afdrukken, en zoo kwamen de uitgesneden figuren of letters op het papier te staan. Zoo bestaat er bijv. een prent, voorstellende de H. Maria met vier andere vrouwelijke heiligen, en voorzien van het jaartal 1418. Het is, aan de techniek te zien, Vlaamsch werk, en de Vlaamsche oorsprong van dit allerzeldzaamste stuk wordt bevestigd door een andere niet-gedateerde prent, voorstellende 'Maria in de Zon', omgeven door vier middelnederlandsche versjes in Vlaamsch dialect. Naar het oordeel van deskundigen is deze laatste prent afkomstig uit hetzelfde atelier als die van 1418. Weliswaar lijkt mij die datum 1418 eenigszins verdacht, daar de techniek al te geacheveerd schijnt voor dat jaar; en de prent van Maria in de Zon is zonder twijfel pas ontstaan na omstreeks 1430-1440, omdat vóór dien tijd de devotie tot Maria in de Zon wel niet bekend was, zeker niet in de Nederlanden; maar behalve deze twee prenten bestaan er nog verschillende andere, die zeker in het begin der 15^e of op het eind der 14^e eeuw vervaardigd zijn, zoodat de zaak waar het om gaat: dat er reeds vóór de uitvinding der boekdrukkunst prenten werden gedrukt, onaangetast blijft.

Maar niet alleen heiligen-prenten werden op die wijze van blokken hout gedrukt, doch ook spotprenten, speelkaarten, aflatbrieven en dergelijke 'fliegende Blätter'. Alles wat op een los blad werd verspreid, noemde men oudtijds 'Brief', en in Zuid-Duitschland treft men in de 15^e eeuw tal van zulke 'Briefdrucker', die ook Maler, Kartenmaler, Briefmaler, Heiligenmaler, Heiligendrucker werden genoemd.

Jammer genoeg zijn de meeste van die prenten verloren gegaan. Het ging er mee net als nu. Het volk kocht ze voor 'n paar centen op een bedevaartsplaats of op een jaarmarkt, hing ze thuis aan den muur op; na eenigen tijd waren ze vuil en hingen aan flarden, en al of niet bij gelegenheid van den schoonmaak werden ze 'opgeruimd'.

Op dezelfde wijze als prenten werden er ook boeken door middel van houtblokken gedrukt. Algemeen bekend zijn de zgn. *Armenbijbel* (Biblia pauperum) en de *Spieghel der menschelijker behoudenis* (Speculum humanae salvationis), beide bestaande uit gravuren met daarbij behoorenden tekst. In Nederland vonden deze boeken veel aftrek; van den Armenbijbel kent men althans zeven, van den Spieghel vier uitgaven, die zoowel in de gravuren als in de lettervormen een onmiskenbaren Hollandschen oorsprong dragen. Maar ook boeken zonder teekeningen, dus enkel tekst bevattende, werden soms van blokken hout gedrukt. Te Deventer in de Athenaeum-Bibliotheek berust nog een Donatus - een allerwege verspreide Latijnsche spraakkunst van Aelius Donatus - die uit 28, op 14 blaadjes perkament gedrukte bladzijden bestaat. De vorm der letters wijst duidelijk uit, dat dit blokboek van Nederlandschen oorsprong is. Dezen Donatus houden we even vast als uitgangspunt voor verdere beschouwingen.

Door de letters en regels zoo dicht mogelijk bij elkaar te plaatsen, en zoo veel mogelijk afkortingen te gebruiken, slaagde deze blokboek-drukker erin, den geheelen Donatus op 28 bladzijden samen te persen. Iedere bladzijde was ten koste van veel tijd en vaardigheid in een afzonderlijk plankje hard hout uitgesneden. Er zat dus een flink stuk bedrijfskapitaal in deze onderneming. En het fatale van 't geval was nu, dat men met die 28 blokken of plankjes ten eeuwige dage niets anders kon drukken dan dat ééne schoolboekje. Zoodra de schoolmeester voor zijn leerlingen een andere spraakkunst, of ook maar een verbeterde of herziene uitgave van den Donatus wilde hebben, werden de 28 blokken totaal waardeloos.

Wat volgt daaruit? Dat bij den blokdruk, van mercantiel standpunt gesproken, de bedrijfskosten te hoog en het risico te groot waren, om een algemeene toepassing van dit drukprocédé mogelijk te maken. Feitelijk zien we dan ook den blokdruk beperkt tot schoolboekjes, eenige volksboeken en vooral prenten, artikelen dus, bij welke men vooruit van een massa-verkoop verzekerd was.

Door den blokdruk werd dus het geestes-cultuurleven nog niet veel verder geholpen. Het bedrijf miste één element, dat voor een breede verspreiding en een alzijdige toepassing van iedere uitvinding een conditio sine qua non, een allereerste vereischte is: er was over het algemeen geen geld mee te verdienen.

Toch leefde men in een tijd, waarin de mechanische verveelvuldiging van boeken móést uitgevonden worden. De universiteiten van Europa werden bezocht door duizenden jonge mannen, die allen hun boeken noodig hadden. Ook afgestudeerde theologen, juristen, medici en magisters in de vrije kunsten vroegen dagelijks om meer boeken. De Renaissance had in alle landen een nieuwen, frisschen drang naar ontwikkeling en wetenschap doen ontwaken. En niet alleen de geestelijken en geleerden vroegen om boeken, ook de welvarende poorter en de gewone man verlangden naar lectuur en ontwikkeling. Handel, nijverheid en rijkdom, en vooral ook de woelige laat-middeleeuwsche toestanden op kerkelijk, staatkundig en maatschappelijk gebied, deden overal de menschen meer met alles meeleven, meer belangstelling in allerlei dingen ontwaken. En de mooie bijbels, kronieken, getijdenboeken en ridderromans, die vorsten en vorstinnen en rijke poortersvrouwen en -dochters door bekwame schrijvers en verluchters deden vervaardigen en versieren, voorzagen wel in de behoefte van de klassen, die het konden betalen, doch het groote publiek vroeg niet om mooie, maar om goedkoope boeken.

De blokdruk kon die niet leveren. Er moest dus iets anders worden gevonden. De eisch, die aan de techniek werd gesteld, was deze: men moest met hetzelfde materiaal, waarmede men het eene boek drukte, een tweede, een derde, een vierde geheel verschillend boek kunnen drukken. Eerst dán kon het bedrijf loonend worden. Met andere woorden: men moest boeken drukken met losse letters, die men in elke gewenschte combinatie naast elkaar kon plaatsen.

Men zal zeggen: dat was vrij eenvoudig. Men neemt zoo'n in een houtblok uitgesneden tekst, zaagt eerst horizontaal de regels, dan verticaal de letters af, en krijgt zóó bijvoorbeeld van één bladzijde van dien Deventerschen Donatus reeds ongeveer 1400 losse houten letters.

Theoretisch laat zich dat wel hooren, practisch is het echter onuitvoerbaar. Doch er zouden te veel technische détails moeten behandeld worden, wilde ik u dit in zijn geheelen omvang aantonen. In het kort zij dit erover gezegd:

1°. Houten letters kan men in klein formaat onmogelijk zóó zuiver uitsnijden, dat de tekst goed leesbaar is. Men zou dus, zooals ook bij den blokdruk geschiedde, steeds moeten werken met vrij groote letters, die ongeveer tweemaal zoo groot waren als een gewone boekletter.

2°. Door 't drukken en wringen van de pers zouden losse houten letters veel aan slijtage onderhevig zijn; daardoor zouden de bedrijfskosten op den duur weer te hoog worden, omdat dan telkens nieuwe lettertjes, en wel een voor een, moesten worden bijgemaakt.

3°. Wil een zetsel van losse lettertjes, ondanks het voortdurend

drukken en wringen van de pers, goed in zijn voegen blijven, en dus geen gevleken en onleesbaren afdruk geven, dan moeten de staafjes waarop de letters zijn uitgesneden, allemaal mathematisch rechthoekig zijn. Dit nu is bij vrije bewerking uit de hand menselijkerwijze onmogelijk. Absoluut genomen kàn het, maar dan worden de bedrijfskosten weer te hoog, terwijl dan tevens nog de andere bezwaren blijven bestaan.

4°. Het beste bewijs, dat drukken met losse houten lettertjes onmogelijk is, ligt wel daarin, dat niemand het ooit heeft beproefd, althans zeker niet op eenigszins uitgebreide, schaal.

Er bleef dus niets anders over dan te zoeken naar een procédé, waarbij men losse letters in klein formaat en van een vrij harde zelfstandigheid kon verkrijgen, en aan de letterstaafjes langs mechanischen weg een mathematisch rechthoekigen vorm kon geven. Met andere woorden: men moest losse metalen letters gieten. Had men eenmaal een zuiver rechthoekigen gietvorm, dan waren immers alle letterstaafjes, die men uit dien vorm goot, zuiver rechthoekig. En de hardheid van het metaal liet dan tevens toe, kleine en toch duidelijke en tegelijk stevige lettertjes uit te snijden.

De vraag: wie heeft de boekdrukkunst uitgevonden, staat dus gelijk met deze andere vraag: wie heeft het lettergieten uitgevonden.

En daar volgt onmiddellijk ook dit uit, dat we den uitvinder van de boekdrukkunst niet moeten zoeken onder de blokdrukkers, die alleen met hout werkten, doch onder de goud- en zilver- en fijne kopersmeden; dat het iemand moet geweest zijn, die met de bewerking van metalen op de hoogte was, die de hardheid en de zachtheid ervan kende, die ze kon smelten, erin graveeren enz. enz. En daarmee klopt dan ook volkomen het feit, dat de oude boekdrukkers, omtrent wier leven we iets weten, bijna allen leden waren van het gilde der goud- en zilversmeden.

Het wezen van de nieuwe kunst bestond dus in het lettergieten.

Hoe ging dat in zijn werk?

Laat ik vooraf zeggen, dat we hier allerlei historisch-technische détails uitschakelen: hoe bijv. de oudste gietinstrumenten waren geconstrueerd; of de matrijzen van lood of koper, en de stempels van koper of staal waren; of de looden letter uit de matrijzen met het letterstaafje in één tempo werd gegoten, dan wel of de zoogenaamde Abklatsch-methode werd gevolgd - die volgens Mr. Ch. Enschedé door Gutenberg zou zijn toegepast - waarbij de matrijs in lood werd afgeslagen, en het staafje dan op de letter werd opgegoten, enz. Hoe interessant die bijzonderheden ook zijn, we moeten ze hier achterwege laten, om de aandacht niet van de hoofdzaken af te leiden.

Voor het gieten van metalen letters is het eerste noodig een zoogenaamde stempel of patrijs, een staafje staal, op welks uiteinde de gewenschte letter in spiegelbeeld wordt gegraveerd. Die

stempel wordt in een langwerpig-vierkant blokje koper eenige millimeters diep ingedrukt; dat blokje koper heet: matrijs.

Een alfabet van een bepaalde lettersoort bestaat uit ongeveer 90 teekens, nl. 26 hoofdletters, 26 kleine letters, de cijfers van 0 tot 9, allerlei leestekens en streepjes, de zoogenaamde ligaturen: ae, oe, ff, fi, ffi, ffl, enz. Er moesten dus 90 stalen stempels worden gegraveerd, en in 90 koperen matrijzen worden 'afgeslagen', zooals de vakterm luidt.

Doch nu komt er een moeilijk werk, het justeeren van de matrijzen. Voor een goeden, leesbaren druk is het absoluut noodig, dat alle letters precies even hoog en precies loodrecht staan, dat alle letters op zichzelf, en alle gedeelten van iedere letter - bijv. de rechter- en de linkerpoot van een M - gelijkmatig afdrukken op het papier. Deze en allerlei andere kleinigheden, die zóó nauw luisteren, dat zelfs 1/10 millimeter verschil hinderlijk werkt, hangen voor het grootste gedeelte af van het nauwkeurig justeeren der matrijzen. Die 90 koperen blokjes moeten net zoo lang bewerkt en afgevijld worden, dat de daarin afgeslagen letterbeelden in alle matrijzen precies dezelfde diepte hebben, en op geheel dezelfde hoogte en breedte van de matrijzen staan.

Is dit justeeren door 'n bekwaam vakman geschied, dan kan het gieten beginnen. De matrijs wordt, met het ingeslagen letterbeeld naar binnen gekeerd, vastgeklemd in een zoogenaamde klemhaak (gietflesch), een ijzeren instrument, welks twee helften zoo in elkaar sluiten, dat vlak onder het letterbeeld een mathematisch rechthoekige ruimte wordt gevormd; de klemhaak wordt nu tenondersteboven gehouden, men giet er lood in, laat dat even afkoelen, en als men het instrument uit elkaar neemt, komt er een looden staafje te voorschijn, op welks uiteinde de letter in spiegelbeeld te zien is. Na nog eenige fijnere bewerkingen is dit letterstaafje geheel voor den druk geschikt, en ongeveer 2800 van zulke losse staafjes, in een metalen raam tegen elkaar vastgeklemd, vormen het 'zetsel' van een bladzijde zooals de lezer hier in de Handelingen er een voor zich ziet.

Het graveeren van den stempel is echter niet het eerste element in de totstandkoming van een lettersoort. Daaraan gaat vooraf het werk van den teekenaar, den man die de letter schept, en aan wiens modellen de graveur van de stempels tot in de kleinste bijzonderheden gebonden is. Van den kunstzin en den smaak van den teekenaar hangt het af, of een letter mooi of leelijk, duidelijk of onduidelijk is. Van alle letters, teekens en cijfers maakt hij vooraf de teekeningen, en zijn taak is het, te zorgen dat al die vormen, in de duizenderlei combinaties waarin ze kunnen voorkomen, steeds één harmonisch, rustig geheel uitmaken.

Doch we spreken hier niet verder over het werk van den teekenaar. Ik wilde alleen maar zeggen, dat, wanneer de oude boekdrukkers mooi werk afleverden, de eer daarvan voor een

groot gedeelte toekomt aan de teekenaars, wier namen voor ons meestal verborgen zijn gebleven.

Vanzelf stelt zich nu de vraag: Wie is de uitvinder der boekdrukkunst geweest, m.a.w. wie heeft het eerst boeken gedrukt met losse, uit metaal gegoten letters?

Hoogstwaarschijnlijk is het een Hollander geweest.

Twee feiten zijn in ieder geval onbetwistbaar.

1°. Dat in 1560-80 hier in Holland als een oude overlevering het verhaal in omloop was, dat een zekere Laurens Janszoon Coster omstreeks 1440 te Haarlem de boekdrukkunst zou hebben uitgevonden. In zijn gedétailleerden vorm is dat verhaal, zooals Hadrianus Junius het ons heeft overgeleverd, wel vermengd met een aantal bijzonderheden, die blijkbaar aan de fantasie van ondeskundigen te danken zijn, maar toch schijnt er een historische kern in te zitten. Want er bestaat

2°. nog een ander verhaal, dat, voorzoover is na te gaan, onafhankelijk is van de Haarlemsche traditie, waarin óók verzekerd wordt, dat de eerste uitvinding van de boekdrukkunst heeft plaats gehad in Holland. Het is het vermaarde bericht van de Keulsche Kroniek, die in 1499 te Keulen werd gedrukt. Straks komen wij even daarop terug.

3°. Als een nieuwen getuige zou men mogen beschouwen Prof. Gottfried Zedler te Wiesbaden, die, op grond van uitgebreide historisch-technische onderzoekingen eveneens tot de conclusie is gekomen, dat uit de techniek zelf, voorzoover die uit de oudste bestaande drukwerken nog is af te leiden, blijkt, dat de eerste proeven om met losse metalen letters te drukken, genomen zijn in Holland.

Hoe nu die Hollandsche uitvinder geheeten heeft, en waar hij gewoond heeft, is van minder belang. Sommigen zijn van meening, dat de namen Coster en Haarlem later pas aan het verhaal der uitvinding zijn aangeplakt. Campbell zocht bijv. den uitvinder van de boekdrukkunst niet te Haarlem, doch te Utrecht; maar de redenen, die hij daarvoor aanhaalt kan men niet precies steekhoudend noemen.

Doch wij kunnen hier op deze kwestie niet dieper ingaan; wij zullen alleen nog even zien, wat de Keulsche Kroniek reeds in 1499 over de uitvinding van de boekdrukkunst te vertellen wist. Uit het Keulsche dialect in gewoon Hollandsch overgezet, luidt het bericht aldus:

‘Van der boekdrukkers kunst.

Wanneer, waar en door wien is gevonden de onuitsprekelijk nuttige kunst van boeken te drukken.

.... Deze hoogwaardige kunst is gevonden allereerst in Duitschland te Mainz aan den Rijn. En het is voor de Duitsche natie een groote eer, dat daar zulke vernuftige menschen te vinden zijn. En dat is geschied omstreeks het jaar onzes Heeren 1450 en het eerste boek dat men drukte was de Bijbel in het

latijn; deze werd gedrukt met een groote letter, gelijk de letter waar men nu Misboeken mee drukt. Item ofschoon de kunst is gevonden te Mainz, als voorzeggd op de wijze, waarop ze nu gemeenlijk wordt uitgeoefend, zoo is toch de eerste vóór-beelding (die eyrste vurbylding) gevonden in Holland uit de Donaten, die daar vóór dien tijd zijn gedrukt. Daarvan en daaruit is genomen het begin der voorzegde kunst, maar zij is [te Mainz] veel meesterlijker en subtieler uitgevonden dan die manier [in Holland] was ... De eerste uitvinder der drukkerij is geweest een burger te Mainz ... Johan Gutenberg ... Het begin en de ontwikkeling der kunst heeft mij mondeling verhaald de eerzame man meester Ulrich Zell van Hanau boekdrukker te Keulen, nog heden anno 1499, door wien de genoemde kunst te Keulen is gekomen'.

Door een Duitscher wordt dus reeds in 1499 uitdrukkelijk bevestigd, dat Gutenberg zijn kunst geleerd heeft uit Donaten, die in Holland waren gedrukt. En als zegsman haalt hij aan Ulrich Zell, den eersten boekdrukker te Keulen, die zich daar reeds in 1466 heeft gevestigd, en die te Mainz zelf het vak heeft geleerd.

Maar waren die Hollandsche Donaten, welke Gutenberg gezien heeft, misschien blokboeken?

Neen, want: 1°. Blokboeken behoefde Gutenberg niet in Holland te komen zien. Die waren er in Duitschland ook te vinden, zoal geen Donaten, dan toch andere boeken, of althans prenten, waarop ook tekst in hout was uitgesneden; en 2°. Het verhaal is afkomstig van Ulrich Zell, die als vakman het fundamenteele verschil tusschen blok-druk en eigenlijken boek-druk toch zeker zeer goed gekend heeft, en wist, dat de techniek van het eene vak niets had uit te staan met die van het andere.

Zoo blijkt dus uit de Keulsche kroniek met historische zekerheid, dat aan Holland de eer toekomt, de boekdrukkunst het eerst te hebben uitgevonden.

Wanneer ik evenwel mijn persoonlijk gevoelen mag zeggen, dan is het mij nog zoo duidelijk niet, dat een Hollander de uitvinder zou zijn. Op historisch terrein bestaan er mijns inziens moeilijkheden, die men zoo maar niet met een groot woord of een breed gebaar van zich kan afschuiven. En ook als men de zaak van technische zijde beschouwt, dunkt mij het vraagstuk nog niet definitief beslist. De meeste blokdrukken, die een eenigszins uitvoerigen tekst hebben - dus niet die, welke alleen of bijna uitsluitend prent zijn - dateeren, naar den vorm der letters te oordeelen, van na of omstreeks 1450 à 1460, dus uit een tijd, waarin de eigenlijke boekdrukkunst reeds lang was uitgevonden. Ik heb echter hierboven de traditioneele voorstelling gevolgd, omdat die het meest logisch en daardoor het meest waarschijnlijk lijkt. Doch ik voeg er mijn bedenkingen bij, vooral om mijn eigen wetenschappelijk geweten gerust te stellen. We mogen hopen en vertrouwen, dat de historisch-technische onder-

zoekingen, waarvan Prof. Zedler zijn resultaten zal publiceeren, ons een helderder kijk op het vraagstuk zullen geven.

Bestaan er nu nog van die Hollandsche Donaten, die Gutenberg zou gezien hebben?

Waarschijnlijk wel. Doch wij moeten eerst eens bezien het zoogenaamde ‘Abecedarium’, dat waarschijnlijk nog eerder gedrukt is dan de Donaten. Het is een Latijnsch boekje, gedrukt op twee velletjes perkament, beide niet grooter dan een briefkaart. Samengevouwen tot een boekje vormen ze vier blaadjes, of 8 kleine bladzijtes. De tekst bevat het ABC, dan het Onze Vader, het Weesgegroet, de Twaalf artikelen des Geloofs (Credo), en nog eenige gebedjes, alles in het Latijn. Het boekje diende om de kinderen te leeren lezen, en hun tegelijk de eerste gebeden te leeren. Zulke Abecedaria waren reeds en bleven nog lang in gebruik.

Dit Abecedarium is duidelijk gedrukt met losse gegoten letters, doch de techniek is zeer onbeholpen. Er is bijna geen een letter die goed staat. De eene staat te hoog, de andere te laag, een derde helt over naar links, een vierde naar rechts, de eene letter is heel vet afgedrukt, de andere niet of bijna niet, kortom alles wijst erop, dat we hier te doen hebben met een der eerste proeven, die in Holland genomen zijn. En dat het Hollandsch werk is, blijkt duidelijk uit den vorm van de letters, die zich nauw aansluit aan de in Holland gebruikelijke schrijffletter van dien tijd. De hoofdoorzaak van de gebrekkige techniek schijnt wel gelegen te hebben in de matrijzen, die niet van koper, maar waarschijnlijk van lood zijn geweest, zoodat zij reeds bij het eerste gietsel, door de aanraking met het kokende lood, hunne justering hebben verloren ... àls ze ten minste ooit goed gejusteerd geweest zijn.

Met dezelfde letters als het Abecedarium is ook een Donatus gedrukt, en deze is het wel, dien Gutenberg moet gezien hebben. Wij bezitten er nog twee blaadjes van, die echter tamelijk verformfaaid zijn. De techniek van den druk is even gebrekkig als van het Abecedarium, en slechts door een zeer nauwkeurige vergelijking kan men vaststellen, dat het de Abecedarium-typen zijn, waarmede deze Donatus is gedrukt.

Zeer terecht zegt de Keulsche Kroniek, dat Gutenberg de boekdrukkunst veel ‘meesterlijker en subtieler’ heeft uitgevonden, m.a.w., dat hij de Hollandsche uitvinding zeer veel verbeterd heeft. Dat moeten we volkomen toegeven.

Het neemt echter niet weg, dat ook Gutenberg in den beginne niet tegen de eischen der techniek was opgewassen, en óók vrij gebrekkig werk leverde, al was het dan ook aanmerkelijk beter dan dat van Coster. Gutenberg's Donatus van 1446-1447 ziet er bijvoorbeeld nog vrij onbeholpen uit, ofschoon heel wat beter dan de Hollandsche Donatus. Maar men moet daarbij in aanmerking nemen, dat Gutenberg steeds werkte met letters, die

ongeveer tweemaal zoo groot waren als die van Coster, waardoor alle manipulaties, het graveeren, gieten, justeeren enz. gemakkelijker werden. Nog lang heeft Gutenberg met die grootere lettersoort gewerkt. Eerst na ongeveer 10 jaren van proefneming zien wij hem voor den dag komen met een kleinere type. Maar die mag er wezen. Het is de type van den aflaatbrief van 1454-1455, tegelijk het eerste drukwerk, dat een duidelijk aangegeven datum bevat.

Het eerste groote werk, dat Gutenberg heeft gedrukt, is de beroemde Bijbel van 42 regels (per kolom), een geweldige onderneming, waaraan hij omstreeks 1450 begonnen is. Wat een kapitaal daarin gestoken werd kan men zich eenigszins voorstellen, als men weet, dat die Bijbel bestond uit 643 folio-bladen (1286 bladzijden), dat de oplage zeker 100, zoo niet 150 of 200 exemplaren bedragen heeft, dat verschillende exemplaren op perkament werden gedrukt, en dat minstens een 120-tal stempels en matrijzen moesten worden vervaardigd. Aan metaal, perkament, papier en vooral aan arbeidsloon zat daar een aanzienlijk kapitaal in. Maar Gutenberg had een geldschieter, Jan Fust, een burger te Mainz. Om een of andere reden deed Fust Gutenberg een proces aan, en eischte van hem 2026 goudgulden. Gutenberg werd veroordeeld, om althans een gedeelte van de som te betalen, en moest, bij gebrek aan geld, zijn drukmateriaal aan Fust afgeven. Fust associeerde zich nu aanstonds met Peter Schoeffer, den meesterknecht van Gutenberg, en nu begon, van omstreeks 1457 af, de firma Fust en Schoeffer te Mainz werken uit te geven, die technisch zóó geacheveerd zijn, dat zij ieders bewondering wekken.

Met een enkel woord moet nu even de verspreiding van de boekdrukkunst over Europa besproken worden. Men kan zich dan een denkbeeld ervan vormen, welk een weet- en leeslust er bij het publiek, en welk een energie en handelsgeest er bij de drukkers van dien tijd bestond.

Zes à zeven jaren nadat Gutenberg zijn eerste technischgeslaagde drukwerk had uitgegeven, vinden we drukkerijen te Bamberg en Straatsburg (1461), beide vlak bij Mainz. Dan komt Keulen (1466), Eltvil (1467), Augsburg (1468), Nürnberg en Spiers (1470) enz. Over 't algemeen volgt de verspreiding der boekdrukkunst in Duitschland den loop der groote rivieren, en dus der voornaamste handelswegen; wat in Nederland juist niet het geval is, zooals we later zullen zien.

Maar voordat in 1466 de eerste drukkerij te Keulen gevestigd wordt, vindt men er reeds een in 1465 in het Benedictijnerklooster te Subiaco bij Rome, waar twee Duitschers, Conrad Sweynheim en Arnold Pannartz, de Italianen het eerst met de nieuwe 'goddelijke kunst' bekend maken. Twee jaren later wordt deze drukkerij verplaatst naar Rome, ontwikkelt daar een buitengewone activiteit, en ... zou in 1472 bijna failliet gegaan

zijn, als Paus Sixtus IV de drukkers niet uit hun financieelen nood had gered.

Van omstreeks 1470 af begint de boekdrukkunst zich zóó snel over Europa te verspreiden, dat een tijdgenoot, de Karthuizer Werner Rolevinck, in zijn bekenden 'Fasciculus temporum' met recht kon zeggen: 'De boekdrukkers vermenigvuldigen zich over de aarde'. De volgende tabellen lichten dit

Holland I	Haarlem	c. 1440	
Duitschland	Mainz	c. 1448	51
Italië	Subiaco	1465	73
Zwitserland	Bazel	1468	8
Frankrijk	Parijs	1470	39
Holland II	Utrecht	1470	14
België	Aalst	1473	7
Oostenr.-Hongarije	Budapest	1473	10
Spanje	Valentia	1474	24
Engeland	Westminster	1477	4
Denemarken	Odense	1482	2
Zweden	Stockholm	1483	3
Portugal	Faro	1487	4
Montenegro	Rieka	1493	1

Plaatsen	Drukkerijen	Typensoorten	Boeken
Totaal 250	900	2000	7.500.000
Holland 14	39	102	300.000
Procent 5 3/5	4 1/3	5	4

Oppervlakte der landen	Totaal	3.500.000 KM ²
	Holland	33.000 KM ²
	Procent	1

eenigszins toe; zij geven den stand aan tot het jaar 1500.

De bovenste tabel wijst in chronologische volgorde de landen aan, waarin de boekdrukkunst zich verspreidde; daarna volgt de eerste stad of plaats, waar zich een drukkerij vestigde, het jaar waarin dat geschiedde, en eindelijk het aantal plaatsen, waar een of meer drukkerijen werden opgericht. Over het algemeen varieren deze laatste getallen vrij constant naar de grootte van het beschaafde gedeelte van ieder land. Alleen Engeland is op

in het oog loopende wijze ten achter, wat natuurlijk wel toe te schrijven is aan zijn geografische ligging.

De middelste tabel geeft aan, voor hoeveel procent Holland bij deze cultuurbeweging betrokken was. De procenten zijn respectievelijk $5\frac{3}{5}$ $4\frac{1}{3}$ 5 en 4, gemiddeld dus $4\frac{1}{2}$ %. Bij de opgave van het aantal boeken is het getal *e x e m p l a r e n* geschat. Men kan rekenen, dat er tot 1500 ongeveer 30.000 werken zijn gedrukt, en dat de grootte van iedere oplage door elkaar 250 exemplaren is geweest.

Nu is, zooals de onderste tabel aangeeft, de totale geografische oppervlakte van alle landen, waar de boekdrukkunst tot het jaar 1500 verspreid was, 3.500.000 vierkante mijlen. Nederland beslaat daarvan 30.000 vierkante mijlen, dus slechts krapjes 1%. Wel waren groote streken van Duitschland, Oostenrijk-Hongarije, Engeland, Spanje enz. onbewoond, of althans niet in zoover gecultiveerd, dat daar drukkerijen konden bestaan, maar dat was in Nederland ook het geval. Groningen, Drenthe en Limburg bezaten geen drukkerijen. Friesland, Noordholland, Gelderland, Noordbrabant en Zeeland ieder slechts één. Op dit punt stonden we dus wel gelijk met andere landen.

Als we nu zien, dat Nederland slechts 1% van de andere landen beslaat, en toch $4\frac{1}{2}$ % van het geheele boekdrukkerswerk levert, dan treft ons weer dat eigenaardige Nederlandsche, liever: Hollandsche volkskarakter. Om iets nieuws te vinden, om nieuwe ideeën in de wereld te brengen, daarin zijn wij even kwiek en bijdehand als andere volkeren. Maar als we onze uitvindingen moeten gaan exploiteeren, onze nieuwe ideeën in werkelijkheid omzetten, dan beginnen we te wikken en te wegen, te overleggen en te beraadslagen, en laten ons intusschen onze eigen vindingen en ideeën door anderen uit de handen nemen. Maar als onze kalme, berekenende Hollandsche natuur klaar is met denken en overwegen, als we dan 'de kat eens uit den boom' gekeken hebben, en ons hebben vergewist dat we niet 'over ijs van één nacht' gaan, dus het spreekwoord 'bezint eer ge begint' - en nog allerlei andere spreekwoorden van dat genre - hebben toegepast, dan beginnen we de zaak óók eens aan te pakken, en met zóó 'n energie, dat een buitenlander zich afvraagt: Waar haalt zoo'n klein volk het vandaan.

En ofschoon we aan een uithoek van Europa liggen, en onze cultuur steeds tot stand komt onder den invloed van de Deutsche degelijkheid uit het Oosten en van de Fransche gratie uit het Zuiden, weten wij die vreemde elementen toch te verwerken tot een eigen geheel, daarop een eigen cachet te drukken, en zoo een specifiek-Hollandsche cultuur tot stand te brengen, die in hare wording en in hare uiting precies toont wat we zijn: kalme, bedaarde, bedachtzame, doch energieke naturen, met een groot aanpassingsvermogen, maar dat toch altijd zijn zelfstandigheid weet te handhaven.

Zoo zijn wij ook gevaren met de boekdrukkunst. Onze eigen vinding laten we ons door een Duitscher uit de handen nemen. En nadat we het buitenland hebben afgekeken, gaan we eindelijk zelf weer de boekdrukkunst ter hand nemen, produceeren dan in dertig jaren tijds 4 1/2 maal meer dan men van ons verwachten kan, en leggen ook in onze boeken een specifiek-Hollandsch karakter.

Maar dit laatste gebeurde niet in eens. We stonden met onze boekdrukkunst, ik bedoel: in de grafische en aesthetische uitbeelding van onze drukletters, in het begin deels onder Duitschen, deels onder Fransch-Vlaamschen, deels zelfs onder Italiaanschen invloed. Maar langzamerhand worden die vreemde elementen teruggedrongen, en ontstaat er een lettersoort, die een specifiek-Hollandsch karakter vertoont, en die eeuwen lang de gothieke boekletter in Nederland en Vlaamsch België is gebleven. De ontwerper daarvan is Hendrik Pieterszoon van Rotterdam, ook geheeten 'Henric die Lettersnider'. Over dat Hollandsch karakter van onze boekdrukkunst spreken wij straks nog even.

Tot nu toe hebben wij gehandeld over de uitvinding en de eerste verspreiding van de boekdrukkunst. Het tweede gedeelte van onze voordracht zal handelen over de eerste voortbrengselen der drukkunst, dus over de oudste gedrukte boeken.

Onder de oudste gedrukte boeken worden hier verstaan de boeken, die verschenen zijn van de uitvinding der boekdrukkunst af tot het jaar 1500 inclusief. Stellen we de uitvinding, om een rond getal te nemen, op het jaar 1450, dan gaat het dus over de boeken, die in de eerste 50 jaren na de uitvinding zijn verschenen. Die boeken noemt men incunabelen oftewel wiegedrukken, omdat ze verschenen zijn in den tijd, toen de boekdrukkunst nog 'in incunabulis', nog 'in de wieg' lag. Men stelt de grens van de incunabelen op het jaar 1500, omdat de techniek van de boekdrukkunst toen als 't ware tot stilstand was gekomen, ja eigenlijk reeds in een tijdperk van beginnend verval geraakt was, althans onder aesthetisch opzicht.

Ieder oud boek moet, wil men er iets meer in zien dan een bepaald quantum met letters bedrukt papier, beschouwd worden in verband met het cultuur-milieu, waarin het is ontstaan.

Het is U allen bekend, hoe ieder voorwerp, dat door de hand van den mensch verwerkt of bewerkt is, ons niet alleen aantoonde de technische vaardigheid en den aesthetischen aanleg en opvatting van het individu, dat dat voorwerp heeft tot stand gebracht, maar ons ook eenigermate laat zien, hoe in dién tijd, in dát land, in dié omgeving de algemeene cultuurtoestand was. Bij ieder oud voorwerp moeten wij trachten uit te vorschen, hoe en waarom de vervaardiger ervan, naast een individueel, nog een algemeen karakter aan zijn werk gaf; hoe het individu werkte onder den invloed van algemeene factoren, die wij in honderderlei

andere vormen terugvinden in de andere producten van dienzelfden tijd, datzelfde land, diezelfde omgeving. Met andere woorden: ieder oud voorwerp, dus ook ieder oud boek, vertoont ons een stuk individueele, en tegelijkertijd een stuk algemeene kunst- en cultuurgeschiedenis.

Bij de beschouwing van die oude boeken laten we op het oogenblik datgene terzijde, wat van bijkomstigen aard is, zooals het papier met zijn watermerken en den band van het boek; we houden ons ook niet bezig met het aantrekkelijkste gedeelte: de versiering, speciaal de houtsneden; we spreken zelfs niet over het voornaamste gedeelte: den inhoud van het boek. Wij beperken ons alleen tot de letters, de typen, waarmede die oude boeken gedrukt zijn, tot den aard, den vorm en het karakter der letterbeelden, waardoor de inhoud van het boek tot uiting is gebracht.

Een heel bijzondere eigenaardigheid van de incunabelen is, dat vóór het jaar 1500 iedere boekdrukker zijn eigen letters teekende, graveerde en goot. Tegenwoordig is dat heel anders. Boekdrukkerij en lettergieterij zijn twee geheel zelfstandige bedrijven. Als iemand een boek wil drukken - ik spreek hier niet van enkele luxe-uitgaven - dan maakt hij een keuze uit de letterproef van een of andere gieterij, en krijgt op bestelling 'n paar honderd kilo van de uitgekozen lettersoort thuis gestuurd. De boekdrukker is dus over het algemeen met handen en voeten gebonden aan de aesthetische opvattingen der lettergieterijen. Zoo is de toestand al sinds eeuwen, enkele uitzonderingen daargelaten.

Maar vóór 1500 bestonden er over het algemeen geen lettergieterijen, die op bestelling dezelfde lettersoort aan tien, twintig verschillende drukkers leverden. Alleen in heel enkele gevallen treft men in den incunabeltijd een of andere geheel dezelfde, of slechts in minieme onderdeelen afwijkende lettersoort bij betrekkelijk weinige drukkers, en dan nog slechts in een bepaalde landstreek, aan. Dat blijven echter uitzonderingen. In verreweg de meeste gevallen heeft iedere incunabeldrukker zelf, of door zijn ondergeschikten, zijn eigen lettersoorten ontworpen en geteekend, zijn eigen stempels gegraveerd, zijn eigen matrijzen vervaardigd, en daaruit zijn eigen drukletters gegoten.

Wat volgt daaruit?

Dat iedere drukker vóór 1500 op zijn boeken een zeer persoonlijk cachet drukte. Veel meer dan tegenwoordig het geval is, spiegelde de kunstzin en de technische vaardigheid van iederen drukker zich af in de boeken, die bij hem van de pers kwamen. Iedere incunabel is dus een individueele kunstuiting; in iederen incunabel vindt men een stuk terug van het karakter, den landaard, den kunstzin, de technische vaardigheid, ja zelfs van den koopmansgeest van een individu, of althans van eene verzameling van individuen, die gezamenlijk één school, één atelier vormden.

Dàt maakt juist de studie van de incunabelen zoo interessant, dat iedere lettersoort, die erin voorkomt, iets individueels, en daardoor een sterker geaccentueerd kunst- en cultuurproduct is, dan bij latere boeken het geval is. En als men nu in aanmerking neemt, dat er in de incunabelen ongeveer 2000 verschillende lettersoorten (typen) voorkomen, terwijl we de plaats en den tijd van hun ontstaan, en zelfs den man die ze heeft vervaardigd, met den vinger kunnen aanwijzen, dan geloof ik, dat er wel geen onderdeel van de kunstgeschiedenis zal zijn, dat voor een tijdvak van 50 jaren over bijna 2000 nauwkeurig gedomenteerde kunstuitingen als studiemateriaal kan beschikken.

Natuurlijk is de objectieve kunstwaarde van die 2000 typensoorten zeer ongelijk. Naast veel mooi en oorspronkelijk en soms stout gedacht werk, staat bijna evenveel wat gebrekkig, wat knoeiwerk of geestlooze copie is. Maar daaruit volgt alleen, dat, evenals in alle bedrijven en in alle eeuwen, naast een aantal echte kunstenaars, of minstens menschen met talent en smaak, een bijna even groot aantal knoeyers en smaakbedervers staat. Maar dàt maakt juist het beeld veel levendiger, te meer, omdat we door onze rijke documentatie in staat zijn, naast de vertegenwoordigers van de boekdrukkunst ook de parasieten van het bedrijf met naam en toenaam aan te wijzen, de mannen die van de boekdrukkunst de ‘kunst’ lieten vallen, en alleen het ‘boekdrukken’ als winstgevend bedrijf overhielden.

Dat smaakbedervende element komt vooral op den voorgrond sedert 1485-1490, toen de concurrentie onder de drukkers ongelooflijk sterk werd, en zelfs een algemeene malaise, gepaard met de noodige faillissementen, op de internationale boekenmarkt volgde. De eene drukker trachtte al goedkooper werk te leveren dan de andere, wat voornamelijk dáárin tot uiting kwam, dat men op de kleinst mogelijke hoeveelheid papier, de grootst mogelijke hoeveelheid tekst trachtte samen te persen. Een sterk voorbeeld daarvan levert het *Speculum exemplorum*, een werk van een Nederlandschen voorbeelden-verzamelaar, waarvan de editio princeps in 1481 gedrukt werd door Richard Paffroed te Deventer. Met een mooie, forsche letter en een smaakvolle marge-verdeeling telt dat boek 504 folio-bladen van 40 regels per kolom. Al heel gauw beginnen Duitsche boekdrukkers het na te drukken met dit resultaat: Jan Koelhoff Sr. te Keulen drukt in 1485 denzelfden tekst op 442 bladen van 45 regels; de Jordanus-drukker te Straatsburg in 1487 op 320 bladen van 47 regels, en in 1490 op 286 bladen van 52 regels. Vergeleken met de oorspronkelijke uitgave van Deventer, is de 4^e uitgave van het boek 43% kleiner van omvang geworden.

Zulke voorbeelden zijn er bij dozijnen aan te wijzen, en men begrijpt thans gemakkelijk, dat bij zulk een streven, waarbij het mercantiele element zoo sterk op den voorgrond trad, aesthetische overwegingen meer en meer het veld moesten ruimen.

Daar straks zeide ik, dat men van elke der 2000 lettersoorten, die in de incunabelen voorkomen, den ontwerper met naam en toenaam kan aanwijzen.

Dit is cum grano salis te verstaan.

Op het eerste gezicht lijkt het een fatale, maar in werkelijkheid is het een zeer interessante bijzonderheid, dat 45% - zegge vijf en veertig procent - van de boeken, die vóór 1500 verschenen zijn, geen naam vermelden van den drukker, die ze gedrukt heeft.

En toch weten we dien te achterhalen.

Door Prof. Konrad Haebler te Berlijn is er een methode uitgedacht, waardoor men op grond van de gebruikte letterbeelden kan bepalen, wie de drukker is van een typografisch-anoniemen incunabel. De methode is hoogst merkwaardig en levert in zeer veel gevallen uitstekende resultaten op. Een korte uiteenzetting te geven van het ontstaan dezer methode, en van de manier waarop zij werkt, is niet gemakkelijk. Wij zullen trachten het te doen, en ons telkens in de meest eenvoudige gevallen plaatsen.

Een incunabel-drukker liet gewoonlijk niet al zijn boeken zonder zijn naam verschijnen; in een bepaald gedeelte zette hij zijn naam niet, in een ander gedeelte wel. Op grond van de boeken met den drukkersnaam weten wij dus alvast met zekerheid te constateeren, dat de drukker in kwestie - laten we hem doopen: Gerard Leeu, te Gouda - bijv. vijf verschillende typen oftewel lettersoorten gebruikte. Indien men nu een incunabel zonder drukkersnaam in handen krijgt, en ziet, dat daarin een, twee of meer van de vijf typen voorkomen, die aan Gerard Leeu toebehooren, en men geen positieve gegevens vindt, die daarmee in strijd zijn, dan mag men met gerust geweten besluiten, dat die incunabel zonder naam óók door Gerard Leeu is gedrukt.

Dit is het theoretisch gedeelte van de methode.

De groote moeilijkheid zit echter in de practische beantwoording van de vraag: Van wien zijn de typen, die ik hier in dezen incunabel zonder drukkersnaam aantref.

Zooals gezegd zijn er in de 15^e eeuw ongeveer 2000 verschillende lettersoorten in gebruik geweest. Naar ruwe schatting zijn er 1500 daarvan gothische, de 500 andere zijn romeinsche typen (dat is de lettersoort die zowat dezelfde is als onze tegenwoordige boekletter). Veronderstel nu, dat mijn incunabel zonder naam, gedrukt is met drie verschillende gothische typen, dan zou ik, als mij geen bepaalde methode ten dienste stond, op goed geluk af moeten gaan zoeken, in welke incunabelen met drukkersnaam, die 3 gothische typen te zamen, of gescheiden, maar dan in incunabelen van denzelfden drukker, voorkomen. En daar er 1500 gothische typen bestaan hebben, is dat op-goedgeluk-af-zoeken een werk, waaraan wel een begin, maar geen einde te zien is, ook al denken wij ons weer in het gunstigste

geval, dat ik nl. in een overrijke bibliotheek zit, waar ik al die 1500 gothische typen, hetzij in originali, hetzij in betrouwbare reproducties, bij de hand heb.

Een zeer groote moeilijkheid bij dit typen-onderzoek zit vooral dáárin, dat, als men het beeld van de type, die men zoekt, zoo sterk mogelijk in zijn fantasie inprent, en dan aan het zoeken gaat, men dat beeld weer glad kwijt is, als men vijf à tien andere typensoorten onder de oogen heeft gehad. Men moet al zeer geroutineerd zijn in het vak, wil men dat beeld langer dan 10 minuten in zijn fantasie houden. Daarbij komt nog, dat tal van typensoorten sprekend op elkaar gelijken, en alleen een deskundig oog de verschillen er in ontdekt.

Nu is iemand met eenige ervaring wel betrekkelijk gauw in staat, van een bepaalde type te zeggen, dat ze een Duitsch, of Fransch, of Hollandsch of Italiaansch karakter draagt; bij verdere routine ziet men zelfs bij den eersten oogopslag, dat een type een Keulsch, een Lyonsch, een Venetiaansch, een Straatsburgsch cachet heeft, zoodat het onderzoekingsveld soms te voren reeds eenigszins beperkt wordt; maar dan heeft men toch altijd nog de keuze tusschen 'n 50, 100, 200, 300 typen. De moeilijkheid, dat men het beeld uit zijn fantasie kwijtraakt, blijft daarenboven in bijna even groote mate bestaan, en wat het ergste is: er bestaat geen enkele bibliotheek ter wereld, waar men de origineelen of reproducties van alle typenbeelden bij elkaar heeft.

Summa summarum: het zoeken naar een bepaalde type is, zonder een vaste methode, onbegonnen werk, omdat men 1°) geen houvast heeft om den aard en de teekening van het letterbeeld steeds duidelijk voor zich te hebben; 2°) omdat men afhankelijk is van de origineelen of facsimiles, die men als vergelijkingsmateriaal bij de hand moet hebben, en die men hoogstens alleen in groote bibliotheken, en nergens ter wereld volledig tot zijn beschikking heeft. Een afdoende methode moet dus 1°) een systematisch houvast geven voor het onthouden van het letterbeeld; 2°) den onderzoeker althans in eerste instantie onafhankelijk maken van vergelijkingsmateriaal.

De eersten die eenige regelmaat - een 'methode' kan men het niet noemen - brachten in de typenvorsching, waren Jan Willem Holtrop en zijn zwager Marinus Campbell, beiden achtereenvolgens bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Zij bepaalden zich echter alleen tot de in Nederland en België gedrukte incunabelen. Door moeizame typen-vergelijkingen, en geholpen door den rijken voorraad incunabelen, die de Koninklijke Bibliotheek bezit, bracht Holtrop het zoo ver, dat hij een zoo goed als volledig overzicht kreeg van alle typen, die in Nederland en België tijdens de 15^e eeuw waren gebruikt, samen ongeveer 180. Van iedere type liet hij een specimen facsimileeren, en gaf die in 1857-1868 in zijn 'Monuments typographiques' uit. In 1874 publiceerde Campbell daarop zijn 'An-

nales', waarin hij de ongeveer 1800 in Nederland en België verschenen incunabelen bibliografisch beschrijft, en bij ieder boek aangeeft, met welke der bij Holtrop gereproduceerde typen het gedrukt is. Met vereende krachten had men dus zoowat alle incunabelen, ook die zonder naam van den drukker waren verschenen, aan hun rechtmatige eigenaars-drukkers toegewezen, althans wat Nederland en België betreft.

Een bepaalde 'methode' werd echter, zooals gezegd, door Holtrop en Campbell niet uitgedacht. Hunne gegevens en resultaten baseerden zich alleen op feiten. Vond ik dus een incunabel zonder drukkersnaam, waarvan de typen mij Nederlandsch of Belgisch toeschenen, en was het boek bij Campbell toevallig niet beschreven, dan bleef mij niets anders over dan te onderzoeken - met de noodige miseries - of de typen van mijn incunabel ergens in de 180 facsimiles van Holtrop te vinden waren.

Het werk van Holtrop en Campbell, resultaat van harden en energieken arbeid, trok zeer de aandacht in Engeland, met name van Henry Bradshaw, bibliothecaris te Cambridge, en Robert Proctor, sedert 1893 werkzaam aan het British Museum te Londen. Zij brachten in het werk van de twee Nederlanders een betere techniek en een eenvoudiger nomenclatuur - noch Holtrop noch Campbell bezaten het talent, hun werken ook voor een ander goed en gemakkelijk bruikbaar te maken - en nu toog Proctor aan den arbeid, om datgene wat Holtrop en Campbell voor Nederland en België gedaan hadden, op de incunabelen van alle landen toe te passen.

Proctor had een wonderbaar talent voor typenstudie. Hij kon typenbeelden, die hij eenmaal gezien had, maanden lang in zijn fantasie houden, ook al kreeg hij intusschen honderden andere typen onder de oogen. Met dit onmisbare talent gewapend, werkte hij aan het British Museum te Londen en tegelijk aan de Bodleian Library te Oxford, die samen ongeveer 10.000 incunabelen, dus 1/3 van alles wat in de 15^e eeuw gedrukt werd, bezitten. Daarenboven had Proctor natuurlijk ook allerlei dure facsimile-uitgaven van typen tot zijn beschikking, en met al deze praerogatieven toegerust stelde hij zijn beroemden, in 1898 verschenen 'Index' samen, waarin van elk der bedoelde 10.000 incunabelen de korte titel wordt opgegeven, daarbij de naam van den drukker, en de typen waarmede het boek gedrukt is. De boven reeds genoemde eenvoudiger nomenclatuur, die Proctor ook in dezen 'Index' toepaste - ze was het eerst door Bradshaw uitgedacht - bestond hoofdzakelijk hierin, dat hij de door eenzelfde drukker gebruikte typen nummerde: type 1, type 2, type 3 enz., daarbij zooveel mogelijk de chronologische volgorde, waarin die typen in de boeken voorkomen, in acht nemende. Het had, behalve een zeer welkome vereenvoudiging, ook dit voordeel, dat men reeds uit die nummers alleen kon afleiden, of een boek door een drukker in het begin van zijn drukkersloopbaan was gedrukt, of later.

Een boek, dat volgens Proctor's nomenclatuur gedrukt is met Gouda, Gerard Leeu, typen 1 en 3, is natuurlijk ouder dan een boek, dat gedrukt is met Leeu's typen 6, 9 en 10.

Hoe voortreffelijk Proctor's Index ook was - we spreken hier maar niet van nog andere uitstekende eigenschappen van het boek, met name van het in alle onderdeelen consequent doorgevoerde chronologische systeem, dat overigens reeds door Holtrop was toegepast, doch door Campbell in een rampzalig oogenblik weer losgelaten - toch gaf ook Proctor geen algemeene grondslagen, geen principen, geen 'methode' in den eigenlijken zin des woords, doch alleen feiten. Met Proctor's Index in de hand wist men nu van ongeveer 10.000 incunabelen, waaronder circa 4000 die geen naam van den drukker droegen, door wien en met welke typen ze gedrukt waren. Maar van de 20.000 overige incunabelen, die Proctor zelf niet had gezien, wist men ook na Proctor's arbeid niet veel méér dan vroeger; en omtrent de circa 8000 boeken zonder drukkersnaam, die er onder die 20.000 schuilen, wist men nog absoluut niets. En om deze laatste was het toch eigenlijk te doen.

Op geniale wijze werd nu in 1905 een algemeene en overal bruikbare grondslag voor de incunabelstudie geschapen door Prof. Konrad Haebler, toenmaals bibliothecaris te Dresden, thans afdeulings-directeur van de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn. Door een vernuftige indeeling van de letterbeelden volgens hunne vormen en grootte, en het toevoegen van tabellen, waarin allerlei teekentjes en figuurtjes voorkomen, wist hij een 'Typenrepertorium' uit te denken, waarmede men van bijna alle incunabelen zonder drukkersnaam den waren drukker kan ontdekken, zonder dat men, althans in eerste instantie, afbeeldingen van typen noodig heeft.

Iedere lettersoort of type, bestaat, zooals bekend, uit een complex van hoofdletters, kleine letters en teekens - samen minstens 'n 80 à 90 - die alle in harmonisch verband met elkaar geteekend zijn. Als de meest karakteristieke letter voor de tekening van zoo'n geheel alfabet koos Haebler de hoofdletter M uit, en stelde een tabel van 102 M-vormen samen, van den meest eenvoudigen tot den meest ingewikkelden vorm toe, in dier voege, dat ieder der 1500 gothische M-vormen, die in de incunabelen voorkomen, tot een van die 102 normaal-vormen kan worden herleid. Krijgt men nu een incunabel zonder drukkersnaam, of ook maar een fragment van een willekeurigen incunabel in handen, dan zoekt men van elk der daarin voorkomende typen de hoofdletter M, en kijkt, met welken normaalvorm die overeenkomt. Men vindt dan bijvoorbeeld, dat er in dien druk drie typen gebruikt zijn, waarvan de M's overeenkomen met M^{31} , M^{50} en M^{74} van de tabel (men zet die nummers steeds, bij wijze van exponent, rechts bovenaan).

Nu weet men echter nog niets omtrent de grootte van die

drie typen. Om die te bepalen neemt Haebler - ook Proctor had dit soms reeds gedaan - van iedere type de hoogtemaat van 20 regels. Veronderstellen wij dat de hoogte van de drie gezochte typen 110, 64 en 100 millimeters is, dan krijgen wij deze formules: M^{31} 110, M^{50} 64 en M^{74} 100.

Voor iedere der 1500 gothische typen heeft Haebler, deels op grond van origineelen, deels op grond van fascimiles - een en ander kostte hem een reis door Europa - deze formule, den M-vorm en de hoogte van 20 regels, vastgesteld, waarbij hem natuurlijk de Index van Proctor onschatbare diensten bewees. Zoo vindt men bijv. in het 'Typenrepertorium' onder Deventer opgegeven, dat Richard Paffroed aldaar in de jaren 1477-1500 de volgende typen gebruikte:

1. = M^{15} 89.
2. = M^5 113.
- 2*. = M^5 103.
3. = M^{74} 98.
- 3*. = M^{74} 107.
4. = M^{38} 82.
5. = M^{49} 75.
6. = M^{60} 180.
7. = M^{47} 64.
8. = M^{44} 92.

Doch hiermede was Haebler's werk nog geen 'Repertorium'. Er kunnen bijv. tien verschillende drukkers geweest zijn, die een type hebben gebruikt, welke in dezelfde formule kan worden omgezet als bijv. Paffroed's type 5 = M^{49} 75. Vind ik dus een incunabel zonder drukkersnaam in die type gedrukt, dan zou ik het heele werk van Haebler moeten doorzoeken, om te weten, welke drukkers in aanmerking kunnen komen. Daarom heeft Haebler ook tabellen samengesteld, waarin worden aangegeven alle drukkers, die type M^1 , M^2 enz. tot M^{102} toe gebruikt hebben, en iedere type op zichzelf heeft hij weer gerangschikt naar de hoogte van 20 regels, te beginnen met de kleinste maat. Men vindt dus bijv. in die tabellen, als in een alfabetisch register, omtrent type M^{49} , die bij meer dan 300 drukkers voorkomt - vooral in Italië en Frankrijk was ze veel verspreid - de volgende eenvoudige gegevens:

- M^{49} 43. George Wolf, Parijs. Type 21.
 - M^{49} 44. Johan Froben, Bazel, Type 3.
 - M^{49} 50. Ulr. Scinzenzeller, Milaan. Type 7.
 - M^{49} 52. George Wolf, Parijs. Type 16.
 - M^{49} 53. Bern. Benalius, Venetië. Type 2.
- en zoo gaat het voort tot den 305^{den} drukker toe:
- M^{49} 128. Jacques Durandas, Caen. Type 1.

Met behulp van cijfertjes, figuurtjes en allerlei conventionele benamingen heeft Haebler daarenboven van iedere type nog eenige andere kenmerken aangegeven, bijv. of de A boven open of gesloten is, de O, Q, U enz. twee dwarsstreepjes hebben, of de verticale balken van de L, R, P met horizontale uitsteeksels zijn voorzien enz.

enz. Deze cijfertjes en figuurtjes moeten de facsimiles, die men eigenlijk zou noodig hebben, vervangen.

Wanneer ik nu een incunabel zonder drukkersnaam in handen krijg, en bevind, dat het boek gedrukt is met typen M³¹ 110, M⁵⁰ 64 en M⁷⁴ 100, en die typen in Haebler's tabellen opzoek, dan blijkt het, dat ze alle drie behoord hebben aan Gerard Leeu te Gouda als typen 1, 3 en 4. Het boek is dus zeker door Gerard Leeu gedrukt.

Maar niet altijd gaat het zoo van 'n leien dakje. Als in een incunabel slechts één type, bijv. M⁷⁵ 98 voorkomt, en ik Haebler's tabellen opensla, dan vind ik daar, dat die type zonder merkbare verschillen in gebruik was bij Hendrik den Lettersnijder te Antwerpen, Roland van den Dorpe te Antwerpen, en Hendrik Eckert te Delft. Daarenboven is die maat van 20 regels altijd min of meer onzeker. Het papier van de incunabelen, dat 'n 400 jaar oud is, kan door allerlei invloeden gerekt of gekrompen zijn, zoodat aan iedere maat zoowel naar boven als naar beneden een speelruimte moet gegeven worden van 2%. Mijn onbekende type M⁷⁵ 98 schommelt dus tusschen M⁷⁵ 96 en M⁷⁵ 100. En als men nu Haebler's tabellen nog eens inkijkt, komt men tot de bevinding, dat men de keuze heeft tusschen niet 3, maar 9 verschillende drukkers: één te Keulen, drie te Antwerpen, twee te Delft, en één te Schoonhoven, Leiden en Deventer. Zelfs kan men, met schijnbaar rijke gegevens in de hand, toch nog voor een casus perplexus komen te staan. Als in een incunabel zonder drukkersnaam de typen M¹⁵ 89, M⁶⁰ 180 en M⁴⁷ 64 voorkomen, dan kan het boek gedrukt zijn met typen 1, 6 en 7 van Richard Paffroed te Deventer, maar even goed met typen 1, 3 en 5 van zijn concurrent Jacob van Breda te Deventer, daar deze drie typen bij beide drukkers dezelfde zijn. Wanneer men evenwel zijn oogen goed den kost geeft, 'n beetje weet te combineeren, en vooral niet uitsluitend bibliograaf, maar ook 'n beetje met de geschiedenis der druk-techniek, en met philologie, theologie, middeleeuwsche litteraire critiek enz. enz. op de hoogte is, kan men het zeker in 90% van de gevallen zóó ver brengen, dat men toch tot een vaststaande conclusie komt.

En al is het waar, dat ook Haebler's Typenrepertorium niet volmaakt is, omdat hij zich in veel gevallen moest behelpen met gegevens uit de tweede hand, en daarenboven nog slechts een eerste proeve gaf van een geheel nieuw systeem, toch is het een feit, dat, als ik een incunabel heb zonder naam, of ook maar een enkel blad uit een incunabel, waarop de hoofdletter M voorkomt, en slechts bij me heb het Typenrepertorium van Haebler plus een duimstok, ik in verreweg de meeste gevallen kan bepalen, wie dat boek gedrukt heeft, al zit ik in een afgelegen uithoek van Patagonië.

Een aardig resultaat had ik in 1911, toen ik in Den Haag werkte op het Museum Meermanno-Westreenianum. Men behoort echter vooraf te weten, dat daar alle technische hulpmiddelen bij de hand waren, en dat ik ook eenigszins nut kon trekken

uit mijn theologische opleiding, en zeer toevallig op het Museum een volledig exemplaar had van het boek, waar het om bleek te gaan. Iemand zond mij toe een blad uit een incunabel, met de vraag, of ik kon zeggen, waar dat vandaan kwam. Binnen 10 minuten kon ik aan den gegadigde melden: 'Mijnheer, het is blad 97 uit Johannes Duns Scotus, *Commentaria in I. librum Sententiarum*, gedrukt te Venetië door Wendelinus van Spiers, 5 November 1472'. Doch zulke 'vondsten' zijn ten slotte maar bibliografische Spielereien, die, als ze gelukken, meer dienen om den moed erin te houden - want nu en dan wordt men werkelijk wanhopig - dan de eigenlijke hoogere 'Wetenschap' verder te brengen.

Het groote resultaat van Haebler's methode is dit, dat zij ons in staat stelt, van de 45% der incunabelen, die zonder naam van den drukker zijn verschenen, minstens 40% aan zijn rechtmatigen eigenaar toe te wijzen. Het voornaamste kruis, waarmede de incunabelstudie tot voor 'n 20 à 30 jaren te kampen had, is daarmede uit den weg geruimd. Wie zich wil overtuigen van de prachtige resultaten, waartoe de arbeid van Proctor en Haebler geleid heeft, make eens kennis met de 4 deelen van den nieuwsten incunabel-catalogus (1908-1916) van het British Museum te Londen. Dat is een arbeid, waarbij men voor goed eerbied krijgt voor het menschelijk kunnen en weten.

Incidenteel moge hier nog een kort antwoord worden gegeven op twee vragen, die men zich ongetwijfeld reeds gesteld heeft.

Hoe wordt bij de methode-Haebler de formule voor het onderzoek der romeinsche typen gevonden?

Men neemt dan niet de M-formule, doch de formules Q|u en Qu| naar gelang in de type, die men moet determineeren, de staart van de Q geheel buiten het corps van de u valt, zoodat beide letters op afzonderlijke staafjes zijn gegoten, of de staart van de Q min of meer onder de u doorloopt, zoodat beide letters een zoogenaamde ligatuur vormen. De formules luiden dan bijv. Q|u 91, Qu|86 enz. Verdere onderverdelingen worden dan nog gemaakt naargelang de staart sterker of zwakker gebogen, grooter of kleiner is, aan het midden, of links of rechts van het lichaam van de Q aanzet, enz.

Wat te doen als een drukker in geen enkel boek zijn naam gezet heeft, zooals wel eens gebeurt?

Men geeft dien drukker dan een willekeurigen naam, en noemt hem meestal naar het oudste boek, dat uit zijn drukkerij bekend is. Zoo spreekt men van den Drukker van den Jordanus te Straatsburg, den drukker van den Engelbertus Cultificis te Nijmegen, den drukker van het Vita Lidwynae te Schiedam enz. Gebruikt hij een drukkersmerk, dan wordt hij dáárnaar genoemd, bijv. de Mohnkopf-Drucker (Poppy-printer) te Lübeck, de drukker met den Eenhoorn te Delft. Noemt hij zijn woonplaats dan heet hij bijvoorbeeld: de drukker Retro minores te Keulen. Soms noemt

men hem naar een eigenaardigheid, die in zijn drukken voorkomt. Te Straatsburg heeft bijv. ‘de drukker met de bizarre R’, kortweg de R-drukker genoemd, van 1464 tot 1470 een heele serie interessante werken, waaronder vele humanistische, uitgegeven; maar halsstarrig verzwijgt hij zijn naam. Later heeft men ontdekt, dat hij identiek is met Adolf Rusch, den schoonzoon van Straatsburg's eersten drukker Johann Mentelin. Het is natuurlijk wel interessant, dit te weten, maar voor de typenstudie als zoodanig hindert het weinig, of men den naam van een drukker kent, ja of neen. De hoofdzaak is, dat men bepaalde typen tot groepen kan vereenigen, die een éénheid vormen, die dus blijkbaar afkomstig zijn uit dezelfde drukkerij. Of men nu den bezitter van die drukkerij al of niet bij name kent, is in casu van betrekkelijk weinig belang.

Omtrent de typen, die in de incunabelen voorkomen, valt nog deze algemeene vraag te stellen: Hoe zagen ze er zoowat uit?

Over het algemeen geleeke iedere type min of meer op het schrift, dat gebruikt werd in het land, waarin de type ontworpen en gegoten werd.

Voordat de boekdrukkunst was uitgevonden, moest alles letter voor letter worden geschreven. En gelijk thans nog, ondanks het sterke internationale verkeer, een Franschman een andere hand schrijft dan een Italiaan, en de Engelschman, de Spanjaard, de Belg, de Duitscher, de Amerikaan, de Hollander enz. ieder een eigen hand schrijven, die aanstonds te herkennen is, zoo had ook in de middeleeuwen, vooral in de latere middeleeuwen, toen de nationaliteiten zich hadden ontwikkeld, ieder land, ieder volk zijn eigen nationaal schrift. En er is zoo heel veel routine niet voor noodig, om van een laat-middeleeuwsch handschrift met één oogopslag te zeggen: het is geschreven in Frankrijk, Italië, Duitschland, Nederland, enz.

Nu komt de boekdrukkunst ter wereld. Haar taak is, de geschreven boeken te vervangen door gedrukte, het handwerk te vervangen door mechanisch werk. Het artikel, dat op de markt werd gebracht, was dus niet nieuw in zichzelf, doch alleen in zijn vorm. Het was ‘Ersatz’. Alleen reeds van koopmans-standpunt was het dus een eisch, dat het nieuwe van het oude niet méér verschilde dan noodig was. De menschen waren in dát land gewend dié letter te schrijven en te lezen; een drukker moest dus, wilde hij zijn boeken kwijtraken, ook met zóó'n letter drukken.

In de meeste landen werd de boekdrukkunst ingevoerd door Duitschers. Ook in dit verband zijn de woorden van de Keulsche Kroniek van toepassing: ‘En het is voor de Deutsche natie een groote eer, dat daar zulke vernuftige menschen te vinden zijn’. Frankrijk, Italië, Spanje en Portugal zaten vol van Deutsche drukkers. Het zou natuurlijk idioot geweest zijn van die menschen,

in die landen boeken te gaan drukken met een specifiek-Duitsche letter. Ze teekenen en gieten dan ook aanstonds specifiek-Fransche, Italiaansche en Spaansche typen. Maar hun Duitsche 'Bildung' kunnen zij natuurlijk niet verloochenen; al is de letter, die zij snijden, in hoofdvormen een nationale letter, toch ligt er nog min of meer een Duitsch cachet over. Maar dat verdwijnt betrekkelijk gauw, en na 10, 20 jaar heeft over 't algemeen ieder land zijn eigen, nationale drukletter, evengoed als het zijn eigen schrijffletter had¹.

In Nederland gaat het, mutatis mutandis, op dezelfde wijze.

Laurens Coster, of hoe die eerste uitvinder ook heeten moge, begint met een letter te gieten, die zich onmiddellijk aansluit aan de Hollandsche schrijffletter van dien tijd. Dat is met een beetje paleografische kennis gemakkelijk te zien. De andere Hollandsche drukkers behouden over het algemeen óók dat Hollandsche karakter. De eene maakt zijn typen wat hoekiger, de andere rondt ze wat af, maar in wezen is en blijft het een Hollandsche drukletter.

Maar er zijn uitzonderingen, en uit de motiveeringen daarvan zal men zien, dat, evenals in allerlei andere onderdeelen van de kunstgeschiedenis, ook hier het ontstaan van vreemde invloeden met den vinger is aan te wijzen.

In 1478 komt Jan Veldenaer zich te Utrecht vestigen, en drukt daar met een type, die een geprononceerd Fransch karakter vertoont. Hoe komt dat? Veldenaer had eerst een drukkerij gehad in Leuven, waar, evenals in gansch Vlaanderen, door den invloed van het Bourgondische Huis over de geheele cultuur een Fransch cachet lag. Het was daar onder de gegoede standen mode, aan zijn heele doen en laten een Fransch karakter te geven. En toen Veldenaer van Leuven naar Utrecht verhuisde, kon hij die Fransche type blijven gebruiken, omdat ook dáár een geprononceerd Fransche invloed heerschte door de aanwezigheid van bisschop David van Bourgondië en zijn hofhouding. Een sterk bewijs daarvoor is o.a. het feit, dat men een te Utrecht gedrukten Franschen Donatus heeft ontdekt, die onge-

1 Heel curieus is, wat de Graaf van Alcudia nog in het jaar 1500 aan den Portugeeschen drukker Valentinus Fernandez schrijft: 'Placet mihi ista tua imprimendi ars supra modum, quamquam germanitate quamdam sapiat. Quae multo esset elegantior et melior, si tuis non tantum confideres alumnis. Posterio vero non in illos, sed in te, virum peritum, omnem culpam transferent'. Aldus in Cataldus, *Epistolae* (Lissabon, Valentinus Fernandez, 21 Febr. 1500), fol. 56a. Ofschoon Fernandez een Portugees was, en eerst in 1495 een drukkerij opzette, lag er dus nog een zeer duidelijk Duitsch karakter in zijn letters, dat de Graaf van Alcudia toeschreef aan de Duitsche knechts, die bij hem in dienst waren. Een facsimile van bedoelden brief vindt men bij C. Haebler, *Typografia Ibérica del siglo XV* (La Haya, Nijhoff, 1902), plaat 77, n. 146. De type is een copie van een door Duitsche drukkers te Sevilla gebruikte type. Zie *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts* (Halle 1911), Taf. 357.

twijfeld gediend heeft voor de kinderen van de hofhouding van den bisschop.

Richard Paffroed - hij spelt zijn naam op 18 verschillende manieren - vestigt zich in 1477 te Deventer, en drukt daar over het algemeen met typen, die duidelijk onder Duitschen invloed gesneden zijn. Daar hij geboren is te Paffrath bij Keulen- hij noemt zich: Richardus Paffroet de Colonia - verklaart zich die Duitse invloed vanzelf. Maar hoe is het mogelijk, dat niet alleen Richard Paffroed, maar ook zijn zoon Albert, die het bedrijf zijns vaders tot een heel eind in de 16^e eeuw voortzette, in bijna al hun typen dat Duitse karakter blijven handhaven? In Nederland moesten zij toch Nederlandsche typen gebruiken? Neen, in dit geval niet. Zoowel uit de economische geschiedenis als uit de kunstgeschiedenis van het oostelijk gedeelte van ons land blijkt, dat de geheele cultuur aldaar veel meer beïnvloed werd door West-Duitschland dan door Holland en Utrecht. Het lag dus voor de hand, dat de Paffroeds zich aan dien Duitschen cultuurinvloed aanpasten.

Iets heel merkwaardigs vinden wij te Hasselt in Overijssel, waar Peregrinus Barmantlo in 1480 drukte met een type, die onmiskenbaar Italiaansch is. Reeds daaruit alleen blijkt, dat Barmantlo op een of andere manier onder den invloed van Italië moet gestaan hebben. En het werd later ook documenteel bewezen, toen Holtrop ontdekte, dat Barmantlo in 1476 met Hendrik Alding een drukkerijtje te Napels bezeten heeft.

Heel sterk komt ook het Italiaansch karakter uit in de typen, die Johannes de Westfalia (van Paderborn) in 1473 te Aalst, en in 1474 en volgende jaren te Leuven gebruikte. Ook van hem is gebleken, dat hij zijn vak in Italië heeft geleerd. Ofschoon hij uitsluitend in België gewerkt heeft, wordt hij hier toch even vermeld, omdat hij een van de weinige incunabeldrukkers was, die zoo attent is geweest, ons zijn portret over te leveren. Zijn muts, zijn coiffure, en de camee-vorm, waarin het portret gesneden is, wijzen ook op Italiaanschen renaissance-invloed.

Hoe een incunabeldrukker, naar gelang van het publiek, waartoe hij zich richtte, zijn letters sneed, blijkt heel duidelijk uit typen 11 en 12 van Gerard Leeu, den energieke Gouwenaar, die in 1484 zijn zaak naar Antwerpen overbracht, waar hij in 1493 op zeer moderne wijze overleed ten gevolge van een steek met een graveerbeitel, hem toegebracht door een van zijn lettersnijders, Hendrik van Symmen. Tot 1488 had Leeu uitsluitend gedrukt met echt-Nederlandsche typen. Maar in 1489 geeft hij een 'Horarium' (Getijdenboekje) uit, gedrukt in type 11, die geheel een Fransch (Bourgondisch) karakter vertoont. Een en ander verklaart zich, als men weet, dat omstreeks 1488 de Parijsche drukkers hun beroemde 'Livres d'heures' begonnen te verspreiden. Leeu tracht onmiddellijk zijn concurrenten den pas af te snijden, door een 'Livre d'heures' uit te geven, dat óók

in een Fransche type was gedrukt - Fransch was immers de mode, zooals we reeds zagen - en kon zoodoende de deftige dames met een sierlijk gebedenboekje, volgens de laatste mode gedrukt en versierd, naar de kerk laten gaan, terwijl ze toch 'nationaal fabrikaat' gebruikten.

In diezelfde type 11, doch met eenige nieuw toegevoegde of gewijzigde vormen, drukt Leeu eenige jaren later Engelsche boekjes, die dus voor export waren bestemd. Hij kon dat doen, omdat het Engelsche en het Fransche schrift van het eind der der 15^e eeuw niet zoo ver van elkaar afstonden. Maar toen hij in 1493 de 'Chronycles of the londe of Englund', een foliant van 180 bladen, ging drukken, kon hij daarvoor type 11 niet gebruiken, omdat ze te klein en te mager was. Hij ontwerpt dus zijn type 12, een forsche, smaakvolle letter, maar, al heeft zij eenige Engelsche allures, ze is toch blijkbaar gesneden door een Nederlander, want de grondvorm van de type is de kloeke, iet of wat zware Nederlandsche schrijffletter, die men in haar geheel terugvindt in de reeds vroeger vermelde type, die ontworpen werd door Henric die Lettersnider van Rotterdam.

Deze Hendrik is de man, die het eigen karakter van de Nederlandsche boekletter voor goed heeft vastgelegd, en de vreemde invloeden, welke hier en daar nog merkbaar waren, bijna geheel heeft verdrongen. Omstreeks 1496 vinden wij hem als eigenaar van een drukkerijtje te Antwerpen, waar hij zijn echt-Nederlandsch karakter dubbel vertoont, door in de door hem ontworpen letter Jacob van Maerlant's 'Wapene Martijn', en ook het 'Boec vanden Houte' uit te geven. Tusschen de jaren 1504-1509 vinden wij hem weer te Rotterdam¹, en in 1510 verhuist hij naar Delft, waar zijn zaak nog geruimen tijd bestond, en voortgezet werd door zijn zoon Cornelis Hendrikszoon Lettersnijder.

Hendrik de Lettersnijder teekende zijn letter successievelijk in drie grootten, die echter in bouw en vorm met elkaar nauwkeurig overeenkomen. Men kan ze weergeven met deze formules: M⁷⁵ 154, M⁷⁵ 98 en M⁷⁵ 79 (die M⁷⁵, dat is ongeveer deze vorm M is karakteristiek voor de geheele Nederlandsche boekletter). In tijdsorde is M⁷⁵ 98, dus de middelste grootte, het eerst gesneden. Vooral deze type verspreidde zich snel door Nederland en Vlaamsch België. Tot het jaar 1500 vindt men ze bij 8, van 1501 tot 1540 bij meer dan 50 drukkers. Het is de letter, waarmede bijna ieder boek, dat in Nederland en België in de eerste helft der 16e eeuw

1 Men kent uit die periode slechts één werkje van hem, een ongedateerd Latijnsch-Nederlandsch woordenboekje, 'Curia palacium' geheeten. Op grond van de daarin gebruikte typen meende Campbell reeds in 1873, dat het boekje omstreeks 1505 moest gedrukt zijn. De juistheid van Campbell's oordeel werd bevestigd door Mej. Dr. H.C.H. Moquette, adjunct-archivaris te Rotterdam, die onlangs ontdekte, dat Hendrik de Lettersnijder in 1504-1509 te Rotterdam gewoond heeft in het 'westvierendeel binnendijks, hoek Spuivaart' (thans Hoogstraat 347, hoek Spui).

verscheen, werd gedrukt, en die iedereen wel eens 'n keer gezien heeft. Er zit een echt Hollandsch karakter in. Ze is wat zwaar en massief, tusschen plomp en gracieus in. Er zitten geen overbodige krulletjes en haakjes aan, maar door heel bescheiden doch markante schraveeringen draagt zij een rustig karakter, geeft een kalm, gelijkmatig aspect, en leest daardoor gemakkelijk. De letters zijn alle stevig in elkaar gebouwd, wat vooral bij de hoofdletters uitkomt. Overal waar een eenigszins merkbare open ruimte zou ontstaan, zooals in de D, G, M, O, Q, U, W, is die met zorg gevuld door twee schuine dwarsbalkjes, alsof de letter anders in elkaar zou vallen. De heele constructie wijst op een land van oorsprong, waar alles stevig in elkaar zit, waar zware, massieve huizen, kerken en torens, soliede dijken, sluizen en waterkeeringen het geheel in hun voegen moeten houden tegen het geweld van water en wind.

Heeft Hendrik de Lettersnijder zijn letterbeelden geheel zelfstandig ontworpen? Naar mijn meening heeft hij - dat ligt ook eenigszins voor de hand - gewerkt naar een bepaald model, en in casu is dat geweest het officieele schrift van de Broeders van het Gemeene Leven, en van de uit hen ontstane Congregatie van Windesheim. In hunne schrijfscholen was, vooral voor bijbels, koorboeken, missaals enz. een soort schrift in gebruik, 'textura' geheeten, dat men op het eerste gezicht herkent, en dat hetzelfde algemeene karakter draagt, als de drukletter van Hendrik den Lettersnijder. Dat de Broeders van het Gemeene Leven een afzonderlijke schrijfschool vormden, laat zich verklaren. Zij waren op het eind der 14^e eeuw door Geert Groote gesticht, niet alleen met het doel om onderwijs te geven, maar ook om boeken over te schrijven. Zij werden dan ook 'Fratres de penna' geheeten. En evenzeer ligt het voor de hand, dat Hendrik de Lettersnijder zijn modellen dáár zocht, waar men de schrijfkunst terdege verstond, en juist een eigen specifiek-Hollandsch schrift had gevormd.

En waar is nu die Nederlandsche drukletter van Hendrik den Lettersnijder gebleven?

Tot ongeveer 1540 blijft ze bijna overal onveranderd in gebruik, maar dan beginnen er zich, ongetwijfeld onder invloed van de uit Duitschland overkomende Hervorming, Duitsche invloeden in de letter te openbaren. Men krijgt dan vormen die doen denken aan de lettertypen van de protestantsche drukkerijen te Embden, en andere oostelijk van of in ons land gelegen plaatsen. Later schijnt de letter niet vreemd te zijn gebleven aan Fransche invloeden, wat door de komst der Fransche refugiés zeer wel te verklaren is. Maar ondanks dat alles is zij in haren grondvorm de letter van Hendrik den Lettersnijder gebleven. Zoowel in België als in Nederland heeft zij zich, bijzonderlijk voor godsdienstige werken in de landstaal, nog langen tijd weten te handhaven tegen de haar steeds meer verdringende romeinsche letter. En men vindt ze heden ten dage nog terug

in de protestantsche Bijbels en Psalmboeken, die nog in 'de duitsch' - zoo luidt de vakterm - gedrukt worden voor dié streng-geloovige streken van ons land, waar men die boeken nog niet in 'de romein' wenscht te hebben.

Hierbij zij echter opgemerkt, dat het bovenstaande alleen beschouwd moet worden als een voorloopig resultaat. Blijkt bij uitgebreider onderzoek, waarvoor de hulp van speciale vakmensen zal moeten worden ingeroepen, dat de toedracht der dingen werkelijk is, zooals ik meen, dan is het wel merkwaardig, dat de gothische letter, die in de 20^e eeuw nog hier en daar beschouwd wordt als de specifiek-calvinistische, en die, naar men mij verzekerde, als een stuk geloofsgetuigenis nog voortleeft in het gothische hoofd van het dagblad 'De Standaard' en van het 'Predikbeurtenblad', een afstammeling in rechte lijn is van de 15^e-eeuwsche schrijffletter, die ontworpen werd in de kringen van Geert Groote en Thomas a Kempis.

Wij spraken zoeven van de romeinsche letter, de thans, behalve gedeeltelijk in Duitschland, gebruikelijke boek- en krantenletter. Hare verspreiding hangt ten nauwste samen met den reeds meermalen vermelden invloed, dien het schrift in een bepaald land uitoefent op de daar ontstaande drukletter.

Toen de boekdrukkunst in 1465 hare intrede deed in Italië, was daar, onder den invloed van het humanisme, de zoogenaamde romeinsche letter veel in gebruik. De Renaissance, die overal terugging tot de oude klassieken, kon in het schrift niet verder teruggaan dan tot de Karolingische minuskel van de 9^e-10^e eeuw, die zich, vooral onder den invloed van Alcuinus, ontwikkeld had in, en verspreid vanuit de abdij Saint-Martin te Tours. De vóór dien tijd gebruikelijke unciaal en de Merovingische semi-unciaal leenden zich niet voor modern schrift. De humanisten deden dus de Karolingische minuskel, vooral die van de 10^e eeuw, met haar regelmatiger vormen, herleven, en de boekdrukkers die zich in Italië vestigden, moesten in hunne typen, naast de nog gebruikte gothische letter, natuurlijk ook dit schrift volgen. Ofschoon deze 'romeinsche' letter in de 15^e eeuw ook reeds in Duitschland, Frankrijk, Oostenrijk en België verscheen - te Straatsburg werd ze zelfs in 1464 gebruikt door den vroeger reeds genoemden R-drukker - begint ze toch pas in den loop der 16^e eeuw meer algemeen naar het Noorden door te dringen, waar ze spoedig, met de eveneens humanistische cursiefletter, de overhand kreeg. We treffen hier dus een analoog verschijnsel als bij de letter van Hendrik den Lettersnijder, dat namelijk onze tegenwoordige boek- en krantenletter een directe afstammeling is van de Karolingische minuskel van de 9e-10e eeuw.

Wij moeten eindelijk nog eens terugkeeren tot Nederland, en eenigszins gedétailleerd nagaan, hoe de boekdrukkunst zich daar verspreid heeft. De volgende tabel geeft daarvan een overzicht:

Haarlem I	1440?	1
Utrecht	c. 1470-1481	7
Delft	1477-1500	4
Gouda	1477...	10
Deventer	1477 ...	4
St. Maartensdijk	1478	1
Nijmegen	1479	1
Zwolle	1479 ...	2
Hasselt	1480-1490	2
Kuilenburg	1483-1484	1
Leiden	1483...	5
Haarlem II	1483-1486	2
Leeuwarden?	c. 1483	1
's Hertogenbosch	1484-1488	1
Schoonhoven	1495 ...	1
Schiedam	1498	1

De plaatsen zijn gezet in de chronologische volgorde, waarin de drukkunst zich daar vestigde. Daarachter bevinden zich de jaren, waarin drukkerijen op die plaatsen bestonden. Drie puntjes achter de jaartallen beteekenen, dat de drukkerijen tot na 1500 bleven voortwerken. Waar slechts een enkel jaartal staat, bleef het drukken ook tot dat jaar beperkt. Achter de jaartallen volgt het aantal drukkerijen, of liever: persen, zooals de bibliografische vakterm luidt, die in elke plaats bestonden.

Vooreerst merke men op, dat slechts op 5 plaatsen de drukkerijen hun bestaan konden rekken tot na 1500, nl. te Gouda, Deventer, Zwolle, Leiden en Schoonhoven. Zet men hiernaast een lijstje van de plaatsen, waar van 1500 tot 1540 drukkerijen werden opgericht:

Schiedam	1503.
Rotterdam	c. 1505.
Amsterdam	1506.
Delft	1508.
's Hertogenbosch	1509.
Alkmaar	1513.
Utrecht	1514.
Zutfen	1518.
's Gravenhage	1518.
Kampen	1518.
Nijmegen	1536.

dan blijkt het, dat het kleine, maar interessante drukkerijtje te Schiedam zich weer in 1503 herstelde (het hield het echter slechts twee jaar uit), doch dat te Delft, 's Hertogenbosch, Utrecht

en Nijmegen eerst wederom veel later drukkerijen werden opgericht, die overigens ook geen voortzettingen van de vroegere bedrijven waren.

Gaat men de namen der plaatsen na, waar in de 15^e eeuw gedrukt werd, dan komt men tot een merkwaardige bevinding omtrent de verhouding, waarin zich de boekdrukkerij tegenover handel en industrie bevond. De voornaamste handelssteden van de 15^e eeuw waren in ons land: Middelburg, Zierikzee, Dordrecht, Amsterdam, Stavoren en Groningen. In geen van die plaatsen is echter een boekdrukker te vinden. Wel vindt men een drukkerij in andere plaatsen, waar handel of industrie óók bloeiden, met name te Leiden, Utrecht, Deventer, Zwolle en Hasselt, doch de drukkerijen te Leiden en Hasselt hadden bijna niets te beteekenen; die te Utrecht iets meer, doch daar was in 1481 de laatste drukkerij weer verdwenen. Blijven nog over Deventer en Zwolle. Daar hebben drukkerijen van beteekenis bestaan, en door hun gunstige ligging aan den IJssel hebben zij vermoedelijk voor export naar Duitschland gewerkt. Dat zou men onder meer ook kunnen afleiden uit het feit, dat de Stadtbibliotheek te Keulen thans nog verschillende drukken van Deventer en Zwolle bezit, over het algemeen echter schoolboekjes. Waarschijnlijk hebben Deventer en Zwolle die naar Keulen uitgevoerd ten behoeve van de studenten in de vrije kunsten aan de Universiteit aldaar.

Anderzijds is het echter zeker, dat beide plaatsen, althans in de 15^e eeuw, het meest gewerkt hebben voor hun eigen omgeving. Zoowel te Zwolle als te Deventer had men de bekende en beroemde scholen, waar, naar men zegt, soms 1000, 2000 studenten vertoefden; daarenboven bevonden zich in den omtrek verschillende kloosters, die ongetwijfeld de voornaamste afnemers zijn geweest. Slechts één geval is mij met zekerheid bekend, waarin een Nederlandsche drukker voor export werkte. Het is Christiaan Snellaert te Delft, die omstreeks 1495 een 'Missale Leodiense' ter perse legde. Natuurlijk kon dat alleen in het bisdom Luik gebruikt worden. Snellaert is ook de eenige drukker, die het gewaagd heeft Missaals te drukken. Behalve het Luiksche, drukte hij nog tweemaal (1491? en 1495) het Missaal voor het bisdom Utrecht. Veel succes schijnt hij daarmee niet gehad te hebben. Zijn drukken staan ook zoowel technisch als aesthetisch zeer ten achter bij de prachtige uitgaven van het Utrechtsche Missaal, die te Keulen (c. 1481) en Parijs (1497) verschenen. Reeds in 1497 ging de drukkerij van Snellaert ten gronde, of liever, zij ging over in de handen van Hendrik Eckert van Homberch, die twee jaren later zijn zaak naar Antwerpen verplaatste, en ze daar tot grooten bloei bracht.

Over het algemeen blijkt dus, dat de boekdrukkerijen in Nederland tijdens de 15^e eeuw geen boekhandel in grooten stijl hebben gedreven. Zij drukten hoofdzakelijk voor de behoeften der onmiddellijke omgeving, en zetten zich bij voorkeur neer, niet in

de plaatsen, die aan de groote rivieren gelegen en dus handelscentra waren, doch daar waar veel kloosters lagen.

Met deze feiten hangt samen en komt overeen een ander verschijnsel, dat namelijk in Nederland geen incunabelen gedrukt zijn van eenigszins grooten omvang. De economische toestand en de kapitaalkracht in het algemeen, en eenigszins ook de intellectueele ontwikkeling van het groote publiek, schijnen van dien aard te zijn geweest, dat ze geen groote ondernemingen van wetenschappelijken of commercieelen aard toelieten. En natuurlijk zal ook de traditioneele Hollandsche bedachtzaamheid, die liever de kat eens uit den boom wil kijken, hier wel een rol hebben gespeeld.

Zoo is het ook te verklaren, dat en waarom Nederland in den incunabeltijd slechts één Bijbel - een Hollandschen; alleen het Oude Testament, zonder de Psalmen, Delft 1477 - heeft voortgebracht. Tot het jaar 1500 verschenen er totaal 170 Bijbels: 130 Latijnsche, 30 in diverse landstalen en 10 Hebreeuwsche. Had Nederland zijn 4 1/2 à 5% ook hier willen leveren, dan hadden er niet 1, maar 8 Bijbels moeten gedrukt worden. Doch de economische verhoudingen lieten dat niet toe. Wel verschenen er een heele reeks werken van kleineren omvang, met name de Epistelen en Evangeliën, en de Psalmen, waardoor het publiek minstens de meest bekende stukken van den Bijbel in handen kreeg.

Dienzelfden achterstand zien wij ook bij andere werken. De groote uitgaven van het Kerkelijk en Burgerlijk recht met hun commentatoren en glossatoren, de Opera omnia van Kerkvaders als Augustinus, Ambrosius, Gregorius en Hieronymus; de Sententiae van Petrus Lombardus, en de omvangrijke commentaren daarop van de groote scholastici: Thomas van Aquino, Bonaventura, Alexander van Hales en Duns Scotus, werken, die in het buitenland, vooral te Mainz, Straatsburg, Bazel en Venetië, als meesterstukken van druk- en zet-kunst verschenen, van dat alles verscheen in Nederland niets. Met de Klassieken gaat het evenzoo. Alleen te Utrecht occupeeren Ketelaer en De Leempt zich eenige jaren (1473-1474) met uitgaven, waarbij een humanistische invloed werkzaam is; de rest wordt geïmporteerd uit Italië, Duitschland en Frankrijk, evenals de pasgenoemde groote theologische litteratuur.

Over het algemeen levert Nederland dus slechts boeken voor het dagelijksch gebruik; eenige Missaals en Breviers, maar niet veel, want ook die vormden kostbare ondernemingen, en verder gewone boeken voor theologen, juristen en kloosterlingen, vooral ook schoolboeken mitsgaders eenige volksboekjes. Het grootste werk, dat, behalve dien Delftschen Bijbel van 1477, verscheen, is het zoogenaamde 'Passionael', oftewel de Gulden Legende van Jacobus de Voragine, 2 deelen in klein folio, samen van ongeveer 1000 bladzijden. Daarvan verschenen een dozijn uit-

gaven; maar dat was ook een werk, dat om zijn wonderbare geschiedenissen en aardige prentjes er grif inging.

In Nederland krijgen we geen boekdrukkerijen met grooten omzet dan na 1550 te Amsterdam, toen het zich als koopstad voorgoed begon te ontwikkelen. Vóór dien tijd lag onze voornaamste boekenmarkt te Antwerpen, dat echter pas omstreeks 1520 een groothandel in boeken begon.

In verband met den economischen toestand van ons boekdrukkersbedrijf frappeert het ook in de lijst van de 15^e-eeuwsche drukkerijen, dat er tusschen 's Hertogenbosch en Schoonhoven een gaping is van 11 jaren (1484-1495), waarin de boekdrukkunst zich niet op een nieuwe plaats vestigt. Er schijnt in 1484 iets bijzonders te hebben plaats gehad met het Nederlandsche boekdrukkersbedrijf. Vermoedelijk door overproductie, is er blijkbaar een algemeene malaise op de boekenmarkt ingetreden. In datzelfde jaar verhuist ook onze beste en voornaamste Hollandsche drukker, Gerard Leeu, van Gouda naar Antwerpen, ongetwijfeld omdat daar betere zaken te doen waren; en omstreeks denzelfden tijd zien we ook eenige kleinere drukkerijtjes ophouden.

Onafhankelijk van de crisis van 1484 gingen verschillende Nederlanders in het buitenland hun geluk met het drukkersvak beproeven. Ziehier het chronologische lijstje, waarin wij de Nederlanders die naar België gingen, zooals Gerard Leeu, Claes Leeu, Matthijs van der Goes en anderen niet opnemen, daar beide landen in dien tijd onder één bestuur stonden.

1. Peregrinus Barmantlo. Napels 1476.
2. Nicolaas Pietersz. van Haarlem. Padua 1476.
3. Raynald van Nijmegen. Venetië 1477-1496; gedeeltelijk met:
4. Theodorus van Rijnsburg.
5. Jan de Bel, van 's Hertogenbosch. Keulen 1481-1482.
6. Hendrik van Haarlem. Bologna 1482, 1485-1488; Venetië 1483; Lucca 1490-1491.
7. Jacob van Tiel (de Tyela). Piacenza 1483.
8. Erhard van Reeuwijk (Rewich). Mainz 1486-1488.
9. Wolfgang Hopyl (Hodenpyl? uit Delft?). Parijs 1489-1523.
10. Govaert van Ghemen. Kopenhagen c. 1490-1495 (Gouda 1486-1490; Leiden c. 1490).
11. Bartholomeus van Utrecht. Bologna 1493-1495.
12. Frederik van Egmond en Gerard Barrevelt. Londen? 1493-1495 (waren alleen uitgevers).
13. Gerard van Haarlem. Florence 1498.
14. Martinus van Amsterdam. Napels 1498; Rome 1500-1501.
15. Cornelis van Zierikzee. Keulen 1499-1517.

Men zou daar nog bij kunnen voegen de namen van Jan Snel, die drukte te Lübeck 1480-82; Odense 1482; Stockholm 1482-84; Lübeck 1484-1519; van Hans van Ghetelen, die te Lübeck 1480-1528 wel niet zelf de boekdrukkunst uitoefende, maar als uitgever verschillende drukkers voor zich liet werken;

ten slotte zou men kunnen noemen Lambert Palmart (Palmaert), den eersten drukker van Spanje (Valencia 1474-1494), dien men, ofschoon hij zich afkomstig noemt uit het diocees Keulen, wel eens heeft willen identificeeren met 'Lambertus quondam Laurentii de Delft'. Doch dat zijn slechts hypothesen, van welke de eerste twee steunen op den Hollandschen klank van de namen Snel en Van Ghetelen.

Over het algemeen hebben onze Nederlandsche drukkers niet zonder succes in het buitenland gewerkt. Sommigen waren rondreizende drukkers, zooals er in de 15^e eeuw meer voorkwamen. Niet alleen Govaert van Ghemen, die te Gouda en Leiden drukte, daarna te Stockholm, en op zijn reis daarheen Engeland aandeed, waar hij een gedeelte van zijn materiaal achterliet bij Wynkyn de Worde te Westminster, maar vooral Hendrik van Haarlem was niet bepaald hokvast. Eerst werkt hij te Bologna, dan te Venetië, gaat vandaar weer naar Bologna terug, en vestigt zich eindelijk te Lucca, een en ander binnen een tijdperk van 9 jaren. Het meeste succes hebben in het buitenland gehad Raynald van Nijmegen, die een flinke drukkerij te Venetië bezeten heeft, en over ruim een dozijn verschillende typen beschikte; Cornelis van Zierikzee te Keulen, die er ook 'n dozijn bezat, en naar het karakter van zijn vroegste typen te oordeelen, in Italië zijn vak geleerd heeft; Wolfgang Hopyl, die deels in compagnie met Jan Higman, een Duitscher, te Parijs een uitstekend figuur heeft gemaakt, en niet alleen ruim 30 missaals voor Engelsche, Deensche, Fransche, Duitsche, Belgische en Nederlandsche bisdommen drukte, doch daar zelfs ook boeken in het middelnederlandsch uitgaf - wat trouwens Guy Mercator (Marchand, Coopman) en Thielman Kerver te Parijs ook deden - en eindelijk Erhard van Reeuwijk (bij Gouda), te Mainz. Deze gaf slechts 3 boeken uit, nl. Bernard van Breydenbach's 'Bevaerde tot dat heilige graft' in 't Latijn, Duitsch en Nederlandsch. Of hij ze zelf gedrukt heeft - ofschoon het duidelijk in die boeken staat - wordt door sommigen betwijfeld, daar ze gedrukt zijn met typen 7 en 8 van Peter Schoeffer. Wellicht was hij dus alleen de uitgever. Maar zeker is hij ook de teekenaar van de kostelijke houtsneden, welke in die boeken voorkomen, en waarin hij de merkwaardige dingen in beeld gebracht heeft, die hij op zijn reis naar het H. Land heeft gezien, waarheen Breydenbach hem als teekenaar meegenomen had.

Aan het slot van mijn voordracht gekomen, durf ik hopen, dat mijn eerste doel, meer kennis van, en belangstelling in de uitvinding der boekdrukkunst en de oudste boeken te verspreiden, althans eenigermate is bereikt. Reeds alleen het aandeel, dat de Nederlanders aan dezen machtigen beschavingsfactor gehad hebben, zal U allen, als leden van onze bij uitstek 'nationale' Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, niet onverschillig

kunnen blijven. En ook de ruime plaats, die het boekdrukkersbedrijf in de algemeene kunst- en cultuurgeschiedenis inneemt, zal ongetwijfeld uw aandacht getrokken, en misschien ook nog eenige reminiscenties uit den tijd van de schoolbanken verlevendigd hebben.

Of ook het tweede doel zal bereikt zijn: een effectieve medewerking van alle belangstellenden bij het opsporen van oud drukwerk, zal eerst de toekomst kunnen leeren. Aan een enkel praktisch voorbeeld wil ik U nog laten zien, hoe de vondst van een enkel fragment soms tot een verrassend resultaat kan leiden.

In een particuliere bibliotheek vind ik een verminkt stuk perkament - het berust tegenwoordig in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht - waarop een gedeelte van den Canon van de Mis gedrukt staat. Het is dus 'n stuk van een Missaal. Een onderzoek der typen wijst uit, dat het gedrukt moet zijn door Johan de Westfalia te Leuven. Maar in de lijst van de door hem gedrukte boeken komt geen Missaal voor, en ongelukkig is aan het fragment niet te herkennen, voor welk bisdom het Missaal gedrukt is, want de Canon was overal bijna woordelijk gelijklopend. Goede raad was duur. Zoo maar zonder meer te besluiten, dat Johan de Westfalia toch een Missaal had gedrukt, scheen me wat al te boud. Door een gelukkigen samenloop van omstandigheden, kom ik echter tot de verrassende ontdekking, dat het Missale Leodiense (Luik), door Christiaen Snellaert omstreeks 1490 te Delft gedrukt, in zijn Canon precies hetzelfde zetsel - let wel: niet alleen denzelfden tekst, maar ook hetzelfde zetsel - heeft als het stuk perkament. Op 99 regels valt het zetsel 70 maal letter voor letter samen.

Nu had ik dien Christiaen Snellaert vroeger al op zoo'n zelfde copieering van zetsel betrapt. Zijn Missale Trajectense (Utrecht) van circa 1491 is van voor tot achter, over ongeveer 1000 kolommen, ook letter voor letter nagezet naar het Missale Trajectense, dat te Keulen door Konrad Winters in 1481-1482 gedrukt werd. Nu werd de zaak duidelijk. Wat Snellaert met het Utrechtsche Missaal gedaan had, een vrij goedkope en technisch minderwaardige copie in den handel brengen, heeft hij ook met het Luiksche gedaan.

Snellaert's Missale Leodiense werd door de bibliografen tot nu toe als de editio princeps beschouwd. Dat was op zichzelf al vreemd, omdat dan een vrij onbeteekenende drukker het eerste Missaal zou hebben gedrukt voor een bisdom, waarmee hij niets te maken had. Maar nu kreeg de zaak een heel ander aanzien. Snellaert heeft gewerkt naar een model, de echte editio princeps, die door een uitstekend geoutilleerde drukkerij, in het bisdom Luik zelf gelegen, is totstandgebracht. Het gevonden fragment is dus werkelijk een stuk van een Luiksche Missaal, door Joh. de Westfalia te Leuven gedrukt, en is het eenig overgebleven

blad van een foliant van ongeveer 300 bladen, die zeker in 200 à 250 exemplaren moet uitgegeven zijn. En uit de typen, waarmee dat fragment gedrukt is, valt daarenboven met zekerheid te besluiten, dat het boek omstreeks 1476-1479 verschenen is. Voor een groot en rijk bisdom, als Luik was, klinkt dit alles heel wat redelijker, dan dat het zijn eerste Missaal buitenslands zou hebben laten drukken in een tweede-rangs-drukkerij.

Hoe kunnen 250 à 300 folianten door den loop der tijden zoo radicaal verloren gaan, zal men vragen?

Dat gebeurt met liturgische boeken, vooral Missaals en Breviers, meermalen. Ze werden veel gebruikt, hadden dus veel te lijden, en de drukkers zorgden onophoudelijk voor nieuwe uitgaven, want het was een winstgevend zaakje. Gevolg was, dat men de oude uitgaven opruimde, zoodra er een nieuwe werd aangeschaft. Liturgische boeken en volksboeken van de 15^e eeuw - ook deze trof natuurlijk hetzelfde lot - behoorren dan ook over het algemeen tot de allergrootste zeldzaamheden.

Ik heb gezegd¹.

1 Het laatste gedeelte der voordracht, een beknopt overzicht over de versieringen en houtsnedes, die in de incunabelen voorkomen, is hier weggelaten, daar dit zonder lichtbeelden, resp. reproducties niet te behandelen is.

Bijlage III. Verslag van den secretaris.

Het jaarverslag moet ditmaal kort zijn en kan het ook zijn. Het zal niet noodig wezen tegenover U uit te weiden over de vele moeilijkheden die ook onze Maatschappij onder den zwaren druk der tijdsomstandigheden ondervond. Ondanks kolennood en verplichte bezuiniging op kunstlicht konden de vergaderingen geregeld gehouden worden, zonder al te groote ontberingen. Hoofdzakelijk danken wij dit aan de goede zorgen van het Bestuur van het 'Nut' en inzonderheid aan zijn concierge den Heer Wijting die met zijne echtgenootte alles in het werk heeft gesteld om ons te gerieven. Wij zijn hun daarvoor zeer erkentelijk. Het zal dan ook zeker Uwe instemming vinden, dat onze vorige Voorzitter de Heer Knappert in eene Bestuursvergadering in den zomer van 1917, toen zij hun 40-jarig jubileum aan het 'Nut' vierden, hun onder aanbidding van een geschenk betuigd heeft hoezeer hunne voortdurend goede zorgen voor onze Maatschappij gewaardeerd worden.

Wanneer het aldus dit jaar als eene bijzonderheid vermeld moet worden, dat alle vergaderingen geregeld konden plaats hebben, dient toch één uitzondering genoemd te worden. Want wat wel sedert menschenheugenis niet is voorgekomen, gebeurde ditmaal, dat nl. eene Maandvergadering der leden niet heeft kunnen doorgaan. Niet wegens de tijdsomstandigheden evenwel, maar door de ziekte van den Spreker den Heer Taco de Beer. Hij zou den 4^{den} Januari eene voordracht houden over het Shakespeare-Baconvraagstuk, maar moest weinige dagen vóór 4 Jan. berichten, dat hij ongesteld was geworden. Het was toen te laat om eene anderen Spreker voor dien dag te vinden en zoo moest in overleg met den Heer De Beer de vergadering uitgesteld worden. Sedert bleek de ongesteldheid van langeren duur dan eerst werd verwacht, zoodat van dit uitstel metterdaad een afstel is gekomen, ook al omdat de Spreker zijn voornemen te kennen gaf na zijn herstel de voordracht in zijne woonplaats zelve (Amsterdam) te houden.

De overige Maandvergaderingen zijn geregeld gehouden en werden vrij druk bezocht, althans door Leidsche leden. Het bezoek van niet te Leiden woonachtige leden werd door den beperkten treinenloop belemmerd. Wel werd op verzoek van eenigen hunner besloten terug te keeren tot het vóór eenige jaren ietwat later

gesteld aanvangsuur van halfacht. Maar veel heeft dit toch niet kunnen baten. Dubbel te waardeeren is het zeker, dat sommigen ondanks alle bezwaren toch trouwe bezoekers zijn gebleven en ook op die wijze hunne belangstelling in de zaken onzer Maatschappij metterdaad betoonden.

Het Bestuur heeft er naar gestreefd de bijeenkomsten voor velen Uwer aantrekkelijk te maken door verschillende bevoegde Sprekers uit te noodigen over velerlei belangrijke onderwerpen eene voordracht te houden. Dat het ook dit jaar daarin is geslaagd en alle reden heeft om dankbaar te zijn jegens hen die bereid werden gevonden, moge blijken uit de volgende opsomming.

Den 5^{den} October sprak de Heer Dr. P. Valkhoff over Elie Luzac als criticus van La Mettrie, Rousseau en Montesquieu; den 2^{den} November de Heer Dr. P.J. Blok over 'Rinesburgh'; den 7^{den} December gaf de Heer Mr. J.H. A b e n d a n o n een historisch overzicht van het recht in Spanje gedurende de Middeleeuwen. Op 1 Februari hield Pater B. K r u i t w a g e n eene voordracht over den wonderbaren kruisenregen bij Maastricht en Aken in 1501. Den 1sten Maart behandelde de Heer Dr. L e o v a n P u y v e l d e de vraag 'Hoe de Belgische kunstenaars Holland zagen'. Den 5^{den} April hield de Heer Dr. C.G.N. d e V o o y s eene voordracht 'In hoeverre bestaan er gegevens voor Middelnederlandsche taalgeografie?' Den 3^{den} Mei sprak de Heer Dr. A. E e k h o f over 'De wijsgeer Arnoldus Geulincx te Leuven en te Leiden'.

Een eenigszins uitvoerig verslag omtrent die voordrachten, gelijk dit in vroeger jaren in het jaarverslag gedrukt werd en het ook dit jaar door mij was opgemaakt, moet tot mijn leedwezen, wegens strikt noodige bezuiniging op de drukkosten, achterwege blijven.

Die overal zoo onmatig gestegen drukkosten dwongen tot ingrijpende maatregelen, vooral voor de jaarlijksche bundels die tezamen niet meer mochten kosten dan uiterlijk 1500 gulden. De beide bundels werden tot één gemeenschappelijk deel 'Handelingen en Levensberichten' vereenigd, waarin door inkrimping van jaarverslagen en weglating van bijlagen zoozeer werd bezuinigd dat er voor de Levensberichten nog een betrekkelijk groot aantal bladzijden beschikbaar bleef. Deze zijn elf in getal en in menigerlei opzicht van belang, zoodat het daaraan besteed bedrag best verantwoord is en er alle reden bestaat om dankbaar te zijn aan de schrijvers die zoo welwillend waren de uitnoodiging van het Bestuur te aanvaarden. Ook tegenover hen is het echter dikwijls pijnlijk zoo uiterst zuinig te moeten zijn met de plaatsruimte. Dit zal thans niet beter, maar nog slechter worden. Want sedert het vorige najaar zijn alle prijzen alweder verhoogd. Het blijkt dus onmogelijk eene zelfde hoeveelheid kopij voor dat vastgestelde bedrag gedrukt te krijgen. Daarom heeft het Bestuur in overleg met de drukkerij nu moeten besluiten de sedert jaren reeds gebruikelijke drukwijze te veranderen. Door breder druk-

spiegel en minder interlinie zal nu een grooter aantal letters op elke bladzijde kunnen komen, zoodat een vel druks vrij wat meer kopij dan vroeger kan bevatten en aldus bij hooger prijs per vel toch de bundel volledig ongeveer evenveel zal kosten als in het afgelopen jaar. Het is een noodmaatregel waarmede men voorloopig wel genoeg zal moeten nemen. Op den duur zou evenwel die groote bezuiniging tot nadeel moeten leiden. Al te sterke beperking voor de schrijvers der Levensberichten is niet vol te houden en op den duur is het toch ook niet raadzaam de Handelingen al te zeer te besnoeien en allerlei weg te laten waarin menigeen belangstelt of wat voor de toekomst, voor de geschiedenis der Maatschappij waarde zou kunnen hebben.

De hoop in Uwe vorige Vergadering uitgesproken, dat aan die moeielijkheid zou kunnen worden ontkomen door versterking onzer geldmiddelen, is slechts voor een gering deel verwezenlijkt. Negen leden hebben zich welwillend bereid verklaard hunne jaarlijksche bijdrage van 6 tot 10 gld. te verhoogen, maar waar het aantal van hen die vroeger of later hiertoe overgingen, thans in 't geheel niet meer dan 28 bedraagt, is het duidelijk dat hunne offervaardigheid, hoezeer ook dankbaar gewaardeerd, geen afdoenden steun in geldelijke bezwaren kan bieden. Daartoe zou hun aantal wel eenige malen verdubbeld mogen worden. Laten wij hopen dat eene niet al te ver verwijderde toekomst een dergelijk voordeel moge brengen!

Voor het tegenwoordige was er wel aanleiding dubbel dankbaar te zijn voor het voordeel dat werd genoten, doordat in Februari werd uitgekeerd het indertijd door wijlen ons medelid den Luitenant-Generaal P.M. Netscher aan de Maatschappij, onder last van vruchtgebruik, besproken legaat van 500 gld. Dit bedrag werd belegd en de renten zullen voortaan geregeld onder de inkomsten verantwoord kunnen worden.

Omtrent de leden der Maatschappij kan worden bericht, dat alle in Uwe vorige Vergadering nieuwbenoemde gewone leden, 32 in het geheel, hunne benoeming hebben aangenomen. Ook 2 der 3 nieuwbenoemde buitenlandsche leden, van wie de Heer Fel. Timmermans de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard heeft. Met den derden den Heer H. Teirlinck te Linkebeek is het wegens de rampzalige tijdsomstandigheden nog niet gelukt correspondentie te krijgen.

Tegenover deze aanwinst van leden staat er groot verlies door het bedanken van eenige, gelukkig niet vele leden en door het overlijden van 14 gewone en 4 buitenlandsche leden. Zooeven reeds heeft de Voorzitter U hunne namen genoemd en herdacht hoezeer hun verlies te betreuren is.

Op dit oogenblik telt de Maatschappij 1 eereid, 543 'gewone' leden in Nederland, 7 in Nederl. Koloniën, 19 in het buitenland en 178 'buitenlandsche' leden van welke 49 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben. Het totaalcijfer is 748 tegen 733 in het vorige jaar.

In het Bestuur namen HH. Dr. J.W. Muller en Ch. R. Bakhuizen van den Brink zitting in de plaats van wijlen den Heer Ch. A. van Ophuijsen en van den Heer Mr. J.H. Abendanon. De Heer L.D. Petit werd bereid gevonden wederom voor 3 jaren de belangen der Bibliotheek te behartigen. Ook bleef hij voortdurend bezig met zijn register op de gedrukte pamfletcatalogi, waarmede hij nu gevorderd is tot omstreeks het jaar 1660.

Tot Voorzitter der Maatschappij in plaats van den Heer Dr. L. Knappert die in October aftrad, benoemde de Maandvergadering van den 5^{den} Oct. den Heer Dr. K. Sneyders de Vogel. Hij aanvaardde de leiding met eene toespraak waarin hij den Heer Knappert hulde en dank betuigde voor het vele wat hij als Voorzitter had verricht ten bate van de Maatschappij.

Diezelfde Maandvergadering maakte de beide Vaste Commissiën weder voltallig door herbenoeming der aftredende leden HH. Dr. J.W. Muller en Dr. D.C. Hesseling en benoeming van den Heer Dr. R. van der Meulen Rz. in plaats van wijlen den Heer Dr. H. Kern in de Commissie voor Taal- en Letterkunde en door herbenoeming der beide aftredenden, HH. Mr. J.C. Overvoorde en Dr. A. Eekhof in de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde. In de volgende Maandvergadering, van 2 Nov., werd als lid van laatstgenoemde Commissie nog benoemd de Heer W.J.J.C. Bijleveld, in de plaats van den Heer G.J.W. Koolemans Beijnen die zijn ontslag als zoodanig had genomen. Allen hebben hunne benoeming aangenomen.

Voorts werd in de Maandvergaderingen van Nov. en Febr. hulde gebracht aan HH. T.H. de Beer en Dr. J. van der Bilt voor hunne merkwaardige geschenken, waarover zoo aanstonds de Bibliothecaris U nader zal inlichten, evenals over een geschenk onlangs ontvangen van den Heer W.F. Leemans.

Den 1sten Maart heeft de Voorzitter onder algemeene instemming der Maandvergadering den Heer Dr. P.J. Blok gelukwensen en hulde aangeboden bij de voltooiing van het 4de en laatste deel zijner veelszins belangrijke 'Geschiedenis eener Hollandsche stad'.

Een ander groot werk waarbij onze Maatschappij meer rechtstreeks betrokken is, kwam dit jaar tot stand, nl. de twee kloeke deelen 'Leven en werken van Jacobus Bellamy', vanwege de Maatschappij uitgegeven door Mej. Dr. J. Aleida Nijland. Door deze met de uiterste zorg, groote kennis en onvermoeide toewijding bewerkte uitgaaf heeft Mej. Nijland ons tot grooten dank verplicht. Zeker heeft zij volle recht om met tevredenheid op haren arbeid van vele jaren terug te zien en het zal haar eene strelende voldoening zijn aldus niet slechts een werk van blijvende waarde volvoerd te hebben, maar tevens een daad van piëteit verricht te hebben jegens de nagedachtenis van haren vader die de laatste jaren zijns levens voortdurend reeds met de voorbereiding van zulk eene uitgaaf bezig was.

Het boek is fraai uitgevoerd en rijkelijk geïllustreerd. In den

handel kost het *f* 12.50, maar voor de leden der Maatschappij is het voor den verminderden prijs van *f* 7.50 verkrijgbaar gesteld. Van deze gunstige gelegenheid maakte tot nu toe een 30-tal leden gebruik.

In de vele jaren van voorbereiding en bewerking is het geheel vrij wat omvangrijker geworden dan aanvankelijk was geraamd, toen eene geldelijke bijdrage uit het Fonds er voor verleend werd. Het leek dus billijk thans, nu het werk verschenen is en bleek, ook door sedert veranderde omstandigheden, zoo veel duurder te zijn geworden, die toelage eenigszins te verhoogden. Een daartoe strekkend voorstel van de Maandvergadering van 1 Febr. zal hedenmiddag aan Uwe goedkeuring onderworpen worden.

Ingevolge besluit Uwer vorige Vergadering werd een bedrag van 100 gld. uit de renten van het Vaste Fonds uitgekeerd aan 'Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief' te 's-Gravenhage. Onze Maatschappij werd daarvoor opgenomen onder de donateurs dier Vereeniging.

Aldus heeft de Maatschappij ook in dit jaar hare werkzaamheden niet zonder vrucht kunnen verrichten, ter bevordering (zooals het in art. 1 der Wet luidt) der Nederlandsche Taal- en Letter-, Geschied- en Oudheidkunde. Zij moet dit nog steeds doen met zeer bescheiden middelen en veel wat op haren weg zou liggen, moet zij voorshands nog ter zijde laten. Laten wij hopen dat dit spoedig beter moge gaan; dat elk lid naar de mate zijner vermogens mede moge werken tot vermeerdering van haren bloei.

Bijlage IV. Verslag van den bibliothecaris.

Dames en Heeren,

Nog nimmer heb ik met zulke gemengde gevoelens van verdriet en vreugd, van voldoening en teleurstelling een verslag uitgebracht als thans het geval is, nu ik weder de eer mag hebben een verslag uit te brengen over de Bibliotheek onzer Maatschappij. Met verdriet daar mij het ongeluk getroffen heeft ten gevolge van influenza mijn gehoor geheel te verliezen, waardoor ik volslagen doof ben en het gesproken woord, zelfs mijn eigen stem niet meer tot mij doordringt en alles, wat mij gezegd moet worden, schriftelijk moet geschieden. Een toestand die mij den laatsten tijd diep, diep ongelukkig maakt en vooral zeer pijnlijk is op een dag als heden waarop mij het voorrecht te beurt valt dat ik met groote vreugde en innige erkentelijkheid herdenken kan dat voor 25 jaren het vertrouwen der Alg. Vergadering mij tot Bibliothecaris benoemde, een tijdperk waarop ik met groote voldoening terugzien mag, dank zij het groot aantal boekgeschenken, belangrijke legaten en de door het Bestuur verleende credieten, waardoor de boekerij eene zeer groote uitbreiding verkreeg en het gebruik dat van onzen boekenschat gemaakt wordt belangrijk deed toenemen. Een liefelijk denkbeeld was 't voor mij geweest U in dit Verslag een overzicht te geven van het voornaamste waarmede de Bibliotheek in die 25 jaren vermeerderd is; U te wijzen op de belangrijkheid en kostbaarheid der aan haar vermaakte legaten, U opmerkzaam te maken op het merkwaardige van sommige geschenken en aankopen, maar helaas! de tijdsomstandigheden gedoogen zulks niet. De dreigende papiernood, maar vooral de zeer hoge drukkosten noodzaken mij dit Verslag zooveel mogelijk te bekorten. Het door mij bedoelde Overzicht, dat zich zou aansluiten aan de Inleiding van den in 1887 verschenen Catalogus, moet ik dus tot mijn zeer groot leedwezen uitstellen tot gelukkiger tijden. Maar toch zal ik trachten U een helder denkbeeld te geven van de uitbreiding der Bibliotheek en 't gebruik daarvan in dat tijdperk, al zal ik dat ook slechts samenpersen in een paar getallen, maar die getallen spreken boekdeelen en geven U wellicht een duidelijker beeld dan duizend woorden zouden kunnen doen. Door geschenken, legaten en aan-

koopen werd de Bibliotheek verrijkt met 375 handschriften, met een ontelbare menigte brieven en met 10460 boeken. En dat de schenkers en 't Bestuur door 't verleenen der credieten duizenden studeerenden aan zich verplicht hebben (uitspanningslectuur wordt in den regel niet verstrekt daar wij geen leesbibliotheek zijn) bewijzen de getallen van het uitgeleende. In die 25 jaren toch werden uitgeleend tegen ontvangbewijs 680 handschriften, een groote menigte brieven en niet minder dan 75820 boeken! welke tallooze aanvragen aan de ambtenaren van het Uitleenbureau der Universiteits-Bibliotheek handen vol werk gaven. Het reusachtig getal boeken in de Leeskamer geraadpleegd en door de bewerkers van het Woordenboek der Ned. Taal gebruikt is gewoon weg niet te benaderen.

U zult ongetwijfeld met mij eens zijn dat ik met groote voldoening op die 25 jaren terugzien mag.

Tegenover zooveel reden tot groote vreugd een gevoel van zeer groot leedwezen, dat ik alweder, en nu helaas reeds voor de derde keer, op gevaar af van eentonig te worden, moet mededeelen, dat de oorlog ook dit jaar en in toenemende mate, zijn noodlottige gevolgen pijnlijk doet gevoelen en 't internationaal verkeer geheel in de war bracht. Van niet minder dan 86 buitenlandsche Genootschappen ontvingen wij in de laatste jaren geen enkel Genootschapswerk en van verschillende tijdschriften waarop wij geabonneerd zijn geen vervolgafleringen. Wij van onzen kant zijn voortgegaan met het zenden onzer uitgaven naar Duitschland. De ex. van de andere landen stelden wij echter tot later, tot na den oorlog uit.

Door geschenken en aankopen werd onze Boekerij ook in dit jaar weder belangrijk vermeerderd. De namen der 44 schenkers en de titels der boeken kan ik tot mijn leedwezen niet als Bijlage tot dit verslag mededeelen daar die opgave ook dit jaar moet achterwege blijven. Voor twee geschenken moet ik echter een uitzondering maken daar die zeer belangrijk zijn. Ons medelid Taco H. de Beer was voor 40 jaar medewerker aan Pierer's Konv. Lexikon en had zich gewend tot een groot aantal beroemde Nederlanders met verzoek om opgave van levensbijzonderheden. Niet minder dan ruim 80 gaven aan dat verzoek gevolg in den vorm van eigenhandig geschreven autobiographiën, waaronder zeer uitvoerige en belangrijke en deze collectie is nu aan onze Bibliotheek geschonken. Op de waarde daarvan voor onze verzameling behoef ik U voorzeker niet te wijzen. Het andere geschenk dat wij te danken hebben aan den heer Dr. J.v.d. Bilt te Utrecht bestaat uit een portret van Is. da Costa op steen geteekend door Alex. Ver Huell en in zóó weinig ex. verspreid en daardoor zóó zeldzaam dat 't zelfs aan Joh. Dyserinck onbekend gebleven is. Een aanwinst voor onze Bibliotheek waarvoor wij den schenker, geen lid der Maatschappij niet dankbaar genoeg kunnen wezen. Het 3de danken wij aan ons medelid den Staats-

raad W.F. Leemans en is een hoogst merkwaardig en belangrijk stuk in Chineesche karakters over de eerste nederzetting van christenen in de 7de eeuw n.C. in Tibet en grafschriften der zendelingen.

Door geschenken en aankopen werd de Bibliotheek in dit jaar vermeerderd met 6 Hss., een menigte brieven, 275 boeken en 106 overdrukken. Uitgeleend werden 31 Hss. en 3290 boeken.

Mij met de hoop vleiende dat mijn volgend Verslag uitvoeriger zal wezen, betuig ik U mijn dank voor de aan dit Verslag verleende aandacht.

LOUIS D. PETIT.

Bijlage V.**Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1917.****A. Algemeene rekening.**

ONTVANGSTEN.		
I.	Saldo der rekening over 1916	f 831,58
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies en verhooging v. vroeger betaalde contributies)	f 48,-
III.	Opbrengst van bezittingen, ten deele voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven,</i> <i>Hamelberg, Suringar, Fruin en De Fremery</i>	f 399,36
IV.	Verkochte boekwerken	f 1,50
V.	Contributiën 1917/18	f 3626,99

	Totaal der ontvangsten	f 4907,43

UITGAVEN.

I.	Kosten van bestuur	f 1339,77
II.	Uitgaven behorende tot vorige dienstjaren (teruggaaf van ten onrechte betaalde contributies)	f 11,66
III.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 89,62
IV.	Kosten der vaste Commissiën	f 38,40
V.	Geschriften door de Maatschappij uitgegeven	f 1606,90
VI.	Kosten der Bibliotheek	f 1067,39
VII.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan de Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.-	f 15,-

	Totaal der uitgaven	f 4168,74

RECAPITULATIE.

Totaal der ontvangsten	f 4907,43
Totaal der uitgaven	f 4168,74

Batig saldo van het dienstjaar	f 738,69

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 13 April 1918.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
(w.g.) L. KNAPPERT.
(w.g.) S.G. DE VRIES.

Leiden, 18 April 1918.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.
Leden:
(w.g.) PH. S. VAN RONKEL.
(w.g.) C.H. PH. MEIJER.
Leiden, 29 April 1918.

Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1917.**B. Rekening van het Vaste Fonds.**

	ONTVANGSTEN.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1916	<i>f</i> 40,42	<i>f</i> 1223,66
II.	Gift van een gewoon lid	<i>f</i> 1000,-	
III.	Rente van het Fonds:	<i>f</i> 55,30	<i>f</i> 165,91
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 17900 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%		
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 19600 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%	<i>f</i> 60,56 ⁵	<i>f</i> 181,68 ⁵
IV.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		<i>f</i> 30,81
		---	---
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 1156,28 ⁵	<i>f</i> 1602,06 ⁵

UITGAVEN.		Kapitalisatie.Vlottend.	
I.	Belegging van gelden	<i>f</i> 1133,46	
II.	Subsidies:		<i>f</i> 50,05
	Aan de Comm. v.d. Geschiedk. Atlas, vijfde 1/10 v.h. toegestaan subsidie		
	Aan de Comm. v. Gesch.- en Oudheidk., 5 ^e -8 ^e (laatste) termijn v.h. honor. v. de samenstelling van een repertorium op de pamflettencatalogi		<i>f</i> 200,-
	Aan de Comm. v.h. Kon. Wilhelmina-lectoraat, vierde 1/5 v.h. toegestaan subsidie		<i>f</i> 100,-
	Aan de Vereeniging 'Hofwijck'		<i>f</i> 200,-
	Aan h. Nederl. Econom.- Histor. Archief		<i>f</i> 100,-
		---	---
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 1133,46	<i>f</i> 650,05
 RECAPITULATIE.			
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 1156,28 ⁵	<i>f</i> 1602,06 ⁵
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 1133,46	<i>f</i> 650,05
		---	---
	Batig saldo van het dienstjaar	<i>f</i> 22,82 ⁵	<i>f</i> 952,01 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 13 April 1918.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) L. KNAPPERT.

(w.g.) S.G. DE VRIES.

Leiden, 18 April 1918.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.

Leden:

(w.g.) PH. S. VAN RONKEL.

(w.g.) C.H. PH. MEIJER.

Leiden, 29 April 1918.

Bijlage VI. Verslag der commissie voor taal- en letterkunde.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde heeft in het afgelopen jaar achtmaal vergaderd onder voorzitterschap van Dr. J. Heinsius; secretaris was Dr. G.J. Boekenoogen.

De door het overlijden van Prof. Kern ontstane vacature in de Commissie werd aangevuld door de benoeming van Dr. R. van der Meulen Rz.

Volgens gewoonte werd op de vergaderingen in de eerste plaats de aandacht gewijd aan de belangen van het *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde* en de inhoud daarvan vastgesteld. Er zijn thans 36 deelen verschenen, terwijl het 37ste binnenkort gereed zal komen.

De uitgave van *Bellamy*, waaraan Mej. Dr. J.A. Nijland zoovele jaren met toewijding heeft gewerkt, is nu ten einde gebracht en de beide kloeke deelen hebben in het begin van 1918 het licht gezien.

Dr. J.W. Muller heeft den arbeid ter voltooiing van de door onze Maatschappij ondernomen uitgave der *Spelen van Cornelis Everaert* hervat en goeddeels volbracht. De Aanteekingen op den tekst der 35 stukken zijn in hoofdzaak gereed; zij behoeven nog slechts hier en daar eene herziening en aanvulling, ook door zijn medewerker, ons medelid Dr. Scharpé te Leuven, die tevens op zich genomen heeft voor de beknopte Inleiding twee hoofdstukken over het leven en de werken van den Brugschen rederijker te schrijven. Natuurlijk is ook hier de oorlog de groote hindernis; wellicht ook voor de eigene werkzaamheid van onzen Vlaamschen vakgenoot, maar stellig voor eene geregelde briefwisseling en samenwerking. Niettemin mogen wij hopen dat Inleiding en Aanteekeningen in den loop van het volgende genootschapsjaar geheel gereed en persklaar zullen komen. Daarna is Dr. Muller voornemens, als afzonderlijk toevoegsel tot de uitgave, eene grammatische en lexicologische beschrijving van Everaert's taal te geven.

Het door Dr. N.B. Tenhaeff bewerkte *Utrechtsche kroniekje van 1481-83* gaat naar wij vertrouwen eveneens over niet langen tijd ter perse, terwijl besloten is de uitgave der *Volksboeken* te hervatten.

Van een voorgenomen herdruk van Jan Luyken's *Vonken der Liefde Jesu* zal door het overlijden van Ds. Reitsma, die de be-

werking op zich genomen had, tot ons leedwezen niet komen.

De bijeenkomsten der Commissie werden besloten met mededeelingen en besprekingen van wetenschappelijken aard. De hr. Muller wees naar aanleiding van de strijdvragen over Hadewijch-Bloemaerdinne op een aantal namen die in oude oorkonden in verschillende vormen voorkomen en naast elkaar, ter aanwijzing van dezelfde personen, worden gebezigd, en hij handelde op een anderen tijd over den oorsprong van den eigennaam *Dollard* en over een onvoltooide Nederlandsche spraakkunst uit de 16de eeuw, die misschien van Coornhert is. De hr. Hesseling deed mededeelingen over Cyprische sprookjes in verband met ook bij ons bekende verhalen (o.a. Blauwbaard). De hr. Verdam sprak over de uitgave der Bergen-op-Zoomsche rechtsbronnen door W. Moll en een aantal weinig bekende Mnl. woorden. De hr. Knuttel besprak de wijze waarop Bredero in het *Moortje* Terentius navolgt en wees op wijzigingen die hij blijkbaar eerst later heeft aangebracht. De hr. Heinsius handelde over de klankverbinding $r + n$, die somtijds rn blijft en somtijds in rr overgaat. De hr. Boekenoogen bracht een aantal persoonsnamen ter sprake en deelde gegevens mede waaruit blijkt op welke wijze sommige geslachtsnamen zijn ontstaan. De hr. Beets verklaarde den drukkersterm *smout*. De hr. van der Meulen sprak over de namen *Schagerrak* en *Kattegat* en toonde aan dat deze van Nederlandschen, en niet van Noorschen oorsprong zijn.

Bijlage VII. Verslag der commissie voor geschied- en oudheidkunde.

De vergaderingen der Commissie voor geschied- en oudheidkunde werden geregeld elke maand, van September tot April, gehouden, onder voorzitterschap van den heer Overvoorde, terwijl de heer Eekhof het secretariaat waarnam. Den heer Koolemans Beijnen, die in verband met zijnen leeftijd meende als lid te moeten bedanken, werd het buitengewoon lidmaatschap aangeboden. Noode missen de leden zijne mededeelingen op het specifieke gebied, dat hij zoo geheel beheerschte, alsmede zijnen persoonlijken omgang. De Commissie achtte zich gelukkig in zijne plaats den heer Bijleveld gekozen te zien. De heer Hensen bezocht als oud-lid een enkele maal de vergadering.

De heer Petit berichtte, dat de bewerking der pamfletcatalogi tot het jaar 1660 is gevorderd.

De heer Fockema Andreae, die om gezondheidsredenen de bijeenkomsten niet kon bijwonen, deed van zijne belangstelling in de aangelegenheden der Commissie herhaaldelijk blijken.

De heer Blok sprak over: de aanleg van plantsoenen, fabrieken met stoomwerktuigen, en kerkhoven te Leiden in de 19de eeuw; de geschiedenis van het Leidsche gymnasium; het gebruik der Latijnsche taal aan de Leidsche Universiteit; een beweerde reis van Prins Willem I naar Fontainebleau in 1551; de Leidsche studentenvaandels en het portret van Prins Willem I in de senaatskamer der Leidsche Universiteit; een tweetal Latijnsche brieven van Prins Willem I in 1567 aan Egmont en Hoorne gezonden, en over diens toenaam 'de Zwijger'.

De heer Pijper handelde over Schell en de modernistische beweging in de roomsch-katholieke kerk; een ander maal werd eene bespreking door hem gewijd aan De Lamennais.

De heer Overvoorde vestigde de aandacht op een plan van Francis Drake, in 1587 beraamd, om gezamenlijk met Hollandsche schepen den koning van Spanje in 'de nieuwe landen van Indië' te beoorlogen, besprak de Leidsche klooster-archieven, sedert als boek verschenen, toonde een merkwaardige kaart van Malabar en sprak over de eerste jaren van de Luthersche gemeente te Leiden en haren predikant Muykens.

De heer Molhuysen handelde over een boekje van den Engelschen predikant J. Lettice betreffende maatregelen tegen een inval van

Napoleon in Engeland, overwoog de vraag of de statuten van de Leidsche Universiteit met die der Leuvensche Hoogeschool verband houden, toetste Burman's 'Sylloge' en deed eenige mededeelingen over de Academische Vierschaar te Leiden en de beteekenis van het woord 'angarie'.

De heer Knappert ontsloot den bundel dokumenten, inhoudende brieven van, aan en over Willem de Clercq en diens familie, mededeelingen welke sedert als artikelen in het 'Theologisch Tijdschrift' zijn verschenen, en vestigde voorts de aandacht op eenige bijzonderheden in Moryson's reis door Holland.

De heer Huizinga sprak over een Maria-beeld met de Drieëenheid in een Karmelietenklooster te Parijs, toetste de argumenten in 't Hooft's 'Het ontstaan van Amsterdam' aangevoerd, sedert in een Gidsartikel uitgewerkt, en handelde verder over den oorsprong van de Amerikaansche vlag.

De heer Bijleveld gaf eenige inlichtingen inzonderheid over onderwerpen op heraldisch gebied.

De heer Eekhof sprak over de eerste Avondmaalsviering van den Prins van Oranje en over den wijsgeer Arnoldus Geulincx en diens verbanning uit Leuven in het jaar 1658.

Op den 11^{den} Juni 1918, den vooravond van de algemeene vergadering, hield, zooals gewoonlijk, onze Commissie eene ledenvergadering, onder leiding van den heer Overvoorde. Secretaris: de heer Eekhof. - De presentie-lijst werd geteekend door Mej. H.S.S. Kuyper en Mej. E. Neurdenburg, en door de heeren J.C. Overvoorde, L. Knappert, G.J.W. Koolemans Beijnen, W.P. van Stockum Jr., K. Sneyders de Vogel, Ph. S. van Ronkel, I.C.G. Jonker, J.E. Kroon, J. Kleyntjens, Ch. R. Bakhuizen van den Brink, H.E. van Gelder, K.J.L. Alberdingh Thijm, G.J. Heering, C.W. van der Pot, K.H. Roessingh, B. Kruitwagen, H.v.d. Velden, S. Anema, J.W. Muller, S.G. de Vries, W.J.J.C. Bijleveld, F. Pijper, J.S. Theissen, A. Eekhof, H.F.M. Huybers, W.J.M. Mulder, H.H. Kuyper en C.P. Burger Jr.

De eerste voordracht werd gehouden door Dr. H.H. Kuyper, hoogleeraar der Vrije Universiteit te Amsterdam, over: 'Prins Willem en het Calvinisme'. Spr. wijst er op hoe in het wapen der Oranje's het stadswapen van Genève het middelpunt vormt: profetie, dat Oranje en Genève eens nauw vereenigd zouden worden. Dat Oranje niet uit innerlijke overtuiging tot het Calvinisme zou zijn overgegaan, bestreed spr. met Oranje's eigen woord tot de gezanten der Zuidelijke Nederlanden gericht: 'zoo kaal als ik van hoofd ben, zoo kalvijsch ben ik van harte'; maar

toch wenschte spr. er de aandacht op te vestigen, dat het vooral het staatsrechtelijke stelsel der Calvinisten, dat een opstand tegen Spanje wettigde, was geweest hetgeen den Prins voor het Calvinisme had gewonnen. Diens overgang - hetzij te Heidelberg in 1570, hetzij te Dordrecht in 1573 - werd nu geteekend, waarna spr. handelde over de groote beteekenis van deze aansluiting van den Prins aan het Calvinisme voor ons volksleven, om ten slotte te verklaren, dat Oranje door zijne erkenning, dat uit het beginsel van vrijheid van geweten ook vrijheid van godsdienstoefening moest voortspuiten, getoond heeft de meest vooruitziende staatsman van zijn tijd te zijn geweest.

Bij de discussie verzocht de heer Eekhof om eenige nadere inlichtingen over het nog altijd niet opgehelderde punt, waar en wanneer de Prins tot het Gereformeerd Protestantisme is overgegaan, terwijl de heeren Knappert en Heering sprekers betoog ten aanzien van het Calvinisme van den Prins bestreden¹.

Als tweede spreker trad op dr. J.S. Theissen, bibliothecaris der rijks-universiteits-bibliotheek te Groningen, met het onderwerp: 'De beteekenis van gewestelijke en plaatselijke geschiedvorsching'. Spr. wilde trachten een antwoord te geven op de vraag of de historicus, die toegeeft aan den drang om zich te verdiepen in de historie van de omgeving waarin hij zich bevindt, toch daarmede vruchtdragend werk kan doen voor de historische wetenschap. Hij beantwoordt deze vraag bevestigend en toont aan hoe de worsteling van de plaatselijke vrijheidsgedachte tegen elke poging om het centraal gezag sterker te vestigen onze geheele historie vóór 1795 begeleidt. Voorts zet spr. uiteen, hoe de lokale geschiedvorsching de algemeene gegevens aan de werkelijke plaatselijke toestanden toetst, kritiek geeft en behoedt voor voorbarig generaliseeren. Bij de vorming van het beeld van het verleden kan zij ook nuttige diensten bewijzen. Evenwel krijgt plaatselijke en gewestelijke geschiedvorsching dan eerst waarde, wanneer zij steunt op ruimere historische kennis. De voorbeelden ter illustratie ontleende spr. voornamelijk aan de historie van stad en lande van Groningen.

Bij de discussie wijst de voorzitter nader op het belang van de plaatselijke geschiedvorsching ook voor de kunstgeschiedenis en de oeconomische ontwikkeling van ons volk.

1 Eene schriftelijke gedachtenwisseling tusschen prof. Knappert en prof. Kuyper hierover: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 Juni 1918, Avondblad, en 18 Juni 1918, Ochtendblad.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon eereid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 5^{den} October 1918.

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de Leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARIS.

Bestuur.

Dr. J. Huizinga, *Voorzitter.*

Dr. S.G. de Vries, *Secretaris.*

Dr. J. Heinsius, *Penningmeester.*

Dr. L. Knappert.

Dr. K. Sneyders de Vogel.

Dr. J.W. Muller.

Ch. R. Bakhuizen van den Brink.

Dr. J.J.G. Vürtheim.

Johanna W.A. Naber.

Dr. R. van der Meulen Rz., *tijdelijk Bibliothecaris.*

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. G.J. Boekenoogen.

Dr. J.A.N. Knuttel.

Dr. A. Beets.

Dr. J. Heinsius.

Dr. J.W. Muller.

Dr. D.C. Hesseling.

Dr. R. van der Meulen Rz.

Dr. J. te Winkel.

Dr. J. Verdam.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Dr. F. Pijper.

Dr. P.J. Blok.

Mr. S.J. Fockema Andreae.

Dr. J. Huizinga.

Mr. J.C. Overvoorde.

Dr. A. Eekhof.

W.J.J.C. Bijleveld.

Dr. P.C. Molhuysen.

Dr. L. Knappert.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.

Dr. A. Beets.

Bibliotheekscommissie.

Dr. P.J. Blok.

Dr. G.J. Boekenoogen.

Eereleden.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Pápa in Hongarije. 1880.
Dr. J. Verdam, Leiden. 1918. (Lid sedert 1873).

Gewone leden.**A. IN NEDERLAND GEVESTIGD.**

Aalberse, Mr. P.J.M., 's-Gravenhage. 1917.
Aalders, Dr. W.J., Groningen. 1918.
Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.
Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.
Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.
Adama van Scheltema, C.S., Bergen (N.H.). 1908.
Adriani, Dr. N., Noordwijk a.Z. 1909.
Alberdingk Thijm, K.J.L., Baarn. 1895.
Albers, P., Maastricht. 1909.
Ammers-Küller, Mevrouw Jo van, Leiden. 1916.
Andreae, zie Fockema.
Anema, Seerp, 's-Gravenhage. 1915.
As, G.G. van, 's-Gravenhage. 1914.
Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Baarn. 1893.

Baard, C.W.H., Amsterdam. 1914.
Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
Bakhuizen van den Brink, Ch. R., Rijswijk (Z.H.). 1911.
Bakhuyzen, zie Sande (van de).
Balen, C.L. van, 's-Gravenhage. 1912.
Barnouw, Dr. A.J., 's-Gravenhage. 1909.
Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.
Bastiaanse, Frans, Hilversum. 1917.
Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Utrecht. 1912.
Bavinck, Dr. H., Amsterdam. 1883.
Bazel, K.P.C. de, Bussum. 1917.
Beekman, Dr. A.A., 's-Gravenhage. 1884.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., Wassenaar. 1911.
Been, Joh. H., Brielle. 1897.
Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.
Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
Beijnen, zie Koolemans.
Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
Bergh van Eysinga, Dr. G.A. van den, Santpoort. 1906.
Bergh van Eysinga-Elias, Mevrouw Dr. J. van den, Santpoort. 1912.

Bergsma, Dr. J., Groningen. 1895.
Berlage, Dr. H.P., 's-Gravenhage. 1916.
Berns, Mr. J.L., Leeuwarden. 1890.

- Beunke, H.E., Alkmaar. 1889.
- Beveren, Dr. N.J., Leiden. 1903.
- Beyerman, Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
- Biema, Ed. van, 's-Gravenhage. 1915.
- Bierens de Haan, Dr. J.D., Aerdenhout. 1897.
- Bijleveld, W.J.J.C., Leiden. 1910.
- Bijlsma, Mr. R., 's-Gravenhage. 1915.
- Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
- Blécourt, Mr. A.S. de, Leiden. 1915.
- Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
- Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
- Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
- Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
- Blom, Mr. D. van, Leiden. 1910.
- Boas, Dr. M., Amsterdam. 1918.
- Bodenstein, Dr. H.D.J., Amsterdam. 1913.
- Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
- Boeles, Mr. P.C.J.A., Leeuwarden. 1906.
- Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
- Boer, Dr. C. de, Amsterdam. 1916.
- Boer, Dr. M.G. de, Amsterdam. 1910.
- Boer, Dr. T.J. de, Amsterdam. 1900.
- Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
- Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
- Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
- Bonebakker, Dr. E., Utrecht. 1906.
- Boogaard, F.H., 's-Gravenhage. 1878.
- Booven, Henri van, Hilversum. 1917.
- Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
- Bosboom Nz., J., 's-Gravenhage. 1916.
- Bosch, J.H. van den, Gouda. 1892.
- Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
- Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Vianen. 1905.
- Boulan, E., Groningen. 1918.
- Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
- Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
- Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
- Breuning, H.H., Groningen. 1905.
- Brink (van den), zie Bakhuizen.
- Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
- Brom, Ed. Th. J., Amsterdam. 1918.
- Brom, Dr. Gerard B., Nijmegen. 1912.
- Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
- Bruggen-De Haan, Mevrouw Carry van, Laren (N.H.). 1916.
- Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.
- Bruine (de), zie Slotemaker.
- Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.

Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.

- Büchner, Dr. V.F., Leiden. 1915.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Rotterdam. 1914.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Casimir, R., 's-Gravenhage. 1916.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Chantepie de la Saussaye, Dr. P.D., Beek. 1878.
 Chapelle-Roobol, Mevrouw de Wed. S.W.S. la, 's-Gravenhage. 1904.
 Cock, Dr. J.K. de, Scheveningen. 1917.
 Cohen, Dr. Gust., Amsterdam. 1912.
 Colenbrander, Dr. H.T., 's-Gravenhage. 1898.
 Colijn, H., 's-Gravenhage. 1915.
 Coningh (de), zie Assendelft.
 Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
 Costa (da), zie Mendes.
 Coster, Dirk, Delft. 1915.
 Coster, Dr. H.P., Groningen. 1917.
 Cremer, J.T., Santpoort. 1904.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam van Isselt, W.E. van, Utrecht. 1909.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Degener, zie Schmidt.
 Dekking, H.M., Rotterdam. 1918.
 Derkinderen, Dr. A.J., Amsterdam. 1909.
 Diferee, H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. Is. van, Heusden. 1892.
 Domela Nieuwenhuis, Mr. J., 's-Gravenhage. 1875.
 Doorman, Mejuffrouw Chr., Utrecht. 1918.
 Doorninck, Dr. A. van, Deventer. 1881.
 Dozy, Dr. G.J., Zeist. 1874.
 Draaijer-De Haas, Mevrouw A., 's-Gravenhage. 1917.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Driessen, F., Leiden. 1915.
 Druten, H. van, Rijnsburg. 1910.
 Duparc, Mr. M.I., 's-Gravenhage. 1917.
 Duyl-Schwartz, Mevrouw Th. van, Amsterdam. 1907.
 Dyserinck, H., Maastricht. 1914.
- Easton, Dr. C., Amsterdam. 1913.
 Ebbinge Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.
 Eck, Dr. D.A.H. van, Leiden. 1915.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van, Amsterdam. 1912.

- Eekhof, Dr. A., Leiden. 1912.
 Eerde, J.C. van, Amsterdam. 1918.
 Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elout, C.K., Wassenaar. 1914.
 Emants, Marc., 's-Gravenhage. 1902.
 Embden (van), zie Meerkamp.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Engelen, Jonkvrouw C., Zutphen. 1918.
 Enk, Dr. P.J., Zwolle. 1917.
 Enschedé, Mr. Ch., Haarlem. 1904.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Epen, D.G. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Erens, Mr. Fr., Zandvoort. 1915.
 Es, N.J.A.P.H. van, Arnhem. 1902.
 Esser Jr., I., Zeist. 1878.
 Esser, Maurits, Baarn. 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Bilthoven. 1903.
 Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Leiden. 1913.
 Eysinga (van), zie Bergh (van den).
 Eyssell, Mr. A.P. Th., 's-Gravenhage. 1869.
 Eysten, Mr. J. Wackie, Nijmegen. 1911.
- Fabius, A.N.J., Bussum. 1888.
 Fabius, Mr. D.P.D., Amsterdam. 1899.
 Fabricius, Jan, 's-Gravenhage. 1916.
 Faddegon, Dr. B., Doorn. 1917.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Fenema, C.H. van, Oosterbeek. 1918.
 Fijn van Draat, Dr. P., Utrecht. 1904.
 Flier, Mejuffrouw A. van der, 's-Gravenhage. 1901.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Fockema Andreae, Mr. S.J., Leiden. 1876.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Utrecht. 1878.
 Fruin, Mr. R., 's-Gravenhage. 1891.
 Funke, J., Amsterdam. 1916.
- Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Garrer, Dr. A.H., Haarlem. 1909.
 Geer, Dr. P. van, 's-Gravenhage. 1879.
 Geertsema, Mr. C.C., Groningen. 1913.
 Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Leiden. 1895.
 Gelder, Dr. H. van, Leiden. 1900.
 Gelder, Dr. H.E. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Gerretson, C., 's-Gravenhage. 1913.

Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.

Gijsberti Hodenpijl, C.F., Vrijenban. 1907.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Leiden. 1910.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Rolduc. 1908.
 Gimberg, J., Zutphen. 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Oudenbosch. 1909.
 Godoy, Mevrouw Adèle J., Rotterdam. 1905.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Haarlem. 1914.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Goossens, Dr. J.W.H., Maastricht. 1911.
 Gosses, Dr. I.H., Groningen. 1907.
 Goudoever, Mr. H. van, Groningen. 1918.
 Graadt van Roggen, W., Utrecht. 1915.
 Graaf, J.J., Overveen. 1901.
 Graft, Mevrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gratama, Mr. Seerp, 's-Gravenhage. 1890.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., 's-Gravenhage. 1917.
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., Leiden. 1883.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Amsterdam. 1891.
 Groenewegen, J.H., Amsterdam. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Groot, Dr. J.V. de, Amsterdam. 1897.
 Grothe-Twiss, Mevrouw Amy, Hilversum. 1916.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum. 1904.

Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (Dr. J.D. de), zie Bierens.
 Haan, Mr. J. Israël de, Amsterdam. 1916.
 Hamel, Dr. A.G. van, Rotterdam. 1916.
 Hamelberg, J.H.J., Soestdijk. 1901.
 Harmens Cz., W., Harlingen. 1869.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haslinghuis, Dr. E.J., 's-Gravenhage. 1915.
 Havelaar, Just, Amersfoort. 1917.
 Heemskerk, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., Leiden. 1890.
 Heering, Dr. G.J., Leiden. 1917.
 Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.
 Heeringa, Dr. K., Middelburg. 1903.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Herderscheê, Dr. J., 's-Gravenhage. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hille, Dr. G.E.W. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Hodenpijl, zie Gijsberti.

Hofer, F.A., Hattem. 1894.

- Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeven, Mr. G.G. van der, Rotterdam. 1914.
 Hoëvell tot Nijenhuis, G.W.W.C. Baron van, 's-Gravenhage. 1906.
 Hof, J.J., Leeuwarden. 1912.
 Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Leiden. 1915.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.
 Holwerda Jr., Dr. J.H., Voorschoten. 1907.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Hooft, C.G. 't, Amsterdam. 1914.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogvliet, Dr. J.M., 's-Gravenhage. 1898.
 Hora Siccama, zie Rengers.
 Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Houwing, Dr. J.F., Doorn. 1916.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hoyneck van Papendrecht, A., Rotterdam. 1915.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Huizinga, Dr. J., Leiden. 1903.
 Hulsman, G., Assen. 1903.
 Humme, A.A., Scheveningen. 1913.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Huybers, Dr. H.F.M., Vught. 1916.
- IJsselt (van), zie Sasse (van).
 IJzerman, J.W., 's-Gravenhage. 1892.
- Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jelgersma, Dr. D.G., Oegstgeest. 1896.
 Jelgersma, Dr. G., Leiden. 1908.
 Jonckbloet, G.D.A., 's-Gravenhage. 1890.
 Jong (J. en J.P.B. de), zie Josselin (de).
 Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jong, Dr. K.H.E. de, 's-Gravenhage. 1916.
 Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, 's-Gravenhage. 1914.
 Jong van Beek en Donk-Kluyver, Mevrouw C.A. de, 's-Gravenhage. 1917.
 Jonge (de), zie Kiewiet.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.
 Jonker, Dr. J.C.G., Leiden. 1909.
 Joosting, Mr. J.G.C., Groningen. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Rijsenburg. 1903.
 Josselin de Jong, Dr. J.P.B. de, Voorschoten. 1914.

- Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.
 Juynboll, Dr. Th. W., Utrecht. 1910.
- Kaakebeen, C.G., 's-Gravenhage. 1912.
 Kalf, Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Kalff, Dr. G., Noordwijk a.Z. 1884.
 Kalff Jr., Mr. J., Amsterdam. 1914.
 Kam, G.M., Nijmegen. 1905.
 Kan, Dr. A.H., Utrecht. 1913.
 Kan, Mr. A.H.M.J. van, Leiden. 1918.
 Kapteyn, J.M.N., Leiden. 1913.
 Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.
 Kellen Dz., J. Ph. van der, Amsterdam. 1912.
 Kepper, G.L., 's-Gravenhage. 1873.
 Kerkwijk, A.O. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.
 Kesper, Dr. L.A., 's-Gravenhage. 1903.
 Kielstra, Dr. E.B., 's-Gravenhage. 1892.
 Kiewiet de Jonge, Dr. H.J., Dordrecht. 1898.
 Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Oegstgeest. 1915.
 Klerk, C.R. de, Amsterdam. 1917.
 Kleyntjens, J., Katwijk a.d.R. 1911.
 Kloot Meyburg, H. van der, Voorburg. 1913.
 Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.
 Knappert, H.E., Haarlem. 1916.
 Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
 Knottenbelt, Mr. J., 's-Gravenhage. 1879.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Knuttel, Dr. W.P.C., 's-Gravenhage. 1881.
 Kohnstamm, Dr. Ph., Amsterdam. 1916.
 Kol, H.H. van, Voorschoten. 1916.
 Kolff, G.J., 's-Gravenhage. 1880.
 Kollewijn Nz., A.M., 's-Gravenhage. 1884.
 Kollewijn, Dr. R.A., Nijmegen. 1882.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Kooy-Van Zeggelen, Mevrouw M.C., Haarlem. 1912.
 Kops, W.P., Amsterdam. 1903.
 Korevaar-Hesseling, Mevrouw E.H., Rijswijk (Z.H.). 1917.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
 Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Krämer, Dr. F.J.L., Rijswijk (Z.H.). 1893.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Rotterdam. 1910.
 Krom, Dr. N.J., 's-Gravenhage. 1912.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.

Kronenberg, Mejuffrouw M.E., Deventer. 1913.

- Kronenburg, J.A.F., Roermond. 1918.
 Kroon, Dr. J.E., Leiden. 1916.
 Kruisinga, Dr. E., Amersfoort. 1912.
 Kruitwagen, Bon., Woerden. 1908.
 Krul, Dr. R., 's-Gravenhage. 1894.
 Kruseman, zie Polman.
 Kühler, Dr. W.J., Amsterdam. 1909.
 Kuiper, Dr. E.T., Amsterdam. 1900.
 Kunst, Mr. J., Amsterdam. 1918.
 Kuyk, Mr. J. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Kuyper, Dr. A., 's-Gravenhage. 1869.
 Kuyper, Dr. H.H., Amsterdam. 1915.
 Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., 's-Gravenhage. 1913.
- Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht. 1890.
 Leemans, W.F., 's-Gravenhage. 1893.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leersum, Dr. E.C. van, Amsterdam. 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Haarlem. 1893.
 Leeuwen, Mr. W.F. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Lennep, Jhr. Dr. M.F. van, Aerdenhout. 1910.
 Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.
 Leopold, Dr. J.H., Rotterdam. 1911.
 Levy, Mr. I.A., Amsterdam. 1877.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Lieftrinck, F.A., 's-Gravenhage. 1912.
 Ligtenberg, Dr. R., Woerden. 1918.
 Limburg, zie Roest.
 Lindeboom, Dr. J., Groningen. 1910.
 Linden (van der), zie Cort.
 Lintum, Dr. C. te, Scheveningen. 1912.
 Loeff (van der), zie Rutgers.
 Löhnis, F.B., Scheveningen. 1893.
 Loenen, J.B. van, 's-Gravenhage. 1910.
 Loenen Martinet, J. van, Bussum. 1878.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Amsterdam. 1883.
 Lohman, zie Savornin.
 Loosjes, Mr. A., Amsterdam. 1918.
 Loosjes Az., Vincent, Amsterdam. 1889.
 Loosjes, Vincent, Haarlem. 1916.
 Lotsy, Dr. J.P., Haarlem. 1911.
 Loudon, Jhr. Mr. J., Wassenaar. 1917.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
 Lugt, F., Blaricum. 1916.
- Mackay van Ophemert, Mr. D.J. Baron = Lord Reay, Ophemert. 1872.
 Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., Zetten. 1896.

Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.

- Mandere, H. van der, 's-Gravenhage. 1914.
 Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
 Mansvelt, Dr. N., Haarlem. 1894.
 Marius, Mejuffrouw G.H., 's-Gravenhage. 1907.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Martinet, zie Loenen (van).
 Meerkamp van Embden, Mr. A., Middelburg. 1915.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Mendels, Dr. I., Groningen. 1908.
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Mensing, A.W.M., Amsterdam. 1914.
 Meulen, R. van der, 's-Gravenhage. 1886.
 Meulen Rz., Dr. R. van der, Leiden. 1912.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meurs, Mr. P.A.N.S. van, 's-Gravenhage. 1895.
 Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.
 Meyburg, zie Kloot (van der).
 Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meyers, Mr. E.M., Leiden. 1914.
 Meyier, Mejuffrouw F. de, 's-Gravenhage 1918.
 Mijnsen, F., Amsterdam. 1918.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moerkerken Jr., Dr. P.H. van, Haarlem. 1911.
 Molhuysen, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1897.
 Molkenboer, B.H., Huissen. 1916.
 Moller, Dr. H.W.E., 's-Hertogenbosch. 1909.
 Moorrees, F.D.J., Nijmegen. 1878.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Morren, Th., 's-Gravenhage. 1900.
 Mulder, Dr. W.J.M., Nijmegen. 1911.
 Mulert, F.E. Baron, Ommen. 1916.
 Muller Jz., Dr. F., Wassenaar. 1916.
 Muller, Dr. H.C., Utrecht. 1905.
 Muller, Dr. H.P.N., 's-Gravenhage. 1900.
 Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.
 Muller, Dr. P.J., Voorburg. 1898.
 Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Amsterdam. 1898.
 Naber, S.P. l'Honoré, Amsterdam. 1916.
 Nanninga Uitterdijk, Mr. J., Wezep. 1875.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Groningen. 1917.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.

Nieuwenhuis (J.), zie Domela.

- Nieuwenkamp, W.O.J., Edam. 1909.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Dr. W., Leiden. 1907.
 Nolst Trenité, Dr. G., Haarlem. 1915.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Noto Soeroto, Raden Mas, 's-Gravenhage. 1917.
 Nuys, Chr., Amsterdam. 1911.
- Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Oppenheim, Mejuffrouw A.L., 's-Gravenhage. 1917.
 Oppenheim, Mejuffrouw Dr. E.R., 's-Gravenhage. 1915.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Opstelten, Dr. G.E., Haarlem. 1917.
 Overvoorde, Mr. J.C., Leiden. 1895.
- Peaux, Mejuffrouw A.G., Nijmegen. 1913.
 Peelen, Mejuffrouw Ida C.E., 's-Gravenhage. 1916.
 Peltenburg Pz., C., Oegstgeest. 1912.
 Pierson, Dr. H., Amsterdam. 1878.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Plemp van Duiveland, Mr. L.J., 's-Gravenhage. 1899.
 Plooi, Dr. D., Leiden. 1913.
 Poelhekke, M.A.P.C., Nijmegen. 1903.
 Poelman, Dr. H.A., Groningen. 1913.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Polman Kruseman, Mr. W., Middelburg. 1909.
 Pomes, Dr. H., Rotterdam. 1909.
 Pont, Dr. J.W., Bussum. 1914.
 Pont (M.W.), zie Maclaine.
 Posthumus, Mr. N.W., Rotterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Leiden. 1911.
 Prick van Wely, Dr. F.P.H., Maastricht. 1910.
 Prinsen J. Lz., Dr. J., Nijmegen. 1904.
- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
 Rademaker, Dr. L.A., Scheveningen. 1915.
 Ramaer, J.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Reay (Lord), zie Mackay.
 Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
 Regt, W.M.C., Oudshoorn. 1917.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Reyding, A., Amsterdam. 1916.
 Rhijn-Naeff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Rhijn, Dr. M. van, Driebergen. 1918.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout. 1909.
 Riemsdijk, Jhr. B.W.F. van, Amsterdam. 1909.

Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.

- Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Ritter Jr., Mr. P.H., Utrecht. 1917.
 Robbers, H.J., Schoorl. 1901.
 Roelvink, Herman, Amsterdam. 1917.
 Roessingh, Dr. K.H., Leiden. 1917.
 Roest van Limburg, Th. M., Amsterdam. 1908.
 Roggen (van), zie Graadt.
 Ronkel, Dr. Ph. S. van, Leiden. 1912.
 Roorda, P., Groningen. 1912.
 Roorda, T.B., Aerdenhout. 1918.
 Roos, Dr. A.G., Groningen. 1909.
 Rooseboom, W., 's-Gravenhage. 1890.
 Royer, J.A., Wassenaar. 1906.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A., 's-Gravenhage. 1911.
 Rutgers van der Loeff Az., Dr. A., Haarlem. 1912.
 Rutgers van der Loeff, J.D., Zandvoort. 1909.
 Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.
- Salomons, Mejuffrouw Annie, 's-Gravenhage. 1913.
 Salverda de Grave, Dr. J.J., Groningen. 1893.
 Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
 Sande Bakhuyzen, Dr. H.G. van de, Leiden. 1890.
 Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.
 Saussaye (de la), zie Chantepie.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, Huis ter Heide. 1916.
 Schaaff, J.H.L. van der, 's-Gravenhage. 1903.
 Scheltema (van), zie Adama.
 Schelven, Dr. A.A. van, Haarlem. 1912.
 Schendel, A. van, Ede. 1915.
 Scheurleer, C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.
 Scheurleer, Dr. D.F., 's-Gravenhage. 1877.
 Schevichaven, H.D.J. van, Nijmegen. 1901.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schierbeek R. Jz., R.J., 's-Gravenhage. 1912.
 Schmid, Jhr. L.M.A. von, 's-Gravenhage. 1916.
 Schmidt Degener, F., Rotterdam. 1909.
 Schönfeld, Dr. M., Hilversum. 1914.
 Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.
 Scholte, J.H., Amsterdam. 1915.
 Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Schrijnen, Dr. Jos., Utrecht. 1902.
 Schuil, J.B., Haarlem. 1916.
 Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Leiden. 1913.
 Siccama, zie Rengers.

Sijmons, Dr. B., Groningen. 1879.

Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen. 1882.
 Slijper, Dr. E., Utrecht. 1914.
 Sloet, Mr. J.J.S. Baron, Arnhem. 1900.
 Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Utrecht. 1917.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wageningen. 1891.
 Sluyterman, K., Wassenaar. 1913.
 Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Arnhem. 1913.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Leiden. 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Noordwijk-B. 1894.
 Soeroto, zie Noto.
 Sopper, Dr. A.J. de, Groningen. 1916.
 Speenhoff, J.H., Rotterdam. 1918.
 Spoor-De Savornin Lohman, Mevrouw A., 's-Gravenhage 1897.
 Stellwagen, A.W., Apeldoorn. 1876.
 Stempel, Mejuffrouw Dr. B.M. van der, Amsterdam. 1914.
 Sterck, J.F.M., Heemstede. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Heemstede. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
 Stolk Az., J. van, Rotterdam. 1911.
 Stuart, zie Verrijn.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Swaen, Dr. A.E.H., Amsterdam. 1899.

Talen, J.G., Zwolle. 1909.
 Tenhaeff, Dr. N.B., 's-Gravenhage. 1918.
 Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.
 Thierry, Dr. G.J., Leiden. 1916.
 Thijm, zie Alberdingk.
 Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tjeenk Willink Jr., H.D., Haarlem. 1918.
 Tonnet, J.C.C., Soest. 1917.
 Trenité, zie Nolst.
 Treub, Mr. M.W.F., 's-Gravenhage. 1915.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., Arnhem. 1898.

Uitterdijk, zie Nanninga.
 Ulfers, S., Rotterdam. 1907.

Valette, G.J.P. de La, Scheveningen. 1880.
 Valk, Dr. J. van der, Rotterdam. 1913.
 Valkhoff, Dr. P., Hilversum. 1910.
 Veder, Mr. W.R., Amsterdam. 1893.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.

Velden, Dr. H.E.J.M. van der, Nijmegen. 1914.

- Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.
 Verdam, Dr. H.D., Dordrecht. 1917.
 Verkade, Ed., 's-Gravenhage. 1915.
 Verrijn Stuart, Dr. C.A., Utrecht. 1900.
 Veth, Corn., Amsterdam. 1917.
 Veth, Dr. J., Bussum. 1906.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.
 Viotta, Mr. H., 's-Gravenhage. 1892.
 Visscher, Dr. H., Huis ter Heide. 1908.
 Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.
 Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., Leiden. 1903.
 Vissering, Mejuffrouw C.M., 's-Gravenhage. 1915.
 Vissering, Mr. G., Amsterdam. 1913.
 Vlugt, Mr. W. van der, Leiden. 1880.
 Vogel, Dr. J. Ph., Leiden. 1899.
 Vogel, L.A., Groningen. 1905.
 Vogel (K. de), zie Sneyders.
 Vollenhoven, Mr. C. van, Leiden. 1903.
 Vollgraff, Dr. J.C., Utrecht. 1881.
 Vooy, Dr. C.G.N. de, Utrecht. 1902.
 Vor der Hake, Dr. J.A., 's-Gravenhage. 1912.
 Vos, K., Middelstum. 1912.
 Vos, J.C. de, Amsterdam, 1884.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, R.W.P. de, Amsterdam. 1886.
 Vries, Dr. S.G. de, Leiden. 1886.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
 Vürtheim, Dr. J.J.G., Leiden. 1905.
- Waals, Mejuffrouw J.E. van der, Amsterdam. 1916.
 Waalwijk, D.A. van, Bussum, 1907.
 Waard Sr., C. de, Middelburg, 1918.
 Walch, Dr. J.L., 's-Gravenhage. 1915.
 Waller Zeper, Dr. S.A., Leeuwarden. 1915.
 Weissman, A.W., Amsterdam. 1906.
 Wensinck, Dr. A.J., Leiden. 1912.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Wieder, Dr. F.C., Wageningen. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, Leiden. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., 's-Gravenhage. 1913.
 Wilde, Dr. C.W.I., Mariëndaal bij Grave. 1903.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.

Wittert van Hoogland, Jhr. Mr. E.B.F.F., 's-Gravenhage. 1912.

Wolff, Dr. M., Haarlem. 1911.

Wolters, Mejuffrouw J.A., Leiden. 1893.

Wubben, zie Ebbinge.

Wumkes, Dr. G.A., Sneek. 1907.

Zaaijer Az., Dr. J., Hilversum. 1894.

Zeper, zie Waller.

Zimmerman, Mr. A.R., Rotterdam. 1909.

Zondervan, Henri, Groningen. 1917.

Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.

Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, 's-Gravenhage. 1907.

B. IN NEDERLANDSCHE KOLONIËN GEVESTIGD.

Carpentier Alting, Mr. J.H., Weltevreden. 1908.

Dentz, zie Oudschans.

Hazeu, Dr. G.A.J., Weltevreden. 1910.

Jasper, J.E., Toeban (Rembang). 1914.

Kruyt, Dr. Alb. C., Pendolo-Posso. 1915.

Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Soerabaja. 1911.

Oudschans Dentz, Fred., Paramaribo. 1917.

Rinkes, Dr. D.A., Weltevreden. 1915.

C. IN HET BUITENLAND GEVESTIGD.

Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., Peking. 1901.

Bisschop, zie Roosegaarde.

Blankenstein, Dr. M. van, Berlijn. 1913.

Buitenrust Hettema, Dr. F., Gent. 1889.

Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Gent. 1911.

Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.

Geyl, Dr. P.C.A., Londen. 1918.

Godée Molsbergen, Dr. E.C., Gent. 1911.

Groot, Dr. J.J.M. de, Lichterfelde (Berlijn). 1893.

Hensen, Dr. A.H.L., Rome. 1898.

Hettema, zie Buitenrust.

Hoogewerff, Dr. G.J., Rome. 1913.

Hotz, A.P.H., Beiroet. 1909.

Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.

Loeff (van der), zie Schim.

Louw, P.J.F., San Remo. 1896.

Molsbergen, zie Godée.

Nieuwenhuis, zie Domela.

Oppenraay, Dr. R. van, Rome. 1908.

Otten, Mejuffrouw Else, Berlijn. 1912.

Reiger von Braunhorst, A.F.J., Stuttgart. 1882.

Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.

Schim van der Loeff G. Lzn., Dr. H.P., St. Petersburg. 1916.

Stuers, Mr. A.L.E. Ridder de, Parijs. 1882.

Vries, Dr. T. de, Grand Rapids (Mich.). 1914.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, P.S., Oxford. 1909.

Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

*Bellefroid, Mr. P., Hasselt. 1913.

*Belpaire, Mejuffrouw M.E., Antwerpen. 1914.

Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.

*Besselaar, Dr. G., Pieter-Maritzburg. 1915.

*Bizio Gradenigo, Dr. L., Venetië. 1902.

Bode, Dr. W. von, Berlijn. 1873.

Bols, Dr. J., Aarschot. 1912.

Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.

Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.

Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.

Bonet-Maury, G., Parijs. 1890.

Borchgrave, E. Baron de, Weenen. 1867.

*Borchling, Dr. C., Hamburg. 1912.

Bradley, Dr. H., Oxford. 1916.

Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.

Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.

Braune, Dr. W., Heidelberg. 1882.

Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.

*Brink, M.J., Kaapstad. 1904.

*Broekhuizen, H.D. van, Pretoria. 1911.

Carnegie, Dr. Andrew, New-York. 1900.

Carpenter, W.H., New-York. 1900.

Castele, D. van de, Luik. 1872.

Celliers, J.F.E., Pretoria. 1911.

Clercq, René de, St. Amandsberg (Gent). 1908.

Cock, A. de, Antwerpen. 1898.

Colinet, Dr. Ph., Leuven. 1899.

Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.
Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.

Costanzo-Campbell, Mevrouw G.V., Viareggio (Sicilië). 1912.

*Craigie, Dr. W.A., Oxford. 1916.

Creizenach, Dr. W., Dresden. 1912.

*Cruyssen, A.C. van der, Antwerpen. 1912.

Cuvelier, Dr. J., Brussel. 1913.

Daae, L., Christiania. 1885.

Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.

Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.

*Dosker, Dr. H.E., Louisville (Ky.). 1899.

Duclos, Ad., Brugge. 1905.

Duproix, I.I., Marseille. 1907.

*Dyke, Dr. H. van, Princeton N.J., 1914.

*Edmundson, G., Londen. 1886.

*Eggen, Mr. J.L.M., Gent. 1909.

Ehrle, Dr. F., Rome. 1910.

*Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.

Elkan, Dr. A., Leipzig. 1910.

*Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.

*Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.

Fischer, Dr. H. von, Tubingen. 1885.

*Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.

Fredericq, Dr. P., Gent. 1882.

Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.

Fris, Dr. V., Gent. 1912.

Fritz, Dr. Jos., Drohobycz. 1913.

Gaidoz, H., Parijs. 1902.

Gailliard, Edw., Gent. 1894.

Goemans, Dr. L., Schaarbeek. 1902.

*Goeters, Dr. W.G., Bonn. 1915.

Goovaerts, A., Brussel. 1883.

Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.

Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.

Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.

Harrison, Dr. F., Londen. 1900.

Hauser, O., Weenen. 1908.

Havard, H., Parijs. 1875.

*Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein. 1910.

Hessels, J.H., Cambridge (Engl.) 1880.

*Heurck, Em. H. van, Antwerpen. 1916.

Heuvelmans, Mr. Flor., Antwerpen. 1902.

Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.

*Hoogt, C.W. van der, Philadelphia. 1900.

Hubert, Dr. E., Luik. 1883.

Huet, Dr. G., Parijs. 1887.

*Hullebroeck, Em., Ledeberg (Gent). 1913.

Ipsen, Alf., Kopenhagen. 1905.

Jacobs, Dr. E., Wernigerode. 1893.

Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.

Joos, Am., St. Nicolaas (Waas). 1908.

Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.

*Kestell, J.D., Bloemfontein. 1904.

Kluge, Dr. Fr., Freiburg i.B. 1909.

Knothe, Dr. G., Bloemfontein. 1912.

*Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau. 1906.

*Kossmann, Dr. E.F., Gent. 1901.

Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.

Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.

*Lecoutere, Dr. Ch. P.F., Leuven. 1899.

*Leipoldt, Dr. C. Louis, Pretoria. 1915.

*Littmann, Dr. E., Bonn. 1911.

Lodewyckx, Dr. A., Melbourne. 1904.

Logeman, Dr. H., Gent. 1892.

Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.

Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.

Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.

Mac Leod, Dr. J., Gent. 1911.

Malan, F.S., Kaapstad. 1908.

Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria. 1913.

Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.

*Mansion, Dr. J., Luik. 1913.

Meert, Hipp., Gent. 1899.

Menne, Dr. K., Keulen. 1906.

Meyhoffer, J., Ukkel (Brussel). 1915.

Minnaert, G.D., Gent. 1874.

Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.

Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.

Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.

*Müller, Heinrich, Emmerik. 1914.

Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.

*Nagy, Dr. Zsigm., Debreczen. 1907.

Nieuwenhuis, P.N., Kopenhagen. 1912.

Nippold, Dr. W.C.A., Cassel. 1901.

Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.). 1900.

Obrie, Mr. J., Gent. 1880.

Oordt, J.F. van, Newlands (Kaapstad). 1901.

- Pastor, Dr. L. von, Innsbruck. 1916.
 Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pauw, Jhr. Mr. N. de, Gent. 1881.
 Pedersen, Dr. Holger, Kopenhagen. 1914.
 Pernot, Dr. H., Nogent-sur-Marne. 1907.
 *Persijn, Dr. Jul., Antwerpen. 1914.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, New-York. 1913.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 *Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.
 *Puyvelde, Dr. Leo van, St. Amandsberg (Gent). 1914.
- Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.
 *Rachfahl, Dr. F., Freiburg i.B. 1907.
 Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.
 *Ridder, André de, Amsterdam. 1918.
 *Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex). 1914.
 Rolland, Romain, Villeneuve. 1917.
 *Rompel, Fred., Pretoria. 1912.
 Ropp, Dr. G. Frh. von der, Marburg. 1902.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
 *Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.
 Rudelsheim, Dr. M., Antwerpen. 1907.
- Sabbe, Dr. M., Mechelen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scott, zie Robertson.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Hoogstraten. 1903.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 *Sievers, Dr. E., Leipzig. 1879.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.
- Teirlinck, Is., Ruisbroek (Brussel). 1901.
 Theal, G. McCall, Kaapstad. 1882.
 *Timmermans, Fel., Lier. 1917.
 Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom. 1914.
 *Toit, Dr. P.J. du, Kaapstad. 1909.
- *Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verriest, Dr. H., Ingoyghem. 1903.

Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein. 1899.

- Vos, Geerh., Princeton N.J. 1900.
 *Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 *Vreese, Dr. W.L. de, Gent. 1893.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.
- Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 Waddington, A., Lyon. 1898.
 Wattez, Omer, Schaarbeek. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 White, Andrew D., Ithaca (State of New-York). 1900.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Wijck, Rob. A. van, New-York. 1900.
 *Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.
- *Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
 Zenuti, M., Florence. 1905.

[Levensberichten]

Levensbericht van H. Kern.

Den 7^{den} Juli van 't vorige jaar hebben wij onzen onvergetelijken Kern naar zijne laatste rustplaats begeleid. In hem verloor Nederland een zijner beroemdste mannen, bovendien een warm vaderlander, de wetenschap een harer koryphaeën, zooals er weinige geteld worden in eene eeuw, zijn vrienden en oud-leerlingen een oprechten vriend en een vraagbaak, bij wien men nooit te vergeefs om raad of hulp aanklopte. Nooit meer zullen wij blikken in dat heldere en van vernuft en leven tintelende oog, nooit meer die vriendelijke heldere stem vernemen. Wij hadden er ons zóó aan gewend hem in ons midden te zien, dat wij ons bijna niet konden denken, dat ook aan dit kostbare leven eenmaal een eind zou moeten komen. Nu heeft de dood hem van ons genomen, doch, al betreuren wij zijn heengaan diep, de troost blijft, dat wij zulk een man in ons midden gehad hebben.

Johan Hendrik Caspar Kern werd den 6^{den} April 1833 te Poerworedjo (in de Bagelen) geboren als zoon - hij bleef 't eenigst kind - van J.H. Kern, officier in Indischen dienst, en van M.C. von Schindler. Zijne eerste levensjaren bracht de jonge Kern op verschillende plaatsen in Indië door, waar hem op jeugdigen leeftijd al veel wedervaren is, hetwelk hij zich ten deele nog levendig herinnerde. Zoo bewaart de familie een door Kern's moeder geschreven uitvoerig verhaal, waarin zij aan hare moeder en verdere familie in 't vaderland de reis schildert, die zij in gezelschap van haar echtgenoot den Majoor en den vierjarigen Henri op 16 Maart 1838 van Semarang uit ondernam om de plaats van majoor Kern's bestemming, Makassar, te bereiken, waar deze als commandant moest fungeeren. De reis zou, verzekerde men, een dag of zeven duren, doch heeft inderdaad heel wat langer geduurd op het barkschip, dat den veelbelovenden naam Kopal Boeran (d.i. de Vogel) droeg, doch weldra veeleer

+

+ Aan al degenen, die mij bij het samenstellen van dit levensbericht hun gewaardeerde hulp verleend hebben, betuig ik hier nogmaals mijn dank.

den naam Slakkenschip bleek te verdienen. Tegenwind dreef het scheepje uit zijn koers, de gezagvoerder was onbekwaam en 't schip geheel onoordeelkundig geladen, waardoor gevaar voor omslaan dreigde. Nadat men op raad van den Majoor te Penerokon (kust van Java) geland en het schip beter geladen was, werd den 4^{den} April de reis vervolgd. Tot grooten schrik der opvarenden werd het den 11^{den} onder de kust van Bali door veertien rooverscheepjes omringd. Alles werd onder de leiding van den Majoor, daar ieder ander den kop was kwijtgeraakt, zoo goed mogelijk in staat van tegenweer gebracht, waarbij zelfs Mevrouw Kern een ijverig aandeel nam door voor 't vervaardigen der patronen te zorgen. Men bracht een angstvollen nacht door, doch gelukkig bleken bij 't aanbreken van den dag de roovers, waarschijnlijk afgeschrikt door de voorbereidselen, verdwenen te zijn. Doch een nieuwe ramp hing den reizigers boven 't hoofd, daar het schip, aan onkundig personeel toevertrouwd, midden in een der volgende nachten op een klip liep, waarvan het echter na eenigen tijd door den golfslag van zelf weer losraakte en door 't goed beleid van den Majoor een vaargeul vond. Men wist evenwel op geen voeten of vamen na waar men zich bevond en werd tot overmaat van ramp door een hevigen storm overvallen, die het schip in de richting van Borneo dreef. Eindelijk kwam men te Banjermassing aan wal en hier werd een gunstige gelegenheid afgewacht om verder te gaan naar de plaats van bestemming. Eerst den 20sten Mei kon men naar Soerabaja vertrekken; men landde daar den 28sten, doch kon eerst 28 Juni scheepsgelegenheid naar Makassar vinden, waar men eindelijk na 9 dagen arriveerde. De eenvoudig geschreven brief is een sprekend getuigenis van echte moederliefde, ook leert men daaruit Kern's vader als een man kennen van een doortastend, flink en moedig karakter. Levendig was bij Kern de herinnering aan den te Makassar geïnterneerden Dipo Negoro. In 1840 vertrok de familie Kern naar Holland en tijdens de zeereis ontving de jonge Henri, die tot dusverre slechts Maleisch kende, zijn eerste praktische lessen in 't Nederlandsch van een kanonnier. In 't vaderland ontving hij zijn eerste geregelde onderwijs op de lagere school te Groenloo, waar zich de familie gevestigd had, en daarna op de latijnsche school van datzelfde plaatsje. De rector was Dr. L. Lasonder. Het ging in dien tijd op zoo'n latijnsche school recht gemoedelijk toe. Aan den ouderen leerling, den tegenwoordigen em. predikant te Stratum, Ds. E.J.F. van Dissel, werd door den rector opgedragen ook Henri Kern de latijnsche declinaties en conjugaties te overhooren en te corrigeeren. Daar de leerling spoedig met zijn 'meester' in kennis gelijk stond, ja hem overtrof, onderwees de rector zelf hem. Deze van Dissel, diens broeder de latere ingenieur van Rijnland, de zoon van den rector: de latere kerkelijke Hoogleraar, Dr. Egbert Lasonder, en de jonge Louis Calon, die later in de orde der Jesuïeten trad, waren

toen ter tijde Kern's intimi. Met al zijn ijver was Kern toch een echte jongen: als ze werken moesten, gingen ze wel eens slootje springen. Toch was hij minder een buitenjongen dan de anderen, al deed hij graag mee met het 'kei-smieten' en dergelijke spelen. Egbert Lasonder en hij lazen al op 10- à 11-jarigen leeftijd samen Schiller. Blijkbaar heeft de rector Lasonder bij den jeugdigen Kern de liefde voor talen en letterkunde gewekt. Nog kon Kern de plaats aanwijzen, waar hij tot Egbert eens gezegd had: 'dat vak van je vader trekt me machtig aan.' Pater Calon zegt van zijn ouden vriend: 'Kern was in dien tijd een zeer beminnelijke en aantrekkelijke jongen, vriendelijk, gediensig, met een open vroolijk gelaat.' Een portret, een tiental jaren later, misschien in 1860, gemaakt, dat in 't bezit der familie is, vertoont een aantrekkelijk beeld van dat jeugdige onschuldige en open gelaat. In 1847 kwam Henri op de kostschool van den Heer Renssen te Doesburg, waar hij de latijnsche school onder rector Versteegh bezocht en buitendien veel profiteerde van 't onderwijs van een secundant van den Heer Renssen, Jules Steevens, die zonder eenige vergoeding te willen vragen aangeboden had hem de beginselen van het Italiaansch te leeren. Hoe deze meester over zijn leerling oordeelde, blijkt uit eenige brieven, die bij de familie Kern bewaard gebleven zijn. 'Indien eenig jongeling waardig is', zoo schrijft Steevens aan Majoor Kern, 'dat men werk van hem maakt, dan is 't voorzeker Henri. Nimmer heb ik zulk een uitmuntend' jongeling aangetroffen.' En elders schrijft hij: 'Ik acht hem hoog om zijn uitgebreide kennis, ik draag hem liefde toe om zijn vlijt en gehoorzaamheid.' Steevens heeft hem ook les in 't Engelsch gegeven, een taal die in die dagen aan betrekkelijk weinigen bekend was, en verklaart o.a.: 'Ongelooflijk zijn de vorderingen, welke Henri maakt. Een sieraad der maatschappij wordt hij zeker.' Door Steevens heeft Kern de gedichten van Byron leeren kennen en bewonderen. Hij was in staat coupletten uit Childe Harold met geestdrift uit het hoofd op te zeggen, zoo bericht de Heer F.D.J. Moorrees, thans em. predikant woonachtig te Nijmegen, die eveneens een vriend van Kern is geweest. In September 1849 ging Henri naar het destijds gunstig bekende gymnasium te Zutphen over: het was de tijd der Heeren Matthes, rector, Kroon, conrector, en Brill, den lateren Utrechtschen Hoogleeraar. Henri werd daar toegelaten tot de tweede, op één na de hoogste, klasse der eerste, vijf klassen omvattende afdeeling, die, welke bestemd was voor hen, die naar de Universiteit wenschten te gaan (de tweede afdeeling telde slechts drie klassen en leverde candidaten voor de Kon. Akademie voor Ingenieurs en O.I. ambtenaren te Delft, de Kon. Militaire Akademie te Breda en het Kon. Instituut voor de Marine). In het Album discipulorum staat onder diegenen, die in dat jaar nomina dederunt: 'Johan Hendrik Caspar Kern ex pago Poerworedjo Javanensi', zooals de zestien-

jarige het er met vaste hand, geheel gelijkend op zijn later handschrift, in aanteekende. Slechts één jaar was hij leerling van het Zutphensche gymnasium. In Juli 1850 werd hij 'met een prijs voor zijne vorderingen in de Oude en Nieuwe talen, en een voor Wiskunde en Geschiedenis, benevens een getuigschrift voor zijnen vlijt in 't beoefenen der Grieksche en Romeinsche Antiquiteiten en Historia Literaria' tot de hoogste, de eerste, klasse bevorderd. Van die bevordering maakte hij geen gebruik, doch deed Staatsexamen. Waarschijnlijk heeft hij op 16 September van dat zelfde jaar bij de openbare prijsuitdeeling en promotie de hem toegekende prijzen nog wel in ontvangst genomen. Wie dit deed, had een 'gratias' op te zeggen, die hem door rector, conrector of praeceptor werd verschafft. De tegenwoordige rector van het Zutphensche gymnasium, Dr. D. Bruins, acht het niet onwaarschijnlijk, dat die 'gratias' nog voorhanden is: een hoogdravend gedicht in Sapphische versmaat.

Zoo heeft dus Kern zijn jeugd in de Graafschap doorgebracht, waarvoor hij steeds warme sympathie gevoeld heeft. Zijne moeder heeft tot op hoogen leeftijd te Groenloo gewoond en haar zoon bezocht haar daar getrouw. Aan die streek dankte hij zijn intieme vertrouwdheid met den Saksischen volksaard en 't Saksisch taaleigen: men kon hem hooren verzekeren, dat hij klankverschillen, nog levend in de Graafschap, kon onderscheiden, die voor de meesten onwaarneembaar waren, bijv. den verschillenden aard van de *d*, die òf aan Engelsch *th*, òf aan Engelsch *d* beantwoordt.

Op den 6^{den} Aug. 1850 legde hij dan met goed gevolg het Staatsexamen tot toelating tot de universitaire studie af en den 19^{den} September werd hij als student in de letteren te Utrecht ingeschreven. Het was Majoor Kern niet naar den zin, dat zijn zoon talen wilde studeeren; hij had hem officier van gezondheid willen laten worden: een compromis tusschen het militaire en Henri's studiezin. Het was dan ook den jongen man, toen hij wegens bijziendheid voor den dienst afgekeurd werd, moeilijk gevallen zijn blijdschap daarover te verbergen.

Zijn eerste studiejaar bracht hij te Utrecht door, doch aangezien hier geen gelegenheid bestond, om aan zijn drang naar de kennis van meerdere talen, met name het Sanskrit, te voldoen, verwisselde hij in September 1851 de Utrechtsche met de Leidsche Hoogeschool, aangetrokken door de colleges van de professoren Matthijs de Vries, A. Rutgers en Cobet. Daar sloot hij vriendschap met Eelco Verwijs uit Deventer, die zich later zoo grooten naam zou verwerven, met Ph. A. Holsboer uit Zutphen, die later hoofdambtenaar bij Justitie zou worden, met zijn contubernaal G.I.B. Henny eveneens uit Zutphen, den lateren advocaat te Batavia, en met van Herwerden, den lateren Utrechtschen Hoogleraar, en vernieuwde hij de oude vriendschap met Moorrees. Ook de tegenwoordige oud-rector van het Utrecht-

sche stedel. gymnasium, v.d. Sande Bakhuyzen, hoewel die reeds sinds 1849 te Leiden studeerde, behoorde tot zijn goede kennissen. Zij ontmoetten elkander geregeld in de vergaderingen van het dispuut-gezelschap Studiis et Amicitiae, waarvan Kern een ijverig lid was. Van 1850 af stond in den Almanak zijn naam als Literator geboekt: Hooglandsche Kerkgracht bij v.d. Voorde. De meer gemelde em. predikant Moorrees is zoo vriendelijk geweest mij een en ander omtrent Kern uit dien tijd mede te deelen. Hij bezocht hem dikwijls en sleet menigen avond in zijn gezelschap op de Hooglandsche Kerkgracht. Daar heeft Kern gestudeerd, veel en ingespannen gestudeerd. Daar heeft hij zich een levensdoel voor oogen gesteld. Met welk een geestdrift kon hij spreken over vergelijkende taalstudie, de gebroeders Grimm, de groote Duitsche taalgeleerden, over de heerlijkheid van het S a n s k r i t bovenal en van hetgeen hij eenmaal in die studie hoopte te bereiken. Het was, als droomde hij van een professoraat, dat hij eenmaal hoopte te bereiken. Maar hij leefde tevens in de nieuwe literatuur. Dagen achtereen verdiepte hij zich in de werken van Goethe. Hij had de gave zijn vrienden verlangen naar dien grooten dichter in te boezemen en ook hun aandacht op andere letterkundigen te vestigen. Toen omstreeks dien tijd een Hollandsche vertaling van Tegnér's Fritjofs-saga in het licht verscheen, was het Kern die zijn vrienden 't eerst daaruit voorlas en hen op de schoonheid der Noordsche poëzie opmerkzaam maakte. Ook dweept hij met Gervinus, wiens werken hij zich had aangeschaft. Dien man moest iedereen kennen; het was een schande, te Leiden te studeeren en niets van Gervinus gelezen te hebben. Hij was onder de studenten slechts aan weinigen bekend; op de Societeit Minerva zag men hem niet, hij trad niet op in 't bestuur van eenige vereeniging, zelfs niet in de redactie van den Studenten-almanak. - Behalve aan de studie der klassieke talen, van 't Nederlandsch en der vergelijkende taalstudie, wijdde zich Kern aan het Sanskrit onder de leiding van Prof. A. Rutgers, die, hoewel in de eerste plaats Semitist, ook deze taal doceerde en met de belangstellenden, het zullen er zeker maar heel weinigen geweest zijn, den Hitopade a, de akuntal, stukken uit de Epen en uit Lassen's Chrestomathie behandelde. Dat deze studie met aanverwante vakken bij Kern vooraan stond, blijkt ook uit het onderwerp zijner dissertatie: 'Specimen historicum exhibens scriptores graecos de rebus persicis Achaemenidarum monumentis collatos', waarmee hij op 12 October 1855 den doctorstitel verwierf. Het onderwerp was weliswaar niet aan de Sanskrit-literatuur ontleend maar hing toch ten nauwste met die studie samen, daar de verklaring der Oud-perzische taal-monumenten hand aan hand moet gaan met de studie van 't Sanskrit. Ook tegenwoordig nog heeft dit onderzoek, naar hetgeen de Grieksche schrijvers over Perzische aangelegenheden berichten en hetgeen daaromtrent de Perzische

inschriften zelf leeren, zijn waarde behouden: menige plaats wordt door Kern juist en beter dan zijn voorgangers op dit gebied gedaan hadden, geïnterpreteerd. Uit de stellingen blijkt, hoe breed reeds thans de basis zijner studie is. De hoofdlijn die Kern's werk voortaan zou volgen, was door dit eerstelingswerk aangewezen: het Sanskrit en de vergelijkende taalwetenschap. Om grondiger met het Sanskrit bekend te worden, daartoe ontbrak in Nederland ten eenen male de gelegenheid. Zoo begaf zich de jeugdige doctor den 2^{den} November van dat zelfde jaar naar Berlijn, waar hij ruim een jaar (tot het einde van 1856) vertoefde, ijverig studeerend en de colleges van verschillende beroemdheden volgend. Over zijne studie aldaar en de indrukken, die de Berlijnsche geleerde wereld op hem maakte, worden wij op welkome wijze ingelicht door een merkwaardige verzameling brieven, door Kern aan Matthijs de Vries gericht. Prof. Uhlenbeck heeft daaruit alles wat wetenswaardig is medegedeeld in zijn levensbericht, voorgedragen in de December-vergadering der Kon. Akademie van 1917. Het was vooral de beroemde Sanskritist Albrecht Weber, wiens colleges hem 't meest gaven: onder zijne leiding bestudeerde hij den Veda en den Avesta. Hij maakte er kennis met Böhlingk, de gebroeders Grimm, en sloot duurzame vriendschap met A. Ludwig, later hoogleeraar in 't Sanskrit te Praag, en met den te vroeg overleden E. Haas. Te Berlijn had Kern zich, ook op aanraden van Weber, geworpen op de studie van een slechts in handschrift bekenden moeilijken Sanskrit-tekst: de *Brhatsamhit* van Var hamihira, aan 't afschrijven van welken tekst hij menig uur besteedde. Hoe hoog reeds toen de jeugdige Sanskritist werd geschat, blijkt uit het feit, dat hij van 't begin, van 1857 af, als medewerker aan het monumentale Sanskrit-Woordenboek, uitgegeven door Böhlingk en Roth, optrad, waarvoor hij belangrijke bijdragen leverde, hoofdzakelijk uit de *Brhatsamhit*. Zoo is aan die roemvolle onderneming ook de naam van o n z e n landgenoot verbonden. Naar Berlijn gegaan met het plan zich hoofdzakelijk te wijden aan de vergelijkende taalstudie - hij bestudeerde ook ijverig de Slavische talen en de Germaansche philologie - keerde Kern terug als Sanskritist: 'de gelegenheid', zoo schrijft hij 19 Januari 1857 aan de Vries, 'maakt den dief,' zegt het spreekwoord; geen wonder, dat die van een vergelijkend taalkundige een Sanskritist gemaakt heeft'. Daar echter de familie Kern niet zeer bemiddeld was, moest de jonge geleerde, in 't vaderland teruggekeerd, er op bedacht wezen, in zijn onderhoud te voorzien. Aanvankelijk dacht hij over een privatdocentschap; het liefst zou hij zich als zoodanig te Leiden hebben gevestigd; hij zou zoo iets liever willen dan zich als leeraar aan 't gymnasiale onderwijs te wijden: tegen den werkkring in een kleine stad heeft hij bezwaar, niet op grond van de schoolwerkzaamheden zelve, dan wel omdat hij slechts in een Akademiestad met genot werkzaam zou kunnen zijn. Een

praeceptorat te Leiden zou hem wel aanstaan, en als daar een vacature komt, denkt hij er over daarnaar te vragen. In dezen tijd valt Kern's verloving met een vriendin van zijn jongensjaren: Hendrika Anna Wijnveld, die veel in Groenloo bij hare familie placht te logeeren. De sollicitatie te Leiden loopt op niets uit, desgelijks eene te Deventer en te Amersfoort; ook een zaak, die te Würzburg hangende is (een aldaar in te stellen professoraat voor Sanskrit, naar mij Prof. E. Kuhn bericht), levert niets op. Aan het begin van den academischen cursus 1857/58 treffen wij Kern te Utrecht aan, waar hij zich als repetitor en privaatrocent gevestigd heeft. 'Indien het mij mag gelukken', zoo schrijft hij aan de Vries, 'daar me een onafhankelijk matig bestaan te verwerven, wil ik me alles getroosten, om eenige uren van den dag te besteden aan mijne Sanskrit-studiën, voor welke mijn ijver en liefde toeneemt, naar mate meer moeilijkheden en teleurstellingen me p o g e n te verhinderen'. Wel had hij geen sanguinische verwachtingen van de offerende weetlust der Utrechtsche wereld in 't algemeen en der jongelingschap in 't bijzonder. Hij gaf daar college over Nederlandsche grammatica, Gotische taalstudie en over Tacitus' Germania. Hoorders heeft de jeugdige privaatrocent zeker maar weinig gehad. De tegenwoordige em. predikant te Utrecht, Dr. A. Bronsveld, die behalve theologie ook letteren studeerde, en de latere Amsterdamsche Hoogleraar H.T. Karsten, maakten zijn auditorium uit voor 't college Gotisch. Dr. Bronsveld is zoo vriendelijk mij over Kern te schrijven: 'Hij was toen nog een jong man, en we zagen, eerlijk gezegd, niet bijzonder tegen hem op, en vermoedden niet, in ons jeugdig gebrek aan menschenkennis, welk een eer en welk een voorrecht ons te beurt viel, toen wij van Kern les kregen. Ik herinner mij, dat hij ons dikwijls vertelde van zijn verblijf te Berlijn; met dankbaarheid gewaagde hij van Jacob en Wilhelm Grimm, en vertelde, dat hij in dien tijd dagelijks 14 uren studeerde'. Daar het intusschen gebleken was, dat 'de schoone studie, welke hij met meer romantische dan verstandige liefde aanhing' (dit is Kern's eigen uitdrukking in een brief aan de Vries van 21 Dec. 1861), geen droog brood opleverde, was een benoeming als 'professor' aan het Koninklijk Athenaeum te Maastricht in 1858 hem welkom, te meer, omdat hij nu kon huwen. Lang heeft hij zijne jonge gade niet mogen bezitten, reeds kort daarna (in 1860) moest hij haar verliezen. Kern is tot den zomer van 1862 te Maastricht als praeceptor werkzaam geweest, niet alleen als leeraar, maar ook als geleerde. Een uitvloeisel van zijn leeraarschap (hij doceerde namelijk èn Grieksch èn Nederlandsch) was zijne 'Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal', een leerboek, dat, opgebouwd volgens de meer moderne beschouwing en methode van Grimm, uitermate bruikbaar is gebleken en zelfs in 1883 een 7^{den} druk mocht beleven. Van de vroegere werken van dergelijken aard onderscheidt

zich Kern's Handleiding vooral hierdoor, dat daarin niet alleen met de geschreven taal, de boekentaal, maar ook met de levende taal en de meer moderne literatuur rekening gehouden werd. Ook bracht hij te Maastricht een vertaling in 't Nederlandsch tot stand van dat meesterstuk der Indische dramatische kunst: de *akuntal* van K lid sa, waardoor ook in ruimeren kring bekend werd, welk een voortreffelijk Sanskritist het vaderland reeds toen in hem bezat. Intusschen hadden de leden der letterkundige faculteit te Leiden, vooral de Vries en Rutgers, de vaste overtuiging, dat voor de studie van 't Sanskrit en de vergelijkende taalwetenschap een afzonderlijke leerstoel moest worden opgericht, en dat Kern daarvoor de man was. Dat ging echter alles behalve vlot, de regeering gevoelde blijkbaar niet veel voor zoo'n professoraat, dat een soort van luxe-artikel was! Na den dood van Prof. Juynboll op 't einde van 1861 schijnt men er op te hebben aangedrongen (zie *Spectator* van 15 Febr. 1862), de opengevallen kathedraal voor het Sanskrit en Kern te bestemmen, zelfs hadden Curatoren der Leidsche Universiteit in 't begin van 1862 aan Kern een aanbod in dien geest gedaan. Intusschen had Kern reeds het voorstel van Prof. Monier Williams te Oxford aangenomen, om tegen een vergoeding van £ 200 's jaars mede te werken aan een nieuw Sanskrit-woordenboek: Kern zou daarvoor van 9-12 en 's avonds een paar uur zijn hulp moeten verleen. 'Dat is zeker druk genoeg', schrijft hij aan de Vries, 'maar het geldt het Sanskrit, en daarvoor wil ik wel 14 uren per dag werken.' Met dat aanbod, dat uitzicht gaf op zuiver wetenschappelijk werk, was hij ten zeerste ingenomen. In ons land had hij slechts teleurstelling ondervonden: 'op mijn levenspad heeft gedurende 10 jaren de zon slechts weinig geschenen en ik geloof, dat ik daarom zoo verlangde naar de zon van Hindustan.' Intusschen kwam toch een zonnestraal op zijn levenspad, daar hij in dat zelfde jaar te Maastricht de liefde won van Annette Marie Therèse Moïse de Chateaux, met wie hij, trouwens eerst later, in 1866, in 't huwelijk trad en met wie hij in gelukkigen echt ruim 50 jaren is verbonden geweest. Gedurende zijne Maastrichtsche werkzaamheid had hij intusschen de vacaties besteed om te Londen in het India Office te werken aan zijn *Var hamihira*. Hier was hem een professoraat aan eenig Sanskrit college in Engelsch Indië in uitzicht gesteld, en toen alle pogingen, om een leerstoel voor 't Sanskrit in 't vaderland op te richten, faalden, nam Kern in 't voorjaar van 1863 een benoeming als Professor aan het *Br hmana-* en Queen's College te Benares aan, waar hij, tot op de dan toch eindelijk tot werkelijkheid geworden oprichting van den nieuwen leerstoel te Leiden, is werkzaam geweest, den Brahmanen, die reeds goed Sanskrit kenden, onderwijs gevend in hun eigen taal volgens de Europeesche methode en tevens hen in 't Engelsch onderrichtend. Het zou overbodig zijn hier te herhalen, wat elders over Kern's ver-

blijf in Engelsch Indië, en over zijn omgang met en zijn indrukken van de Brahmanen, geschreven is; dat alles is zoo goed en treffend door Prof. Huizinga in ‘Mannen en Vrouwen van beteekenis’ (October 1899), en door Prof. Uhlenbeck, ook op grond van brieven aan de Vries, in zijn levensbericht, geschilderd. Kern zelf heeft later, in 1868, zijn ‘Herinnering aan Britsch Indië’ meegedeeld in een voordracht voor de leden van het Indisch Instituut.

Met de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te Leiden op den 18^{den} October 1865 ving voor Kern een periode van onafgebroken voorspoed, geluk en roem aan. Zijn dubbele leeropdracht weerspiegelt zich in den inhoud zijner inaugureele rede: ‘Het aandeel van Indië in de geschiedenis der beschaving en de invloed der studie van het Sanskrit op de taalwetenschap.’ Tot aan den door de wet bepaalden fatalen termijn: den 70-jarigen leeftijd, heeft Kern zich met nimmer verflauwend ijver en met lust en opgewektheid èn aan zijn ambt gewijd èn der wetenschap gediend, met het laatste ook voortgaande tot aan de uiterste grens van den nog fataleren termijn: tot aan 't oogenblik van zijn heengaan. Van de studie der eene taal kwam hij geleidelijk op die van vele andere; niemand is er, die zóóvele talen verstond en ze zóó spelenderwijs zich eigen maakte, als Kern. Al de talen van den Indogermaanschen stam beheerschte hij als geen ander; van de Indogermaansche talen strekte hij zijn werkkring uit over de Maleisch-polynesische talen, waarvan geen hem onbekend is gebleven; ook de Oeral-altaïsche en de Dravidische talen beoefende hij. En het was niet alleen de grammatische structuur en de woordenschat die hij zich eigen maakte: ook de letterkundige voortbrengselen onderzocht hij, want Kern was niet alleen een kenner van vele talen, niet alleen Linguist; hij was in de eerste plaats Philoloog: achter de talen vond hij de gedachte, achter de taal de geschiedenis, achter de geschiedenis de beschaving. Welk een ontzachelijk wijd veld van kennis overzag hij en had hij bewerkt! Het gaat 't begrip van een gewoon sterveling te boven. En naast die veelomvattende studie had hij toch nog tijd voor zooveel anders: voor het onderwijs bijv.: jaren lang was hij een ijverig werkzaam lid der commissie van toezicht op 't lager onderwijs te Leiden; voor het tooneel: hij was lid der schouwburgcommissie; voor de belangen van den Nederlandschen stam, dat toonde hij als Voorzitter van het Algemeen Nederlandsch Verbond; voor de belangen onzer Koloniën en alles wat daarmee annex was. Ook was hij een zeer getrouw courantenlezer en uitstekend op de hoogte van de algemeene en vaderlandsche geschiedenis; al de vragen van den dag boezemden hem belang in. En naast dat alles had hij tijd over om leerlingen en oud-leerlingen te raden en van dienst te zijn en in dikwijls uitvoerige brieven dengenen, die hem mondeling niet konden bereiken, zijn inzichten omtrent de meest verschillende

questies mede te deelen. Daarvan kunnen de vele brieven getuigen, die menigeen van hem mocht ontvangen, o.a. een vijftwintigtal aan Brandes gericht en een nog veel grooter aantal aan steller van dit levensbericht, waarin hij nu eens uitvoerig advies geeft omtrent verschillende hem voorgelegde questies, dan weer in zijn keurig N gar -schrift passages overschrijft uit moeilijk bereikbare teksten. De welwillendheid van onzen oud-leermeester, die immer onze 'guru' bleef, kende geen palen. Als men hem bezocht had hij altijd den tijd U vriendelijk te woord te staan en over allerlei zaken met U te redeneeren. Zulk een bezoek liep dikwijls uit op een privaat-college, waar 't een genoeg was Kern zijn origineele en geheel individueele opvatting te hooren uiteenzetten omtrent taal, godsdienst en mythologie der meest verschillende volken. En altijd ging men van hem heen, bekoord door zijn frissche denkbeelden en geprikkeld tot overweging van deze of gene overtuigende uitspraak. Nu eens hoorde men hem spreken over den aard der Indische godheden, die terecht vierarmig of vierhoofdig en op een voor ons vreemd voertuig rijdend voorgesteld worden, omdat ze nu eenmaal geen menschen maar 'monstra' zijn, dan weer hoorde men hem de een of andere pakkende hypothese uitspreken, bijv. over 't dubbele accent van den Vedischen infinitief op *-tavai*, bijv. *hántavái* en derg. steeds gevolgd door de partikel *u* (*hántavá u*), waaromtrent hij de mogelijkheid opperde, dat hierin een rest te zien was van den in 't Grieksch geldenden regel dat encliticae haar accent op 't voorafgaande woord werpen. Een ander maal deelde hij iets mede over de metriek van den Veda en merkte bijv. op, dat RV. VIII. 70. 2: *índram tám umbha puruhanmann ávase* blijkbaar te lezen of te spreken is: *puruhánmanávase* hetwelk op te lossen ware in *puruhánmanam ávase*, juist zooals VIII. 2. 37 *yájadhvainam* in plaats van *yájadhvam enam* staat. Latere diaskeuasten hebben in dat niet begrepen *puruhánman(am)* een eigennaam gezien en wel van den dichter van 't lied (die hier zich zelve zou aanspreken!). Of ook hij deelde U de meest evidente tekstverbetering mede, zoo pas door hem gemaakt op den een of anderen Sankrit-tekst, met kwistige hand zijn weten uitstrooiend. En hoe onderhoudend was hij in gezelschap! Een reisje in den trein met hem als medereiziger was steeds een waar genoeg, en de weinig talrijke maar getrouwe bezoekers van het Vrijdagmiddag-Societeitje op 't Utrechtsch Leesmuseum hebben de prettigste herinnering aan Kern's gezelschap; ook voor een geestige anecdote gevoelde hij veel en dan kon zijn lach zoo hartelijk en gul klinken. Hoe gaarne werd hij ook op de Professoren-krans te Utrecht gezien, waar hij vrij vaak kwam. Kern was een man van superieure eigenschappen. Geen wonder, dat die man overal in eere stond en dat men als 't ware wedijverde hem als voorzitter van instellingen en bijeenkomsten te hebben. Jarenlang heeft hij den voorzitterszetel van de letterkundige af-

deeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen ingenomen en was hij voorzitter van het Instituut voor de Taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, van het Algemeen Nederlandsch Verbond, van het bestuur van 't Intern. Archiv für Ethnographie. Op de internationale Orientalisten Congressen, waarvan hij een getrouw bezoeker was, viel hem niet zelden de onderscheiding te beurt als voorzitter eener sectie op te treden. Maar ook officieel werden zijn groote wetenschappelijke verdiensten erkend; hoeveel ridderorden Kern bezeten heeft, weet ik niet te zeggen, maar 't waren er zeer vele, zoowel binnen- als buitenlandsche. Van tal van buitenlandsche geleerde instellingen was hij corresponderend lid. Zoo is Kern's loopbaan een voorspoedige en roemvolle geweest, want hij was een b e r o e m d man in binnen- en buitenland. Daarnevens genoot hij een voortreffelijke gezondheid; ziekte heeft hij na de mazelen in zijn kinderjaren niet gekend. Zijn colleges behoefde hij maar éénmaal af te zeggen. Den 26sten Januari 1894 schrijft hij aan Brandes: 'Hier aan huis is alles wel, behalve dat ik zelf met hevige verkoudheid en koorts sukkel, zoodat ik deze week, voor 't eerst van mijn leven, de colleges heb moeten afzeggen. Studeeren behaagt mij thans niet, zoodat ik mij amuseeren moet met wat Russische romans te lezen.' Het was dan ook een zware slag voor hem, toen hij, kort nadat hij zich na 't neerleggen van 't Leidsche professoraat te Utrecht gevestigd had, op een wandeling door een grooten hond werd neergeworpen en daarbij een dijbreuk opliep. Weken lang moest hij in het Diakonessen-huis verpleegd worden, en hoewel zijn gestel geen kwade gevolgen had van den val, was hij voortaan eenigszins kreupel, wat een zware beproeving voor hem was, daar hij een groot liefhebber van wandelen was. Kenschetsend is het voor Kern, dat hij, toen hij gedurende die verpleging voor 't eerst weer eens wat lezen mocht, verzocht, dat men hem de Sidi-kür in Kalmukschen tekst zou brengen. Het is waarlijk niet te verwonderen, dat een zoo verdienstelijk geleerde, een zoo beroemd man en zoo geliefd leeraar, reeds tijdens zijn leven meermalen openlijk gehuldigd werd. In 1884 reeds schreef een van Kern's beste leerlingen, die hem later te Leiden zou opvolgen, wijlen Prof. Speijer, een uitvoerig artikel over hem in 'Eigen Haard'. Warm was de huldiging, die Kern gebracht werd, toen hij op den 19^{den} Oct. 1890 zijn vijfentwintig-jarige ambtsvervulling herdacht. In 'Mannen en Vrouwen van beteekenis' teekende in 1899 de tegenwoordige Leidsche Hoogleraar J. Huizinga een welgeslaagd beeld van den Leeraar. Maar 't allermeest is Kern gehuldigd op den dag waarop hij den 70-jarigen leeftijd bereikte: op 6 April 1903. Lang van te voren hadden leerlingen, oud-leerlingen, vakgenooten en vrienden van binnen- en buitenland zich vereenigd om dien dag tot een waren feestdag te maken. Een 'Album Kern', bijdragen van alle oorden der wereld bevattend en weerspiegelend in de

verscheidenheid van zijn inhoud Kern's eigen veelzijdige geleerdheid, werd, met een welgelijkend portret voorzien, hem ter eere uitgegeven. En toen na tien jaren Kern ongeschokt van geest en arbeidskracht, den leeftijd van 80 jaren mocht bereiken, werd hij wederom bij monde en geschrifte op de warmste wijze gehuldigd; namens het Koninklijk Instituut werd de uitgave zijner verspreide geschriften, die, zonder geheel volledig te zijn, een serie van niet minder dan twaalf deelen zal bevatten, op touw gezet; op voorstel van Prof. Speijer werd door den beeldhouwer Charles van Wijk een marmeren borstbeeld van den jubilaris vervaardigd, dat thans in het gebouw van het Koloniaal Instituut is geplaatst. Wat Kern voor de kennis van den Archipel tot stand gebracht had, werd door Brandes op welsprekende wijze aangetoond in een extra-bijvoegsel van de 'Java-bode' van 6 April 1913, terwijl Prof. Speijer een artikel over dezen blijden gedenkdag schreef in het Koloniaal tijdschrift, 2^{den} jaargang, n°. 4. - Zoo werkte Kern voort tot het einde van zijn leven. Hij mocht al zijn kinderen behouden en in voorspoed zien, sommige zijner zonen eervolle ambten bekleedend, en den 1sten Mei 1916 zijn gouden bruiloft vieren. Maar sedert op 't einde van dat jaar zijn getrouwe gade hem ontvallen was en een ouderdomskwaal hem begon te hinderen, ging hij, ofschoon helder van geest, lichamelijk achteruit; de kwaal verergerde en een zekere gedruktheid maakte zich van hem meester. Steller van dit opstel herinnert zich, hoe 't hem trof, toen hij, in 't voorjaar van 1917 hem eens bezoekend, hem zonder pijp en zonder eenig boek voor de kachel zittend aantrof. De verergerde kwaal maakte ten slotte opname in het Diaconessen-huis wenschelijk, en was eindelijk de oorzaak van zijn door allen diep betreurd heengaan.

Te waardeeren, wat Kern op 't gebied der wetenschap heeft tot stand gebracht, is uiterst moeilijk, ja onmogelijk voor een enkeling; daarvoor zou men tegelijk Sanskritist, Iranist, Germanist, Keltist, kenner van de Archipel-talen en Linguist moeten wezen. Wil dus de beschrijver van Kern's wetenschappelijk werk daarover iets zeggen, dan moet hij zich ook door anderen laten voorlichten.

Daar Kern aanvankelijk Sanskritist was, moge allereerst iets gezegd worden over zijne beteekenis voor die studie. Om zijne scherpzinnigheid te waardeeren, moet men wel bedenken, dat de hulpmiddelen tot de beoefening dier moeilijke taal toen ter tijde schaarsch waren. Een goed woordenboek, zooals wij thans in de beide Petersburgsche woordenboeken bezitten, bestond niet; men moest zich behelpen met Wilson's Dictionary, waarvan de 2de druk uit 1832 dateerde. De onmisbare kennis der moeilijke en gecompliceerde metra der Hindoes moest men zich uit lijvige verhandelingen vergaren of uit ten deele onuitgegeven teksten. Handboeken voor de kennis van het P li, de taal der geschriften

van 't Zuidelijk Boeddhisme, bestonden niet. Epigraphie kon men alleen door de praktijk leeren. In 't kort, veelal moest men zichzelf den weg banen, en dat heeft Kern met schitterend gevolg gedaan. Behalve zijn eersteling, de vertaling der *akuntal*, bewerkte hij in tekst en vertaling de *Brhatsamhit* van Var hamihira, waartoe hij reeds tijdens zijn verblijf te Berlijn den grondslag had gelegd. Het boek van Var hamihira, een werk van astrologischen aard, bracht hem in aanraking met een tijdgenoot van Var hamihira, ryabhaṭa, een astronoom uit de 5de eeuw na Chr., wiens hoofdwerk Kern later (in 1874), als het eerste met Sanskrit typen in Nederland gedrukte werk, uitgaf. De meesterhand verraadt zijn verhandeling uit 1875 'over de jaartelling der Zuidelijke Buddhisten en de gedenkstukken van Aṣoka den Buddhist', die o.a. de eerste waarlijk wetenschappelijke proeve van verklaring der inscripties van Koning A oka bevat. Kern's meest omvattende arbeid gold daarna het Boeddhisme: zijn standaardwerk, 'de Geschiedenis van het Boeddhisme in Indië' (1881-1884), dat in het Duitsch en het Fransch vertaald werd, is in veler handen. Het werd in 1896 gevolgd door dat meer voor vakmannen bestemde prachtige 'Manual of Indian Buddhism', dat den lezer over alles, wat sedert de verschijning van de Geschiedenis van het Boeddhisme over dien godsdienst geschreven was, uitputtend inlicht. Later is dit werk ook in 't Japansch vertaald geworden. Van zijne voorliefde voor 't Boeddhisme getuigt voorts zijne vertaling van den *Saddharmapundar ka* in de *Sacred Books of the East* (1884), die in vele opzichten het werk zijns voorgangers op dit gebied, Eugène Burnouf, in de schaduw stelde. De oorspronkelijke tekst van dit werk werd voor 't eerst uitgegeven in 1908-1912 door den Japanschen Hoogleeraar Bunjiu Nanyo in samenwerking met Kern, die advies over de moeilijke plaatsen uitbracht en de var. lect. uit oude Kashgar-handschriften mededeelde. Reeds in 1887 had hij den Sanskrittekst gereed van een uiterst aantrekkelijk werk uit de Boeddhistische Sanskrit literatuur, de *J takam I*, dat echter eerst in 1891 te Leipzig gedrukt, als eerste deel van de *Harvard Oriental Series* in Amerika het licht zag. 'Dit werk, afwisselend in proza en poëzie geschreven door den dichter Ç ra, is verreweg het beste en zuiverste Boeddhistische gewrocht, althans stylistisch, dat ik ken. Het Sanskrit is volkomen grammatisch, de stijl beschaafd en sierlijk, min of meer kunstig, gelijk alle voortbrengselen der literatuur uit de 6de eeuw en later. Op in- en uitwendige gronden kan men vaststellen, dat Ç ra een tijdgenoot was van K lid sa', zoo uit Kern zelf zich in een brief aan Brandes van 15 Juli 1886. Wie de lijst van Kern's geschriften inziet, ontvangt allicht den indruk, dat Kern zich in hoofdzaak tot het Boeddhisme bepaalde. Zijne leerlingen weten echter beter: geen voortbrengsel der Sanskrit-letterkunde was hem onbekend, hij had die omvangrijke literatuur nagenoeg geheel doorgewerkt, en h o e doorge-

werkt! Wie een door Kern gebruikten Sanskrit tekst ter leen mocht ontvangen, hetzij het Da akum racarita, hetzij het Nirukta, hetzij een deel van de Epische gedichten, wie een blik mocht slaan in zijn hand-exemplaar van het Peterburgsche Woordenboek, vond op iedere bladzijde potloodaanteekeningen getuigend van een diep doordringen in den tekst en van den meest scherp en kritischen geest. Na Kern's dood werd steller van dit opstel in de gelegenheid gesteld zijn exemplaar van de Rksamhit door te zien. Deze tekst is geheel doorgewerkt, de metriek overal hersteld, de marge bevat tal van tekstverbeteringen of conjecturen en daarnevens een menigte verklarende, dikwijls treffende aanteekeningen, rakende de mythologische interpretatie. Kern was blijkbaar niet van oordeel, dat de overlevering van dien alouden tekst zoo onberispelijk was als sommigen wel eens meenen. Zijn tekstverbeteringen en conjecturen zijn dan ook wel eens wat gewelddadig, maar steeds ligt een gezonde kritiek daaraan ten grondslag. De fraaiste tekstverbeteringen zijn wel die, welke eigenlijk geen tekstverbeteringen zijn, doch veeleer berusten op een juist l e z e n van wat er feitelijk staat. Ik kan mij het genoeg niet ontzeggen, hier ééne proeve van die soort van tekstkritiek mede te deelen. Men leest RS. I. 62. 1:

*prá manmahe avas náya sám ng sám gírvanase angirasvát /
suvrktíbhi stuvatá rgmiyárc m rkám náre ví rut ya||*

Voor het part. *stuvaté* nam men aan, dat het, hoewel actief in vorm, passief in beteekenis is (Grassmann: 'Lob verdienend'); dat is onaannemelijk. Kern nu splitst eenvoudig: *suvrktí*bhis *tuvatá*, *tuvaté* is dan van den verbaalwortel *tu* 'validum esse' af te leiden.

En gelijk met den Rgveda, zoo was het met de Perzische inscripties en den Avesta. Wel heeft Kern over de inscripties niet veel gepubliceerd, maar de vrij omvangrijke bijdrage, die hij in het Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft leverde (in 1869) ter verklaring van de inschriften van Darius, zijn grootendeels van blijvende waarde gebleken en door latere bewerkers overgenomen. Schitterend was o.a. zijn aanvulling *hyat* (Beh. I, kolom 96), waarvan alleen de *h* en de slot bewaard gebleven waren. De hulpmiddelen, die Kern ter verklaring van den Avesta ten dienste stonden, waren o zoo gebrekkig! Wel bestond reeds de uitgave van den tekst door Westergaard, doch de lexicographie was slechts vertegenwoordigd door Justi's Handbuch der Zend-sprache. De weinigen, die een college van Kern over den Avesta bijwoonden, hebben, evenals van alles wat men van hem hoorde, den indruk gekregen van iets geheel persoonlijks; Kern bewandelde ook hier eigen banen. Welk een genot was het, hem dien prachtigen Mihir-yašt te hooren interpreteren! En gelijk zijn handexemplaar van den Rgveda zijn ook zijn Justi en Westergaard rijkelijk voorzien van kantteekeningen, die ook den tegenwoordigen beschouwer veel te leeren geven. Zeer veel van wat door lateren is ontdekt, heeft Kern reeds lang te voren

gezien en bewezen; zijn grondige kennis ook der nieuwere Iraansche dialekten, met name van het Ossetisch, zijn groote combinatiegave en zijn bekendheid met Slavisch en Oud-germaansch brachten hem op allerlei vaak vernuftige combinaties. Vooral de talrijke μ waren 't die Kern prikkelden. Ik kan de verzoeking niet weerstaan, een enkel staaltje te geven van de scherpzinnigheid, waarmee hij ook hier te werk ging. Yašt 10. 120 luidt: *mi r visp mazdayasnanəm yəm asaonəm r w ca k r w ca*, hetwelk volgens Bartholomä beteekent: 'Mithra ist aller Mazdayasner Förderer und Hüter.' De beide laatste woorden komen slechts op deze plaats voor. In de overtuiging, die zich vrij zeker laat bewijzen, dat althans de Mihir-yašt op één 'archetypus' teruggaat, maakt Kern een zeer lichte tekstverandering en leest: *r wca k r wca*, dit zijn genit. pl. van *r wa* en *k r u* (skt. *kr̥dhu*)¹. Datzelfde *k r u* is volgens Kern in den Avesta ook aanwezig Y. 29. 3: *k r uš*, samengesteld uit *k r u* en *š*, zoodat de samenstelling, een nom. sg. masc., beteekent: 'die geringen voorspoed heeft'. - Het woord *m r zu* in *m r zuj ti* enz., aan welks verklaring Bartholomä zich niet waagt, is volgens Kern verwant o.a. met on. *miörkr*, eng. *mirk*. Ten slotte nog een vernuftige verklaring van Yt. 12. 7, waar in plaats van het overgeleverde *rašnu ar amat bairišta* door Kern gesplitst wordt: *arə am atbairišta*; het laatste woord vergelijkt Kern, trouwens vragenderwijs, met lat. *adferens*. De gangbare opvatting, volgens welke 1. in plaats van *ar amat*, hetwelk acc. sg. neutr. is, een acc. sg. masc. te verwachten is, en 2. *ar amat* gelijkwaardig moet zijn met het subst. *ar a*, is althans geheel onaannemelijk. Uit deze enkele staaltjes blijkt hoe scherp Kern's kritische blik was en hoe schitterend zijne invallen waren.

Ook als Germanist heeft Kern werk van groote en duurzame beteekenis geleverd. Vooral de studie der eigen moedertaal trok hem machtig aan, daarvan getuigt zoo menig opstel eerst in *Taalgids*, *Toekomst*, *Taal- en letterbode*, *Spectator* en *Taalkundige Bijdragen*, later in het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*. Om Kern's beteekenis voor de studie van het Oudgermaansch te doen uitkomen, meen ik niet beter te kunnen doen, dan in haar geheel hier over te nemen eene bijdrage, expresselijk door Prof. Frantzen ten behoeve van dit levensbericht opgesteld. 'Toen Kern in 1869 zijne eerste onderzoekingen omtrent 'Die Glossen in der Lex Salica' uitgaf, deed de Leidsche Sanskritist zich tot aller verwondering ook als een meester der Germanistiek kennen. Om te begrijpen, wat dit toen beteekende, moet men zich in den toestand indenken. Aan de eigenlijke germanistische studiën werd te Leiden en elders in ons land weinig of niets gedaan. De belangstelling was bijna uitsluitend gericht op Middelnederlandsch,

1 Ik voeg hierbij, dat ter verklaring van de in *k r w m* kan verwezen worden bijv. naar *vi vā* voor *v vā* enz.

waarbij ook nog wat Gotisch werd beoefend, zonder dat men zich verder verdiepte in het historisch verband en de betrekkingen tusschen deze en andere oud-germaansche talen. In de lijsten van oudgermaansche paradigmata zag men niet veel meer dan een bonte staalkaart van onvaste, grillig wisselende vormen en uitgangen. Herinnert men zich dit alles en slaat dan Kern's 'Glossen' op, dan wordt men verrast door den frisschen geheel modernen geest, die uit die bladzijden tot ons spreekt. Afgezien van zijne thans verouderde opvatting omtrent het indogermaansch vocaalstelsel, krijgen wij den indruk, dat Kern zijne land- en tijdgenooten twintig jaar vóór was. Men kan wel zeggen, dat de beginselen en de methode der nieuwe taalwetenschap, zooals die later door de 'jongduitsche' school zijn gsystematiseerd, en vele van hare resultaten: Laut- en Auslautgesetzte der verschillende germaansche dialecten, door den eenzamen Leidschen werker uit eigen intuïtie waren gevonden. Het gezegde van Faust: 'Das Wort erstirbt schon in der Feder' geldt niet voor hem: hij doet de dooden uit het perkamenten graf opstaan en het geheim van hunne wording openbaren. Men weet niet, wat men meer moet bewonderen: zijne volkomen heerschappij over den woorden- en vormenschat van alle oudgermaansche talen - verbijsterend bij een nog jongen geleerde, wiens eigenlijke, reeds zóó omvangrijke, studiegebied zoo ver af ligt - of de scherpte van zijn geest, die er behagen in scheidt, het allermoeilijkste en ingewikkeldste aan te pakken en het zonder merkbare inspanning, als het ware spelende, onder de knie te krijgen. Het is een intellectueel genot, hem daarbij te volgen: telkens voor verwarder letter- en woordkluwens geplaatst, vraagt men zich af: 'hoe zal hij dáár uit komen?' en telkens wordt men weer verrast door de luchtige elegantie, waarmee hij den knoop ontwart. Het is, in één woord, een geniaal boek, en men moet het betreuren, dat zooveel kennen en kunnen niet aan de jonge Nederlandsche Germanisten ten goede is gekomen. Hoeveel hij hun had kunnen geven, heb ik ondervonden, toen mij in 1876-77 het voorrecht te beurt viel, bij den mah guru, zooals wij hem noemden, een privatissimum te mogen volgen in zijn studeervertrek aan het Noordeinde. Hij las met mij Oudsaksisch en Angelsaksisch: Héliand, Beowulf en ags. proza, en de herinnering aan de onvergetelijke uren, bij hem gesleten, vervult mij nog steeds met eerbied en dankbaarheid. Het was dezelfde indruk, dien zijn boek maakte: overweldigende geleerdheid, gepaard met een reusachtig geheugen, dat al het gelezene onthield en het elk oogenblik kon weergeven, een scherp verstand en een steeds werkzame taalfantasie, die op verrassende wijze het door tijd en plaats gescheidene wist te verbinden: een 'Gedankenfabrik', als waarvan Goethe spreekt, waar 'Ein Tritt tausend Fäden regt, Ein Schlag tausend Verbindungen schlägt'. Zoo zie ik hem zitten, over Schmeller's Héliand gebogen, terwijl telkens een flikkering in zijne donkere metaalachtig glanzende oogen en

een zenuwachtige trekking der hand, die de pijp vasthoudt, den rusteloozen arbeid van zijn geest en verbeelding verraadt. De oude teksten leefden voor hem; hij had er geen spraakkunst, woordenlijst of commentaar bij noodig, en wanneer hij een stuk, uit welke oudgermaansche taal ook, voorlas of reciteerde, dan was het telkens, of men hem zijn moedertaal hoorde spreken. Het genie van Kern paarde theoretische taalanalyse met intuïtieve taalsynthese: een zeldzame vereeniging van gaven. Daarbij kwam een derde: een diep gevoel voor de schoonheid van het Woord. Ontroerend klonk soms zijn sonore stem, wanneer hij, met geestdrift sprekende over oude poëzie, uit den rijken schat van zijn geheugen verzen uit de Edda, Beowulf, van Walther e.a. aanhaalde. Zelfs van den schijnbaar drogen Héliand wist hij de onder het stof der tijden verborgen schoonheid te doen herleven. Hoe het mogelijk was, dat de betrekkelijk nog jonge man, die zijn leven gewijd had aan de studie der talen van het Oosten en het uiterste Oosten, tevens een zoo grondige en omvattende kennis van de oude Noorsche, Engelsche, Friesche, Nederlandsche, Saksische en Hoogduitsche talen en literaturen bezat, zal mij altijd een raadsel blijven. Het is het raadsel van het genie.'

Eenige regelen mogen gewijd worden aan Kern's inzichten omtrent de vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap. Vele zijner artikelen betreffende de verwantschap van Nederlandsche, Keltische, Slavische woorden raken eigenlijk dit gebied; een volledige uiteenzetting van Kern's taalwetenschappelijke inzichten is echter niet gedrukt. Toch weten diegenen, die onder de groote bekoring van zijn voordracht waren, zelfs zij die het college Sanskrit volgden, hoe kwistig het taalvergelijkend materiaal hier werd ten beste gegeven. Het is mij niet bekend, of ook anderen een opzettelijk college van Kern over de vergelijkende grammatica der Indogermaansche talen hebben bijgewoond: twee classici is dit wèl ten deel gevallen, daar Kern in den cursus 1878-79 wekelijks een uur besteedde om aan D. Bruins, thans rector van het gymnasium te Zutphen, en aan schrijver dezer regelen, zijne inzichten daarover mede te deelen. Het spreekt van zelf, dat de tegenwoordige inzichten niet meer met de meeste zijner beschouwingen kunnen meegaan. Het door Kern ingenomen standpunt met betrekking tot het Indogermaansche vocaalsysteem bijv. was in 't algemeen nog dat van Schleicher, de palataal-wet was dan ook nog niet ontdekt of althans de bekendheid ervan niet doorgedrongen. Toch is Kern's behandeling ook hier geheel en al individueel en heeft hij sommige waarheden vóórgevoeld, die eerst later als zoodanig erkend zijn. Zoo heeft hij reeds het Schwa indogermanicum, al gebruikt hij dien term natuurlijk niet, vermoed, waar hij leerde, dat de *i* bijv. van Sanskrit *pit* een klinker van anderen aard was dan die van *vidma*. Opmerkelijk is ook de polemiek door Kern gevoerd tegen het gebruik van den term '(verbaal-)wortel', welke term, in de Indogermaansche taal-

wetenschap gebruikt, volgens Kern, wèl weergeeft het *dh tu*- begrip der Indische grammatici, maar niet het aan de Semitische taalbeschouwing ontleende begrip 'radix'. Over nieuwere beschouwingen, met name over de nasales en liquidae sonantes en hunne langen, was Kern ook in lateren tijd niet te spreken, al moest hij ook toegeven, dat met het Indische systeem bijv. de korte *u* van *pun ti* naast de lange in *p ta* onverklaarbaar was. Zijn vèrreikende blik en ontzagwekkende kennis leverden hem het materiaal, om naar analogie van niet-Indogermaansche talen ook voor 't Indogermaansch, zekere voor den Indogermanist onaannemelijke klankovergangen, althans voor hemzelfen plausibel te maken, zoo bijv. de *in* μ , die uit *n* ontstaan zou zijn, waarvoor hij analogieën uit de Maleisch-polynesische taalgroep wist aan te halen.

Ook in zijne beschouwingen over Mythen bewandelde Kern eigene banen, en verkondigde hij theorieën, die, hoe goed geädstrueerd ook en hoe klemmend betoogd, toch thans niet meer onverdeelde instemming vinden. Nagenoeg alle mythen bevatten voor hem vermomde verschijnselen van zon- maan- en sterrenloop loop of -stand. Het is niet te verwonderen dat iemand, zóó doorkneed in astronomie en astrologie, dat standpunt innam. Het is bekend, hoe Kern, niet op grond van vage en nevelachtige interpretaties, maar op grond van wat hij in de teksten zelf vond, het Boeddha-verhaal als een verbloemde Zonne-mythe verklaarde, zonder daarmede het bestaan van den Boeddha geheel te ontkennen. Nu is het een feit, dat de levensgeschiedenis van den Boeddha van Zonne-mythen doortrokken is, doch het is bezwaarlijk te bewijzen, waar de grens tusschen mythe en feit te trekken is. Zooals tegenover den Boeddha staat Kern ook tegenover Zoroaster, van wien hij voor een halve eeuw betoogd heeft, dat èn de naam Zarathuštra èn de omtrent hem bekende overleveringen er op wijzen, dat hij in oorsprong de Hesperus is. Kern heeft steeds ook aan dit inzicht vastgehouden en het komt mij de moeite waard voor, eene hierover handelende passage uit een brief van 12 Mei 1895 over te nemen: 'Wat Zarathuštra betreft, *d* en *th* kunnen nooit in elkaars plaats optreden, zoodat de opgestelde verklaring van 'oud kameel' of 'oude kameelen hebbende', nog daargelaten het onzinnige van 't begrip, zuiver een gewrocht is van theorie, aldus *my*. Het woord *zarathuštra* kan met geen mogelijkheid anders ontleed worden dan in *zara* en *thuštra*. De zwaarigheid zit in *zara*, omdat men geen zekerheid heeft omtrent dit woord. Mijne verklaring van 't woord voor 'goud' was gewaagd, en ik geloof thans, dat het met Slavisch *zar-* te vereenzelvigen is. In *zar-* ligt het begrip van 'schitteren, stralen'. Aangezien van dien wortel komt Slavisch *zarnica* 'de planeet Venus', en ik, geheel onafhankelijk van dit feit, gekomen was tot de overtuiging dat Zarathuštra = Bhr̥gu = planeet Venus was, begrijpt Gij, dat ik eerder versterkt ben in mijn geloof dan

verzwakt. Natuurlijk zou ook Mithra als morgenster kunnen opgevat zijn, want Slavisch *zara* is 'dageraad'. Derhalve is hij natuurlijk *zarathuštrot ma*: hij is nog luisterrijker dan Lucifer, vgl. ook het verband tusschen *Bhṛgu* en *Manu* (al. *Yima*).⁷ Hoe Kern de taal der mythologie las, moge nog uit een paar andere voorbeelden worden aangetoond. 'In hoofdtrekken is de mythe (nl. die van *Cyavana*)¹ doorzichtig genoeg. *Uçanas*, anders genaamd *Cyavana*, *Bhṛgu*, *Bhṛgava*, *Çukra*, is als voornaamste der sterren wegens 't licht dat hij verbreidt, een *kavi*, een meester. De sterren, hoewel lichtende, behooren tot het heir van den Nacht, en kunnen daarom als tegenstanders van de daglichten, d.i. daggoden, nl. *deva*'s beschouwd worden. Let wel, dat zelfs de Maangod niet als *deva*, maar als *rjan* (oudtijds *kavi*) bedoeld wordt. Nu staat *Uçanas* evenwel niet altoos aan 't hoofd der sterren: hij valt, d.i. verdwijnt; vandaar zijn naam *Cyavana*, om als Morgenster weer 's morgens, bij dag, aan de zijde der *Deva*'s staande als 't ware, voor den dag te komen. Elders heet zijn vrouw *Sukany*, d.i. *Aurora*, die veel jonger is dan hij, want, als zij verschijnt, is *Cyavana* nog wel zichtbaar, maar zeer flauw, hij is uitgeteerd en oud. In den *Avesta* heet hij *Uçadhan* of *Uçan*. Met den vorm *uçadhan* komt overeen de naam van de ster in 't P li; *osadi-tr*, *Buddh.* Sanskrit: *au ar-tr*. Een mythe van *Osadhit r* bestaat er niet, hetgeen niet vreemd is, want zuivere natuurmythische elementen ontbreken wel niet geheel in de *Buddhistische* geschriften, maar zijn meest tot onherkenbaar wordens gewijzigd.' Dat men 'de taal der mythologie' moet kunnen 'lezen' om ook den *Veda* te begrijpen, blijke ook uit Kern's opvatting van *RS.* I. 164. 44, waar men leest: 'Drie harige (mannelijke wezens) lichten op hun tijd: één hunner scheert zich in (den loop van) 't jaar, één schouwt machtiglijk over alles, van éenen wordt waargenomen (slechts) de baan, niet de vorm'. Dat met de tweede en derde resp. *Zon* en *Wind* bedoeld zijn, daarover is men 't eens. De eerste is, volgens Kern's aantekening in zijn handexemplaar van den *Rgveda*, de *Maan*, en de uitdrukking '(de loop van) 't jaar', is in den wijderen zin te nemen voor: een bepaalde periode. Nu is alles duidelijk: men moet als Kern de taal der mythen verstaan, om dergelijke raadselen op te lossen.

Nog rest ons in vogelvlucht te overzien één ruim terrein van Kern's wetenschappelijken arbeid, nl. dat der *Malayo-polynesische* talen, hetwelk grootendeels door hem ontgonnen is, en waar hij èn zelf de overvloedigste vruchten geoogst heeft èn velen anderen den weg gebaad heeft.

Toen Kern in 1865 zijn professoraat aanvaardde, noemde hij het verband tusschen de taal en de beschaving van het vaste-

1 De belangstellende lezer kan hierover 't gemakkelijkst naslaan 'Gewijde verhalen van Hindoes en Boeddhisten' door Dr. H. Salomons, blz. 87. - De boven vermelde passage is ontleend aan een brief.

land van Indië met die van den Indischen Archipel nog een hem vreemd gebied. Lang is het dit niet gebleven. Zijn grondige bekendheid met Brahmanisme en Boeddhisme bracht er hem geleidelijk toe zijne studie in de eerste plaats tot het Oudjavaansch, het zoogen. Kawi, uit te strekken. Zijne ‘Kawi-studiën, Arjuna-viv ha’, die slechts zes jaren na zijn optreden te Leiden verschenen, worden door een van Kern's beste leerlingen op dit gebied, den al te vroeg gestorven Brandes, als een ‘verschijning’ aangeduid. Had hij zich aanvankelijk beperkt tot Oud- en nieuwjavaansch, Balineesch, Makassaarsch, Dajaksch, Minahassisch en Bataksch, weldra breidde hij zijn werkzaamheid uit en ging ook het Fidji onderzoeken. Zijn werk: ‘De Fidji-taal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië’ (1886) is ‘een bewonderenswaardig stuk werk, dat vermoedelijk nog langen tijd de legger en basis zal zijn voor de verdere studie in die richting’ (Brandes). In 1907 verscheen een dergelijk werk over het Aneityumsch, dat, hoewel niet even grootsch en krachtig als dat over de Fidji-taal, het toch telkenmale aanvult en verbetert. De indruk, dien men van 's meesters werkzaamheid ook op dit gebied ontvangt door de lezing van het reeds boven vermeldde in 1903 verschenen opstel van Brandes over ‘Kern en de Archipel’, is overweldigend, de arbeid door hem verricht is ontzachelijk, en dat meer nog door 't gehalte dan in 't volumen. Geen taal der Maleisch-polynesische taalgroep is hem onbekend gebleven, over alle liet hij zijn licht schijnen, inscripties verklarend, talen vergelijkend en groepeerend, spraakkunst schrijvend, godsdienstvormen bestudeerend en belichtend, teksten vertalend en verklarend.

Hiermede is getracht een indruk te geven van Kern's ontzagwekkende arbeidskracht en van wat hij voor de wetenschap geweest is. Maar een professoraat heeft twee kanten. Wat de groote geleerde voor zijne leerlingen geweest is, moge nog met een enkel woord herdacht worden. Hij was een bezielend onderwijzer, daarover waren al die toehoorders het eens, die zich in den beginne niet lieten afschrikken door de hoge eischen, die hun gesteld werden en door de vaak in den aanvang wel eens kwellende ongelijkmatigheid van zijn onderwijs. Soms toch kreeg men den indruk, dat de Professor zijne hoorders als geheel onwetend beschouwde, dan weer als zóó hoogstaand en zóó doorgedrongen in de behandelde stof, dat ze de moeilijkste questies zonder nadere toelichting konden begrijpen of het veelsoortig vergelijkings-materiaal bevatten. De mededeelingen waren vaak abrupt en het grijpen uit velerlei verafgelegen taalgebied gaf wel eens den indruk van veel stof bijbrengen, maar niet veel meedragen naar huis. Voor velen was die indruk beslissend, maar voor de enkelen, en die waren en bleven *de* getrouwen, was juist die overvloedigheid, trots den gewild onverzorgden vorm, een ideaal van taalkennis en talenkennis, een vreugde voor den geest, niettegenstaande al de inspanning bij het aanhooren, en een

voortdurende prikkel tot studie. Hoe heerlijk kon hij, als de lektuur of 't onderwerp daartoe aanleiding gaf, uitweiden en dingen zeggen van verre strekking, verschieten aangeven, die geestdrift wekten! - Naast het Sanskrit onderwijs hij ook de Indische oudheden. Zijne opvatting van deze stof was wel eigenaardig, en in den beginne voor den hoorder, die gehoopt en verwacht had interessante verhandelingen over godsdienst, maatschappelijk leven en dergel. van de Oude Hindoes te zullen vernemen, eenigszins teleurstellend, daar het uur aan de 'Indische oudheden' gewijd, voor zoover de steller van dit opstel althans persoonlijk ervaren heeft, enkel bestond in de taalkundige verklaring der inscripties van A oka. Jaren lang heeft Kern onverplicht, ja zelfs zonder medeweten of machtiging van Curatoren, het onderwijs op zich genomen in de algemeene taalkunde van den Indischen Archipel. Dr. v. Ronkel is zoo vriendelijk mij te melden, dat Kern over deze stof een in zijn korthed bewonderenswaardig dictaat gaf; buiten het eigenlijk dictaat deed hij mededeelingen van taalvergelijkenden aard, welker envergure overstelpend was. Niet alleen dat vergelijkingsmateriaal uit Sanskrit, Iraansch, Germaansch en Slavisch werd getrokken, ook Finsch en Hongaarsch, Tamil en Telugu werd als illustratie-materiaal gebezigd. Hij bezielde zijn hoorders, als hij sprak over een hoogere, oudere, vóórtaalhistorische eenheid, die, naar hij vermoedde, moest bestaan hebben tusschen Oerindogermaansch en Oer-indonesisch. Hij wees daarbij op enkele gelijke functies, zooals het feit, dat in beide taalgroepen het praefix of suffix, dat het part. pass. aanduidt, ook het negativum kan beteekenen; dat één en hetzelfde voorvoegsel de aanduiding van een abstractum en van een verleden tijd in beide taalgroepen kan aanduiden en derg. Ook Dr. N. Adriani getuigt, dat dit dictaat voor hem van blijvende waarde is gebleken, en dat hij er telkens opmerkingen in vindt, waarvan hij eerst nu de volle strekking begrijpt. Dat Kern ook een zeer gewaardeerd college gaf over Iraansch (Avesta), is reeds vermeld, maar ook onderwijs hij het Keltisch, waarvoor verscheidene vreemdelingen zich te Leiden kwamen vestigen; zoo gaf hij ook gedurende een tijd geregeld Russisch college, waardoor hij verschillende personen ook ten onzent opwekte tot de studie der Slavische talen.

Welk een warm vaderlandsch gevoelend hart Kern bezat en hoe krachtig hij ijverde voor de belangen van den ganschen Nederlandschen stam, bleek niet alleen uit zijne gesprekken of geschriften, maar ook uit zijne daden. Niemand is voorzeker meer bevoegd, om Kern's beteekenis als vaderlander te doen uitkomen dan zijn opvolger in de waardigheid van voorzitter van het Algemeen Nederlandsch Verbond, Dr. Kiewiet de Jonge, aan wien ik de hier volgende beschouwingen te danken heb. De stelligheid, waarmede Kern zich altijd en overal zijn plaats bewust was, openbaarde zich ook in de bepaling zijner verhouding tot die huidige gemeenschap, die, onafhankelijk van het begrip Staat,

beurtelings natie, volk, stam of ras wordt genoemd. Hij voelde zich onvoorwaardelijk Germaan¹ en hij sprak het met zekeren trots uit, dat zijn Nederland in Middel-Europa den eenigen zuiver Germaanschen staat vormde: 99% Germanen tegen Duitschland zelf met 93 en België met 59%. Van de 'All-Duitschers', wier afkeer van politiek hij aanvankelijk overschat heeft, kon hij zich uitstekend verklaren, dat zij trachtten naar bevordering der gemeenschap tusschen alle deelen van den Germaanschen stam, en wilde in dat streven gaarne met hen meegaan, mits die gemeenschap enkel als geestelijk was bedoeld. Eenheid toch in het taalverwante bij volkomen behoud der volksindividualiteit kon slechts bestaan buiten de staatkunde, die bindt en ontbindt, niet om harten te winnen en met stambroeders samen te werken, maar uit landbejag, desnoods met broedermoord. - Dat 'broeder' was voor hem niet zoo maar een beeld. Toen hij op het Gentsche Congres van 1899 een telegram voorstelde aan Frankfort, bij het herdenken van Goethe's geboortedag voor 150 jaren, gaf hij de voorkeur aan een Duitschen tekst, om een bewijs te geven, 'hoe wij naast onze eigen taal het Duitsch beoefenen en liefhebben'. En het telegram sloot met: 'Germanischen Brüdergruss'. - Zijn Nederlanderschap, dat in letterlijken zin instinct was, vloeide hier samen met het wijdere, dat weer week voor het algemeen menschelijke, dat in zijn hoogheid alles en allen in eerlijke waardeering tracht te omvamen. Wat hij niet wilde dat zijn volk geschiedde, dat wilde hij ook niet bij anderen. Wij moeten, zoo schreef hij over onze Oost, den inlander behulpzaam zijn in zijn streven naar ontwikkeling, maar nooit zoo, dat hij ontrouw wordt aan zijn taal, zijn aanleg en zijn verleden. De trouw aan taal en aanleg en verleden van zijn eigen volk, die Kern rondroeg als uitschijning van zijn eigen wezen, was niet minder groot dan de trouw, die hij vanzelfsprekend koesterde voor de overeenkomstige belangen van welk ander volk ook. Er was voor hem in dezen maar één recht, welks opzettelijke schending overal en altijd onrecht was. Het diepst voelde hij dat bij volken, aan wie hij zich in al de vezelen van zijn bestaan het innigst verwant wist, bij Vlamingen en Zuid-Afrikaners. Toen de Gentsche Flandre Libérale beweerde, dat men verkeerd zou doen, door de Gentsche Universiteit te vervlaamschen, omdat de Nederlandsche geleerden zelf hun toevlucht moesten nemen tot vreemde talen, wegens de ontoereikendheid voor wetenschappelijk werk van eigen taal, toen dreef, wat zelden gebeurde op dit terrein, de toorn hem uit zijn tent. 'Uit het feit, dat er Hollandsche wetenschappelijke mannen zijn, die in een vreemde taal schrijven, volgt niets hoegenaamd tegen het gebruik van het Nederlandsch als taal van 't Hooger Onderwijs. Zij is dit

1 'Germaan' op te vatten in den ruimsten zin des woords, niet als gelijkwaardig met 'Duitscher'!

in ons land, en te durven beweren, dat zij als wetenschappelijke taal achterstaat bij Fransch, Duitsch of Engelsch of welke andere taal ter wereld, is zotteklap. Wij hier in Holland zijn allen huiverig geweest om ons te mengen in aangelegenheden, zooals de vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool, die in België zelf beslist moet worden. Maar als wij zien, tot welke bekrompen inzichten, ja tot welke domheden dat Hooger Onderwijs in 't Fransch geleid heeft, dan zeggen wij in ons zelve: 'hoe eerder het Nederlandsch als onderwijstaal aan de Gentsche Hoogeschool wordt ingevoerd, hoe beter.' - De zotteklap der Flandre Libérale versterkte dus enkel zijn overtuiging, maar deed hem niet besluiten tot inmenging in het vraagstuk, al wist hij, dat het hier ook een groot Nederlandsch belang gold. Waar ten zijnen huize in Leiden, onder zijn voorzitterschap in September 1897, het Algemeen Nederlandsch Verbond werd ingericht, kreeg dit van zelf z i j n stempel; de deelen van den Nederlandschen stam worden erkend als volkomen zelfstandig, meester in eigen huis, en gerechtigd tot besluiten afweer van elke ongevraagde medezegging van de andere deelen, waar het eigen gebied gold. Individualiteit toch van volk is heel iets anders dan die van stam. Geestelijk verband is bestand tegen tijden, gaat uit boven alle eigenbaat en kleinheid, en zal naar Kern's ongeschokte overtuiging het voornaamste middel moeten blijven om wat staatkundig is gescheiden, duurzaam saam te binden, tot onderlinge versterking. Een zeer werkzaam middel tot toenadering van stamgenooten achtte hij de Taal- en letterkundige Congressen, die hij zoo trouw mogelijk bezocht en waarvan de Handelingen dikwijls van hem getuigen. Het moge volstaan hier te wijzen op die van het Dordtsche Congres in 1897, waar hij zijne bijdrage hield, welke een keerpunt is geworden in de geschiedenis onzer taal in Nederlandsch-Indië. - Kern was in die bijeenkomsten dezelfde als altijd, eenvoudig, hartelijk en opgewekt, toegankelijk voor ieder, bemind en geëerbiedigd. Nooit zocht hij zich zelf of drukte hij met het gewicht zijner beroemdheid. Altijd een der eersten in de vergaderingen, meestal een der laatsten in den gezelligen kring, waarin hij zich had genesteld. Van vroeg tot laat altijd de ingetogene, de krachtig levenslustige, jong met de jongeren, een waarborg voor de uiterste betamelijkheid. Zijn nobele geest beheerschte de omgeving.

Wanneer een groot leven, zooals Alfred de Vigny het uitdrukt, daarin bestaat, dat men op rijperen leeftijd het voornemen van jongere jaren verwezenlijkt, dan heeft Kern voorzeker in den volsten zin een groot leven geleefd, daar hij het ideaal zijner jongelingsjaren niet alleen verwezenlijkt, maar nog verre overtroffen heeft, tot roem des Vaderlands, tot bevordering der wetenschap, tot steun en ideaal voorbeeld van vele jongeren.

W. CALAND.

Lijst der geschriften. 1903-1917.

(Voor de vóór 1903 verschenen geschriften vergelijkte men het voortreffelijke bibliographisch overzicht door den Heer L.D. Petit, in Album-Kern, blz. 409, alsook het toevoegsel aan 't einde van de hier volgende bibliographie).

1903.

Bijdragen tot de spraakkunst van het Oud-javaansch. - *Bijdr. uitgeg. d. het Kon. Instituut v.d. Taal- land- en volkenkunde van Ned. Indië*, 55, blz. 345.

Drawidische Volksnamen. - *Als voren*, blz. 358.

Caw li. - *Als voren*, blz. 442.

Beteekenis en oorsprong van het Asidh r vratam der Indiërs. - *Versl. en Meded. d. Kon. Akad. v. Wetensch. IV R., dl. VI*, blz. 21.

1904.

Otto Böhlingk. - *Museum*, XI, Kol. 321.

Een nedersassische oorkonde van den jare 1374. - *Tijdschr. v. Nederl. taal- en letterk.* XXIII, blz. 190.

Iets over de oudstbekende aardrijkskundige namen in Nederland. - *Tijdschr. v.h. Kon. Ned. Aardr. Gen.* XXI, 5.

Gedenkteekenen der oud-indische beschaving in Kambodja. - *Onze eeuw*, October.

Opmerkingen over het Nederlandsche volkskarakter. - *Studies in Volkskracht*, 1e serie, N°. VIII.

Aankondiging van: W. Müller, Digorsche vertellingen. - *Intern. Archiv f. Ethnographie* XVI, blz. 62.

id. van: Verzameling van bouwstoffen voor de plaats- en volksbeschrijving van den Kaukasus. - *Als voren*, blz. 62.

id. van: H. Driemans, Rasse und Milieu. - *Als voren*, blz. 63.

1905.

Beoord. van: J. Dahlmann, Die S mkhya Philosophie als Naturlehre. - *Museum* XII, Kol. 130.

id. van: F. Hertz: Moderne Rassentheorien. - *Als voren*, Kol. 306.

id. van: A. Holder: Alt-celtischer Sprachschatz. - *Als voren*, Kol. 427.

Eenige plaatsen uit den N garakrt gama betreffende Hayam Wuruk. - *Bijdragen uitgeg. door het K. Inst.*, 58, blz. 357.

Iabadioe. - *Als voren*, blz. 364.

Eene oud-javaansche inscriptie van den jare 1272 Çaka. - *Als voren*, blz. 655.

Turanyasad. - *Versl. en Med. d. Kon. Akad. v. Wetensch.* IV R., dl. VII, blz. 227.

Middeleeuwsche oorkonden uit Oldenzaal. - *Tijdschr. v. Nederl. taal- en letterk.* XXIV, blz. 244.

Rassen, Volken, Staten. - *Studies in Volkskracht*, 1^e serie, N°. IV.

1906.

Taalvergelijkende verhandeling over het Aneityumsch. - *Verhandelingen der Kon. Akad. v. Wetensch. Afd. Letterk.*, N.R., deel VIII, N°. 2.

Vaitulya, Vetulla, Vetulyaka. - *Versl. en Med. d. Kon. Akad. v. Wetensch.* IV R., dl. VIII, blz. 312.

In Memoriam Dr. J.L.A. Brandes. - *Bijdr. uitgeg. d. het Kon. Inst.* 59, blz. 1.

Bijdragen tot de spraakkunst van het Oud-javaansch. - *Als voren*, blz. 229.

Beoord. van: W. Geiger, D pavamsa und Mah vamsa. - *Museum*, XIII, Kol. 287.

In hoeverre kan men uit de taal van een volk besluiten tot zijn afkomst? - *Jaarboek der Kon. Akad. van Wetensch.* 1906, blz. 1.

Een hollandsch woord in het Tamil en het Kanareesch. - *Tijdschr. v. Nederl. taal- en letterk.* XXV, blz. 79.

Drie Oldenzaalsche oorkonden uit de 15de eeuw. - *Als voren*, blz. 155.

Tekstverbetering op de Oldenzaalsche oorkonde van 1351. - *Als voren*, blz. 159.

Jonk. - *Als voren*, blz. 160.

De gotische vorm van den eigennaam Alphonsus. - *Als voren*, XXV, blz. 242.

Levensbericht van T.N. van der Stok. - *Levensberichten uitgeg. door de Mij. der Ned. Letterk.* 1906, blz. 6.

Id. van J.L.A. Brandes. - *Als voren*, blz. 30.

1907.

Een oud-javaansche oorkonde gevonden op de helling van den Kawi. - *Bijdr. uitgeg. door het Kon. Inst.* 60, blz. 45.

Austronesisch en Austroasiatisch. - *Als voren*, blz. 166.

Het woord voor Pauw in Santali, Mon en Indonesisch. - *Als voren*, blz. 173.

Beoord. van: V. Tourneur, Esquisse d'une histoire des études celtiques. - *Museum*, XIV, Kol. 167.

Buddhistische vertellingen. - *Nederl. Spectator*, N°. 9.

Bouwstoffen voor eene geschiedenis van den taalstrijd in België. - *Als voren*, N°. 17.

Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in het Magyaarsch. - *Als voren*, N°. 22.

Volkslitteratuur uit de Minahassa. - *Als voren*, N°. 30.

Die gotische Form des Personennamens Alphonsus. - *Zeitschrift f. Deutsche Wortforschung*, IX, 1.

Suursak. - *Tijdschr. v. Nederl. taal- en letterk.* XXVI, blz. 140.

De wij-inscriptie op het Amoghapâça-beeld van Padang Tjandi. - *Tijdschr. v.h. Bataviaasch Gen. v.K. en W.* 49, blz. 159.

De natuurvergelijkingen in de volkspoëzie der Litauers. - *Ned. Spectator* 48, blz. 359.

Over recht van privaateigendom op den grond op Java in de Middeleeuwen. - *Adatrechtbundel I* (1910), blz. 198.

1908.

Saddharmapundar ka. - uitgeg. in samenwerking met Prof. Bunyiu Nanjo, St. Petersburg 1908-1912.

De bronnen van 'The Wife of Bath's Tale' en daarmee verwante vertellingen. - *Versl. en Meded. Kon. Akad. v. Wetensch.*, IV R., dl. 9, blz. 346.

Verslag over eene verhandeling van R.v.d. M e u l e n : de Hollandsche zee- en sloopstermen in het Russisch. - *Als voren*, blz. 389 (met Dr. A. Kluyver).

Linguistic Survey of India. *Bijdr. uitgeg. d.h. Ind. Inst.* 61, blz. 391.

De eerste zang van den N garakrt gama. - *Als voren*, blz. 395.

Korte geschiedenis van Koning R j a s a in den N garakrt gama. - *Als voren*, blz. 403.

Grieksche woorden in het Sanskrit. - *Sertum Nabericum*, blz. 205.

Geestendom en tooverij in het volksgeloof der Chineezers. - *Nederl. Spectator*, N°. 5.

IJs. - *Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk.* XXVII, blz. 46.

Beoord. van: S c h ö n f e l d : Germaansche volks- en persoonsnamen. - *Museum* XV, Kol. 176.

Notice sur la vie et les travaux de M. Graziadio Ascoli. - *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, comptes Rendus*, 1908.

1909.

Das Verbum *y hati* im P li. - *Indog. Forsch.* XXV, blz. 234.

Beoord. van: H o l d e r , Alt-celtischer Sprachschatz 18. Lief. - *Museum* XVI, Kol. 134.

Linguistic Survey of India. - *Bijdr. uitgeg. door h.K. Inst.* 62, blz. 747.

Geschiedkundige gegevens in 't gedicht N garakrt gama. - *Als voren*, 63, blz. 1.

Levensbericht van E.F. van Dissel. - *Levensberichten uitgeg. door de Mij. der Ned. Letterk.* 1909, blz. 234.

Het Nederlandsch in Nederlandsch-Indië. - Rede uitgesproken op het XXXe Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres.

1910.

Levensbericht van B.F. Matthes. - *Jaarboek der Kon. Akad. van Wetensch.* 1910, blz. 67.

Over den persoonsuitgang *matha* in een Indisch dialect. - *Handelingen van het 6de Nederl. Philologen congres*, blz. 52.

Itinerario van J. Huygen van Linschoten, heruitgegeven met inl. en aant. - 's Gravenhage, M. Nijhoff, 2 dln.

Zang V tot XII en XV tot XVII van den N garakrt gama. - *Bijdragen uitgeg. door het K. Inst.* 63, blz. 337.

Beschrijving van den grafheuvel te Kaj n ngan volgens N garakrt gama. - *Als voren*, 65, blz. 128.

Sanskrit inschrift van Toek Mas. - *Als voren*, blz. 334.

Beoord. van: S. B u g g e , das Verhältniss der Etrusker zu den Indogermanen. - *Museum XVII*, Kol. 288.

Aankondiging van: I.P.J. M e i e r , Mythen und Erzählungen der Küstenbewohner der Gazelle-Halbinsel (Neu-Pommern). - *Intern. Archiv f. Ethnogr.* 19, blz. 170.

id. van: Verzameling van bouwstoffen voor de plaats- en volksbeschrijving van den Kaukasus, afl. 39. - *Als voren*, blz. 116.

id. van: Verzameling ter eere van den zeventigjarigen Gr. N. Potanin. - *Als voren*, blz. 118.

id. van: C.A. S e i d e n a d e l , The Language spoken by the Bontoc Igorot. - *Als voren*, blz. 232.

id. van: V. N a l i m o v , Zur Frage nach den ursprünglichen Beziehungen der Geschlechter bei den Syrjänen. - *Als voren*, blz. 233.

id. van: H. P a a s s o n e n , Über die ursprünglichen Seelenvorstellungen bei den finnisch-ugrischen Völkern und die Benennungen der Seele in ihren Sprachen. - *Als voren*, blz. 234.

id. van: Verzameling van bouwstoffen enz. van den Kaukasus, afl. 40. - *Als voren*, blz. 236.

De Sanskrit-inscriptie van 't Mah kṣobhya-beeld te Simpang. - *Tijdschr. v.h. Bataviaasch Gen. v.K. en W.* 52, blz. 99.

Nota over 's vorsten recht op den grond volgens de (Indische) rechtsboeken, *Adatrechtbundel I* (1910), blz. 197.

1911.

Kalm śap da en Sutasoma. - *Versl. en Meded. Kon. Akad. van Wetensch.* IV R., dl. 11, blz. 209.

Verslag over eene verhandeling van Dr. M. de V i s s e r : The dragon in China und Japan. - *Als voren*, blz. 211 (met Dr. J.C.G. Jonker).

Het infix-prefix In. - *Bijdr. uitgeg. d.h.K. Inst.* 66, blz. 252.

Zang XVIII tot XXII van den N garakṛt gama. - *Als voren*, blz. 337.

Beoord. van: A.G. v a n H a m e l : de oudste Keltische en Angelsaksische Geschiedbronnen. - *Museum XIX*, Kol. 15.

id. van: M. S c h ö n f e l d : Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. - *Als voren*, Kol. 91.

id. van: W. V o l z : Südost Asien bei Ptolemäus. - *Tijdschr. v.h. Kon. Aard. Gen.* XXVIII, blz. 522.

id. van: P.W. S c h m i d t : Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der Austronesischen Völker. - *Gött. Gel. Anzeigen*, blz. 488.

1912.

Deutung einer missverstandenen Stelle im Mah vastu. - *Indog. Forsch.* XXXI, blz. 194.

Oudheidkundig onderzoek in Engelsch-Indië. - *Bijdr. uitg. d.h.K. Inst.* 67, blz. 1.

Een nieuw werk over de geschiedenis der Bengaalsche taal- en letterkunde. - *Als voren*, blz. 13.

Oudheidkundige opsporingen in Orissa. - *Als voren*, blz. 152.

Zang XXIII tot XXXII van den N garakṛt gama. - *Als voren*, blz. 189.

Zang XXXII tot XXXVI en XXXVIII, XXXIX, L, LI van den N garakṛt gama. - *Als voren*, blz. 367.

Inscriptie van Kota Kapoer. - *Als voren*, blz. 393.

Grafsteen opschrift van Koeboer Radja. - *Als voren*, blz. 405.

Beoord. van: A. H o l d e r , Alt-celtischer Sprachschatz, Lief. 19. 20. - *Museum XIX*, Kol. 167.

Das alt-irische Präsens *banaim*. - *Festschrift V. Thomsen*, blz. 70.

Rassen en talen in den Archipel. - *Nederlands Indië, onder leiding van H. Colijn*, blz. 102.

Het Hindoeïsme (in Nederl. Indië). - *Als voren*, blz. 219.

1913.

Opmerkingen over eenige P li-woorden. - *Versl. en Meded. Kon. Akad. van Wetensch. IV R.*, dl. 12, blz. 224.

Javaansche geschiedschrijving. - *Gids, Juli*.

Een oud-javaansche steeninscriptie van Koning Er-langga. - *Bijdr. uitgeg. d. het K. Inst.* 67, blz. 610.

Zang LII tot LXXIV van den N garakrt gama. - *Als voren*, 68, blz. 382.

Zang LXXV tot LXXXIII van den N garakrt gama. - *Als voren*, 69, blz. 33.

Beoord. van: W. G e i g e r , The Mah vamsa translated into English. - *Museum XX*, Kol. 172.

id. van: A. H o l d e r , Alt-celtischer Sprachschatz, Lief. 21. - *Als voren*, XXI, Kol. 53.

id. van: J. P a u l h a n , Les Hain-teny Merinas. - *Als voren*, blz. 91.

id. van: M. W i n t e r n i t z , Geschichte der Indischen Litteratur II. 1. Die Buddhistische Litteratur. - *Ostasiatische Zeitschr.* II, blz. 471.

id. van: M e t e y y a : Die Religion von Burma; K. E. N e u m a n n : Die letzten Tage Gotamo Buddhas, en H. L. H e l d : Buddha. - *Ostasiatische Zeitschrift* 2, blz. 228.

1914.

Hollanders op Formosa. - *Gids, Februari*.

Buddhism in Java, Bali and Sumatra. - *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol. 7, blz. 495.

Zang LXXXIV tot XCI van den N garakrt gama. - *Bijdr. uitgeg. d. h. K. Inst.* 69, blz. 297.

Oudheidkundig onderzoek in Burma. - *Als voren*, blz. 314.

Zang XCII tot het einde van 't gedicht N garakrt gama. - *Als voren*, blz. 601.

Eene juiste verklaring van twee plaatsen uit den N garakrt gama. - *Als voren*, 70, blz. 221.

Over 't Sanskrit vers aan 't begin der inscriptie van den Minto-steen. - *Als voren*, blz. 223.

Beoord. van: R. O. F r a n k e , D ghanik ya. - *Museum XXI*, Kol. 369.

1915.

Malay Archipelago. - *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol. 8, blz. 345.

G tada, Bahi, Indr n , Çac . - *Bijdr. uitgeg d.h.K. Inst.* 70, blz. 676.

Beoord. van: A. Hillebrandt, Mudrar k̄sasa. - *Museum* XXII, Kol. 202.

id. van: W. Caland en A.A. Fokker, Drie oude portugeesche verhandelingen over het Hindoeïsme. - *Als voren*, XXIII, Kol. 89.

id. van: De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië van C. de Houtman, uitgeg. door G.P. Rouffaer en J.W. IJzerman. - *Tijdschrift v.h.K. Ned. Aard. Gen.* XXXII, blz. 866.

Naar aanleiding van 't Poolsche woord *legart*. - *Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk.* XXXIV, blz. 149.

Robbe, vischmaag. - *Als voren*, blz. 151.

1916.

Toevoegselen op 't Woordenboek van Childers. - *Verhand. K. Akad. van Wetensch., Afd. Lett., N. reeks, deel XVI, N°. 4 en 5.*

S mba en Yajñawat. - *Bijdr. uitgeg. door h.K. Inst.* 71, blz. 412.

Iets over de hellen der Buddhisten. - *Als voren*, blz. 421.

Oudheidkundig onderzoek in Engelsch Indië. - *Als voren*, 72, blz. 381.

Over den vermoedelijken oorsprong der N gaverreering. - *Als voren*, blz. 395.

Yawana de naam van Annam. - *Als voren*, blz. 399.

Eine Lauterscheinung im Niassischen. - *Aufsätze zur Kultur- und Sprachgeschichte Ernst Kuhn gewidmet*, blz. 74.

Beoord. van: H. Oldenberg, Die Lehre der Upanischaden. - *Museum XXIV*, Kol. 11.

1917.

Zang I tot III van 't oud-javaansche R m yana in vertaling. - *Bijdr. uitgeg. door het K. Instr.* 73, blz. 1.

Waard, waardig. - *Tijdschr. v.N. Taal- en letterk.* XXXV, blz. 103, 105.

Verslag over eene verhandeling van Dr. B. F a d d e g o n, The vaiçesika system described with the help of the oldest texts. - *Versl. en Med. d.K. Akad. v. Wetensch. V R.*, dl. 3, blz. 150, (met Dr. W. Caland).

Wese gotisch wisi. - *Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk.* XXXVI, blz. 160.

Het lied van Ambap l uit de Ther g th. - *Versl. en Meded. d.K. Akad. v. Wetensch. V R.* dl. 3, blz. 153.

Eene Indische wedergade van de legende der Heilige Lucia. - *Gids, Juni.*

Over een paar Zwitsersche en tevens Nederlandsche verkleiningsvormen. - *Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk.* XXXVI, blz. 161.

Zang IV-V van 't oud-javaansche R m yana in vertaling. - *Bijdr. uitgeg. door het Kon. Instr.* 73, blz. 155.

Zang VI van 't oud-javaansche R m yana in vertaling. - *Als voren*. blz. 472.

Toevoegsel op de bibliographie. Van vóór 1903.

1857.

Dagerake, dageraad. - Franken. - Genijp. - *Nieuw Ned. Taalmagazijn* 4, blz. 283.

1888.

Aankondiging van: D.W. A r u ç i n , Boog en pijlen. - *Intern. Archiv f. Ethnographie* 1, blz. 167.

1896.

Beoordeeling van: C.C. U h l e n b e c k , Indische klankleer en Etymol. Wtb. d. gotischen Sprache. - *Taal en Letteren* 6, blz. 331.

Le Musée Dachkof à Moscou. - *Intern. Archiv f. Ethnogr.* 9, blz. 179.

1899.

Beoordeeling van: C.C. U h l e n b e c k , Kurzgefasstes etym. Wtb. der Altind. Sprache. - *Taal en Letteren* 10, blz. 188.

1901.

Alliteratie in 't Latijn, Germaansch en Keltisch. - *Feestbundel Prof. Boot*, blz. 123.

1902.

Aankondiging van: Verzameling van bouwstoffen enz. van den Kaukasus. - *Intern. Archiv f. Ethnogr.* 15, blz. 39.

id. van: Berichten van het Genootschap voor Archeologie, Geschiedenis en Ethnographie bij de Universiteit Kazan, 17. - *Als voren*, blz. 159.

Levensbericht van Maurits Albrecht Gooszen.

Toen het vereerend verzoek tot mij kwam het levensbericht van wijlen Prof. M.A. Gooszen te schrijven voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, waarvan Gooszen lid was, greep ik gaarne de gelegenheid aan mij daardoor aangeboden om een dankbare hulde te brengen aan den man, dien ik heb leeren hoogachten om zijn eerlijkheid, zijn eenvoud, zijn werklust en werkkraft, zijn niet alledaagsche kennis en helderen blik, zijn warm hart en waarlijk vroom gemoed; die, afkeerig van mystieke dweeperij aan de ééne, koud rationalisme aan de andere zijde, steeds vastgehouden heeft aan de geheel eenige beteekenis van Jezus Christus en zijn evangelie, en een waardig vertegenwoordiger der Evangelische richting is geweest.

Ik heb hem leeren kennen als een verstandige, gevoelige, waarlijk religieuze man, die waardeerde bij tegenstanders wat hij kon, doch eigen inzichten ook wist te verdedigen. Al stond hij pal voor eigen inzicht, vooral op dogmenhistorisch terrein, en al sloeg hij wel eens een minder vriendelijken toon aan tegen antipathieke tegenstanders, toch klonk zijn toon nooit aanmatigend of hooghartig. Nooit behandelde hij zijn vrienden uit de hoogte. Bij persoonlijke ontmoeting kon hij eenvoudig en gemoedelijk, bijna als gelijke, met den bezoeker praten, zonder opzettelijk zijn meerdere kennis en groote belesenheid op den voorgrond te brengen.

Gooszen behoorde van der jeugd af tot de richting, die naar de academie, waar zij ontstond, de 'Groningsche' genoemd, en later meer als de 'Evangelische' aangeduid werd. Hij bleef die richting tot zijn dood toe getrouw. Hij maakte front tegen het moderne naturalisme, het orthodoxe confessionalisme en het Roomsche mysticisme en paganisme. Waar hij iets van den waren evangelischen geest meende te speuren zocht hij aansluiting. De eenheidsbeweging had dan ook zijn sympathie¹.

Maurits Albrecht Gooszen werd geboren te Eibergen, den 30sten April 1837. Zijn vader, overleden toen Maurits 17 jaar was, was

1 Zie het slot van 'Het Evangelisch Reveil in Nederland', *Geloof en Vrijheid* 37ste jaarg. bladz. 489-518.

aldaar predikant. Gooszens moeder was eene dochter van Johannes Petrus Amshoff en van moeders zij uit een predikantenfamilie. De familie Gooszen was afkomstig uit Ootmarsum, waar een hofstee, het erf 'Ghosenijng', 'Goseninc', of 'Gosening' nog aan den familienaam, die later tot 'Gosens', 'Goesens' en 'Gooszen' verkort werd, herinnert.

Gooszen was het jongste kind zijner ouders, die behalve hem nog vijf kinderen hadden, waarvan er twee tijdens het leven der ouders overleden. Reeds op zeer jeugdigen leeftijd maakte hij kennis met het zes jaren jongere dochtertje van Terborghs burgemeester, Elisabeth Catharina Aalbers. Vaak zorgde hij voor haar en hield haar gezelschap als zij bij hare grootouders in Eibergen logeerde. De band, zoodoende ontstaan, werd bestendigd door hun huwelijk op 3 Mei 1862, toen Gooszen reeds predikant was. Uit hun huwelijk werden negen kinderen geboren.

Als knaap bezocht Gooszen de dorpsschool te Eibergen. Later verwisselde hij die met het gymnasium van Ootmarsum, waar toen Dr. P.A. Moquette rector was. Op 19-jarigen leeftijd vertrok hij naar de Groningsche hoogeschool om te studeeren voor predikant.

De theologische faculteit in Groningen was toen nog geheel 'Groningsch', d.w.z. droeg het stempel van het driemanschap Hofstede de Groot, Pareau en Muurling, de grondleggers der 'Groningsche', evangelische theologie. Wel was de eerste bloeitijd dier theologie reeds voorbij, maar haar invloed was nog zeer groot. Intusschen begon reeds de eigenaardige positie dier theologie als middenrichting uit te komen. Vertegenwoordigden de 'Groningers' eerst de antithese der orthodoxie, sedert de moderne theologie was opgekomen, tegen wier naturalisme de Groningers even beslist moesten opkomen als tegen het confessionalisme der orthodoxen, werden zij meer en meer tot tusschenrichting of middenpartij, waarvan het gevolg was, dat zij den indruk van halfslachtigheid, inconsequentie en zwakheid maakten. En het feit, dat vele 'Groningers' tot de modernen overgingen, scheen dit te staven.

Onder de theologische studenten in Groningen voelden sommigen zich tot het opkomend modernisme aangetrokken; anderen bleven den hoogleeraren en hun theologie getrouw. Tot de laatsten behoorde ook Gooszen. Wellicht heeft de omgang met zijn oom Amshoff, predikant in Groningen, daar toe meegewerkt. Zelf verklaart hij in een particulier schrijven, dat ik in zijn papieren vond, dat hij in Groningen 'den heerlijken invloed' heeft ondergaan van Hofstede de Groot, Muurling en vooral van Pareau, en het 'op den voorgrond zetten van het Evangelie en het hierdoor geworden, ontwikkelde en volmaakte *godsdiensstige leven*' hem aantrok.

Met zijn vriend Van Loenen was Gooszen lid geworden van een theologisch gezelschap. Zij bedankten er weer voor; het voldeed hen niet. Kort daarna werden zij door drie andere theolo-

gische studenten, Diest Lorgion, Van Hasselt en Reitsma, gevraagd of zij lust hadden met hen een nieuw godgeleerd genootschap te stichten; zij gingen gaarne op dat verzoek in, en met hun vijven stichtten zij een genootschap, dat op voorstel van Gooszen gedoopt werd met den naam *Ichthus*, het Grieksche woord voor visch, een welbekend symbool der oude Christelijke kerk, terwijl de letters tevens de initialen vormen van den naam *Jezus Christus Gods Zoon, Verlosser*, in het Grieksch¹. De keuze van dien naam werd stellig beïnvloed door het christocentrisch beginsel der Groninger theologie. Alleen Gooszen en Van Loenen bleven dat beginsel getrouw; de anderen werden later modern.

Gooszen werd tot president gekozen, en hield op de tweede vergadering, 26 Februari 1859, de ‘openingsrede’, die nog met de daarop in de volgende vergadering uitgeoefende kritiek en het notulenboek der vereeniging is bewaard gebleven. Hij sprak over den naam *Ichthus*, gaf eerst een historisch overzicht van het gebruik van de visch als symbool in de oude Christenwereld, en behandelde daarna de uitdrukking ‘Jezus Christus Gods Zoon, Zaligmaker’.

In de notulen van *Ichthus* worden wel de titels vermeld van in de vergaderingen behandelde onderwerpen, doch geen bijzonderheden. Gooszens naam komt slechts eens voor als houder van eene bespreking. Op 7 Mei 1859 besprak hij ‘den oorsprong van het patronaatrecht of van de collatiën’.

Den 15de December 1860 reeds moest Gooszen afscheid nemen van *Ichthus* wegens het verlaten van de academie. Met de leden van het gezelschap hield hij echter jaren lang vriendschappijken omgang.

In Mei 1861 deed Gooszen zijn proponenten-examen met goed gevolg voor het Provinciaal Bestuur van Friesland. Het was in dien tijd niet zoo gemakkelijk spoedig een standplaats te verkrijgen. Er waren ongeveer 125 proponenten boven het getal predikanten, en velen hunner moesten jaren lang wachten eer zij een standplaats konden machtig worden. Ja sommigen hunner hebben het nooit zoover gebracht. Meestal kwamen de proponenten ten getale van 12 of meer om beurten op beroep preeken in de vacante gemeenten, en zelfs de nietigste dorpjes met ongehoord kleine traktementen konden zich de weelde veroorloven uit tal van kandidaten den man te kiezen, die hen het best aanstond.

Gooszen had echter, volgens zijn vriend Roessingh, ‘uitnemende preekgaven’. Daarbij zal hij, die in zijn ouderdom nog een levendige, gezellige, welwillend vriendelijke man was, als jonge man ook wel een goeden indruk gemaakt hebben. In elk geval, slechts enkele maanden na zijn examen, in November van het zelfde jaar, werd het beroep naar de gemeente Wilnis in de provincie Utrecht op hem uitgebracht. Hij nam het aan, en deed in het voorjaar zijn

1

intree in Wilnis, en daarmee in het algemeen in het predikantsambt.

Van Gooszens werk als predikant in deze eerste gemeente is niets bijzonders te melden; evenmin als van dat in zijn tweede gemeente Dwingelo, waarheen hij in April 1865 verhuisde. Reeds twee jaren later, in Maart 1867 vertrok hij naar zijn derde gemeente Emmen.

In deze gemeente was een strijd ontstaan tusschen de volgelingen van den overleden orthodoxen predikant Hugenholtz en meer vrijzinnige gemeenteleden. Toen de laatsten in dien strijd de overwinning behaalden en Gooszen beroepen werd door hen, stichtten de orthodoxen eene evangelisatie en de Confessioneele Vereeniging stelde een evangelist aan. Zoo kwam Gooszen dadelijk te staan tegenover eene hem bestrijdende orthodoxe partij, die hem het leven zuur maakte. Zijn sterke antipathie tegen de confessioneelen en het confessionalisme, in menig scherp woord in later tijd blijkende, vindt waarschijnlijk haar oorzaak in dien strijd in Emmen. Toch dreef deze strijd hem niet verder links. Hij bleef evangelisch; hij handhaafde zoowel de evangelische verwerping van der modernen naturalisme als het anticonfessioneele standpunt zijner richting. Van den kansel bestreed hij beiden en kon zich daarbij, naar getuigenis van lieden uit Emmen, niet altijd van heftigheid onthouden.

Gedurende Gooszens verblijf in Emmen kwam het nieuwe evangelische tijdschrift *Geloof en Vrijheid* tot stand. Wel bestond nog altijd het oude *Waarheid in Liefde*, dat in 1837 was begonnen en tot 1872 werd voortgezet, maar het nieuwe bedoelde geen concurrentie met het oude, maar aanvulling en bondgenootschap. Aan de oprichting heeft Gooszen een belangrijk deel gehad. Reeds in den tijd van *Ichthus* was er sprake geweest onder de leden dier vereeniging van zulk eene uitgave. In September 1864 ontmoetten de meeste Ichthusianen elkaar bij de Lustrumfeesten in Groningen en kwam het weer ter sprake. Het bleek toen, dat alleen Gooszen en Van Loenen een evangelisch tijdschrift konden oprichten. De anderen waren modern geworden. Spoedig echter vonden de beide vrienden steun bij geestverwanten, en nadat er over vergaderd en beraadslaagd was kreeg de zaak in 1866 haar beslag, en verscheen het eerste nummer 1 Januari 1867. Gooszen was dadelijk een werkzaam redactielid. In den 1sten jaargang schreef hij een stuk¹ *Uit Duitschland 'Der Beweis des Glaubens', Monatschrift zur Begründung und Verteidigung der Christlichen Wahrheit von C. Bertelsman*. Gooszen stemt daarin in met de bestrijding van materialisme en naturalisme door den schrijver maar keurt af zijn vasthouden aan de dogma's van triniteit en twee naturen. Eveneens keurt hij het af, dat Bertelsman Beyschlag veroordeelt als 'meer bestrijder dan verdediger van het geloof'.

¹ *Gel. en Vrijh.* 1ste jaarg. bl. 186-210.

In den tweeden jaargang verscheen van Gooszens hand een artikel over *Ethische theologie*¹. Daarin geeft hij een overzicht van Chantepie de la Saussaye Sr.'s werk *Het wezen der theologie*. Kenmerkend zijn de woorden door Gooszen hier neergeschreven naar aanleiding van Chantepie's verklaring, dat 'ethisch' geen naam voor een richting was, maar een karakteristiek van 't beginsel der theologie tegenover het empirisme, zoowel het naturalistische als het supra-naturalistische: 'Wenschelijk ware het, dat velen zich in dat beginsel vereenigden. De strijd op theologisch gebied zou vruchtbaarder zijn voor de gemeente'².

In het begin van 1869 verwisselde Gooszen Emmen met Veendam, waar hij tot April 1872 predikant was. Nog levendig onder den indruk van de in Emmen ondervonden tegenwerking en onhandelbaarheid der confessioneelen, nam hij in 1870 de gelegenheid waar om tegen hen en tegen de Confessioneele Vereeniging te waarschuwen. Het was op eene door hem bijgewoonde vergadering van de Groningsche Predikantenvereeniging op 31 Mei, waar Van Toorenenbergen gesproken had over het voorstel der Synode het gebruik van de doopsformule verplichtend te stellen. Bij de discussie er over, sloot hij zich aan bij de tegenstanders van het voorstel, en zei o.a., dat het ontstaan was onder pressie der Confessioneele Vereeniging en een eerste stap was op den weg des verderfs. Hij wist, zei hij, bij ervaring wat kwaad die Vereeniging deed.

Gedurende Gooszens verblijf in Veendam verscheen er van zijn hand een reeks van drie artikelen in *Geloof en Vrijheid*, getiteld: *Wat dunkt u van den Christus?*³ de eerste pennevrucht op theologisch gebied van meerdere beteekenis. In deze artikelen behandelt hij vooral de opvattingen van Beyschlag, waarmee hij hoofdzakelijk instemt. Bij erkenning van de leemten in Beyschlags opvattingen noemt hij de kern zijner resultaten 'onweersprekelijk'. Deze kern is samen te vatten in de verklaring, dat Jezus is de Messias, onderscheiden van den Vader, 'Stigter, Drager en Voleinder van het Godsrijk'. 'In Hem', zoo zegt hij, 'hebben wij het hoogste leven althans in beginsel verkregen'.

Van Veendam vertrok Gooszen in 1872 naar Schiedam, waar hij werkte, totdat hij in 1878 werd benoemd tot kerkelijk hoogleeraar in Leiden. Geregeld werkte hij mee aan *Geloof en Vrijheid*, schreef eens per jaar in dat tijdschrift de rubriek *Verschijselen des tijds*, en verder telkens andere artikelen. Bovendien schreef hij eene verhandeling in den laatsten jaargang van het tijdschrift *Waarheid in liefde*⁴ over 'de gelijkenissen van Jezus als kenbron van het Christendom', daarbij uitgaande van Koetsvelds welbekende

1 *Gel. en Vrijh.* 2de jaarg. bl. 142-163.

2 *Ib.* bl. 155.

3 *Gel. en Vrijh.* 5de jaarg. bl. 41-59, 177-260 en 457-538.

4 Jaargang 1872, bladz. 1-52.

werk. In *Geloof en Vrijheid* verscheen in die jaren tweemaal een artikel van hem over *de samenkomst der Evangelischen in Utrecht*, in 1874 en 1876; verder een stuk over *Nippolds 'in memoriam van Rothe'*, waarin hij meedeelt voornemens te zijn Nippolds werk te vertalen. Aan dit voornemen heeft hij nimmer uitvoering gegeven. Met Domela Nieuwenhuis voerde hij een debat naar aanleiding van diens artikel in de *Bibliotheek van moderne theologie*, getiteld: *de middenpartij in de rol van miskende en verdrukte onschuld*, waarin deze op onvriendelijken en scherpen toon de Evangelischen gehemeld had. In een artikel *een gelijkenis in eigen zaak* beantwoordt Gooszen hem op over 't geheel bezadigden toon. Vooral op de centrale beteekenis van Jezus Christus legt hij den nadruk, en noemt hem 'het middelpunt van kerk en theologie' van wien hij 'wil uitgaan bij de ontwikkeling van de theologie'. Domela Nieuwenhuis antwoordde op scherpen toon in een artikel '*Halven en heelen*', waarop Gooszen hem repliceerde in zijn stuk '*Tot sluiting van het debat over de Evangelische rigting*'.

In 1878 werd Gooszen geroepen tot het ambt van hoogleeraar in de godgeleerdheid vanwege de Ned. Herv. kerk, aan de hoogeschool te Leiden, om onderwijs te geven in Dogmatiek, Kerkrecht en Zendingsgeschiedenis. Den 27sten Mei van dat jaar aanvaardde hij zijn ambt met eene rede over '*de dogmatiek, hare taak in de wetenschap, hare roeping in de Protestantische kerken*¹. Hij gaf daarin een historisch overzicht over de ontwikkeling der Dogmatiek, wijst op Paulus en Johannes, op Clemens en Origenes, noemt even de Gnostieken, Irenaeus, Cyprianus en Tertullianus en handelt dan over het ontstaan der formuleeringen van de geloofsovertuigingen. Bij de bespreking der dogmatische werkzaamheid der Hervormers wijst hij er op, dat zij slechts half werk deden, omdat zij bij het ontzeggen van onfeilbaarheid aan de kerk der laatste eeuwen die onfeilbaarheid wel toekennen aan de kerk der eerste eeuwen en dat zonder bewijs². 'Het dogmatisme', zoo zegt hij, 'bleek ook in de Protestantsche kerken een vloek te zijn'³. Na vervolgens de pogingen besproken te hebben om zich aan het dogmatische juk te onttrekken en de daaruit ontstane hopelooze verwarring, wijst hij op Schleiermacher als de man, 'wiens genius orde bragt in dien bajert'⁴. Met hem is, volgens Gooszen, eene nieuwe periode in de dogmatiek geopend; hij heeft voor haar eene geheel eenige en blijvende beteekenis, doordat hij in 't licht stelde, dat het Christendom als godsdienst leeft in den enkelen mensch. 'De menschelijke natuur, de godsdienstig bezielde, in het Christendom tot hare hoogste ontwikkeling zich verheffende natuur is de bron, waaruit wij al onze kennis putten'⁵.

Volgens Gooszen mogen de beoefenaars der dogmatiek niet on-

1 Uitgegeven bij J. Odé, Schiedam.

2 De Dogmatiek bl. 13.

3 Ib. bl. 14.

4 Ib. bl. 16.

5 Ib. bl. 17.

partijdig zijn. Zij gaan uit van de objectiviteit der betrekking tusschen God en mensch. De werkelijkheid hiervan, voor velen een betwistbare onderstelling, is de grondslag, waarop elke godsdienstige wereldbeschouwing wordt opgebouwd, en derhalve de christelijke wereldbeschouwing ook. Deze laatste nu en de levensopvatting, die met haar gepaard gaat, heeft de dogmatiek te beschrijven, te verklaren, haar goed regt te handhaven¹.

Sprekend over de roeping der dogmatiek in de Protestantsche kerken wijst Gooszen eerst op de vrijheid der dogmatiek van het uitwendig gezag eener kerk. Noch aan de overlevering, noch aan de H. Schriften als uitwendig gezag is zij gebonden. Zij bezigt de Schriften alleen als historische dokumenten, oorkonden van de geschiedenis van het ontstaan des Christendoms; documenten en oorkonden echter, vooral daarom van zooveel beteekenis, omdat zij 'de oorspronkelijke afdrukken teruggeven van de indrukken op de menschheid door Hem gemaakt, die op godsdienstig gebied voor ons de *Waarheid* is'².

Wat die vrijheid der dogmatiek betreft, zij is 'onafhankelijk geworden van alles wat tot het religieuze leven niet behoort'³, zooals physica, astronomie, geologie; 'wij schrikken niet meer als er sprake komt van den menschaap of den aapmensch'⁴. Zelfs op het godsdienstig gebied past haar een groote mate 'van bescheidenheid'⁵.

Gooszen keurt het verder af, dat de Hervormers zijn gaan spreken van 'Onzigtbare Kerk'. Beter ware het z.i. geweest als zij hadden gesproken van 'het Koninkrijk Gods', waarvan de kerken 'zinnelijke, stoffelijke, vergankelijke bestaansvormen' zijn⁶. Zij moeten dus *Christelijk* zijn maar 'den Protestantschen stempel dragende', en 'den Protestantschen geest handhavende'⁷.

Als resultaten van het dogmatisch onderzoek noemt Gooszen dan: de ontdekking van het middelpunt in den mensch, de persoonlijkheid, het ik, dat is de eigenlijke mensch, die 'bovenstoffelijk' is. Daarmee is 'het inzicht in eene hoogere dan de bloot stoffelijke wereldorde, de blik op de zedelijke wereldorde' gegeven. 'Hier liggen', volgens Gooszen, 'de oorsprongen van alle godsdiensten'⁸. Bij alle waardeering echter van de uitingen van den godsdienst in de 'Naturreligion' en de 'Gesetzesreligion', treedt het Christendom toch volgens Gooszen, op als 'Erlösungsreligion'. Moge 'het wezen van het oneindige en absolute verborgen blijven', 'de Magt, waarvan 'de vroomsten en edelsten op de hoogtepunten van hun leven' zich afhankelijk voelen, is voor hen 'afgetrokken Liefde, concreet en persoonlijk Vader'⁹.

Een tweede resultaat van het dogmatisch onderzoek is volgens Gooszen de ontdekking, dat Jezus Christus is 'de levende bron

1 Ib. bl. 17 en 18.

2 Ib. bl. 21.

3 Ib. bl. 22.

4 Ib. bl. 22.

5 Ib. bl. 22.

6 Ib. 23.

7 Ib. 24.

8 Ib. bl. 25.

9 Ib. bl. 26.

van de betrekking tot en van de gemeenschap met God, die in den geloovige verwezenlijkt zijn'¹. 'Wie doet ons aan de hand', zoo roept hij uit, 'iets hoogers en beters dan wat door Jezus Christus in woorden uitgesproken en door zijn leven beziel is?'² Idealisme heeft men deze uit het Christendom geboren beschouwing van de wereld en de opvatting van het leven genoemd, maar 'het is geen droombeeld wanneer wij op de wereld terugziende overal God vinden, die den enkelen mensch door den prikkel van de vreugde, maar meer nog door den prikkel van het lijden uit de stoffelijke wereld de zedelijke binnenleidt, en de geheele menschheid met wijsheid en liefde meevoert naar het groote en heerlijke doel, hetwelk Hij zich met haar voorstelt'³.

Deze rede, waarmee Gooszen zijn intree deed in de meer speciaal wetenschappelijke kringen, sloot zich geheel aan aan wat vroeger, vooral in de artikelen '*Wat dunkt u van den Christus?*' was ontwikkeld, en was tevens de eerste stap op den weg zijner verdere studiën, die zich vooral met de dogmatische ontwikkeling der hervormingsdenkbeelden, met de dogmengeschiedenis der hervormingseeuw zouden bezig houden. Hoogtepunt in die studiën is de uitgave van zijne beide werken over den Heidelbergschen Catechismus, waarin hij, als resultaat zijner studiën, de hypothese verdedigde van het zoogenaamd 'tertium genus' of de soteriologisch-bijbelsche richting in het Gereformeerd Protestantisme. Het valt niet te ontkennen, dat hij door die hypothese te stellen als vrucht van zijn onderzoek zich voor goed een naam in de theologie verworven en het dogmenhistorisch onderzoek nieuwe wegen aangewezen heeft. De eer, hem te beurt gevallen na de verschijning van zijn boek, zijn promotie tot 'doctor honoris causa' was ten volle verdiend. Hij heeft zich door die boeken en de latere artikelen over dit onderwerp een zelfstandige positie veroverd op dogmenhistorisch gebied. Jammer, dat hij zijn voornemen, een dogmengeschiedenis te schrijven over de periode onmiddellijk na de hervorming, niet heeft kunnen volbrengen.

De weg, door hem in zijn studiën afgelegd na zijn rede over de dogmatiek in 1878 tot de verschijning van zijne boeken over den Heidelbergschen Catechismus en daarna beschrijft hij zelf in korte woorden in het reeds vroeger⁴ vermelde schrijven: 'In 't begin van mijn professoraat', zoo schrijft hij, 'wees Dr. C. Sepp, doopsgezind predikant te Leiden, mij op Ritschl. Met dankbaarheid erkende ik in hem een geestverwant, en zocht hem, den in Nederland verwaarloosden, te doen kennen en waardeeren, o.a. in artikelen in het tijdschrift 'Geloof en Vrijheid' geplaatst; '*Reformatie*', 1880, '*Juiste beginselen opnieuw bepleit*' (Theologie und Metaphysik) 1882, '*Kenmerkende wijsgeerige en godgeleerde grondstellingen der school van Ritschl*' 1888, en 'A. Ritschl, † 28 Maart 1889', onder de '*Verschijselen des tijds*' gememoreerd.

1 Ib. bl. 27.

2 Ib. bl. 29.

3 Ib. bl. 29.

4 Bladz. 32.

Het is mij altijd een streelende gedachte, dat het derde artikel volgens zijns zoons getuigenis in het *Leven* van zijn vader, aan Ritschl goed heeft gedaan. Mijn dogmenhistorische zin kreeg door Ritschl een nieuwe prikkel. Ik zag reeds lang, dat we van de godsdienstig-zedelijke beweging, die 'reformatie' heet, in haar ontwikkelingsgang 't rechte niet wisten, omdat men altijd sprak van 'Lutheranisme' en 'Calvinisme' om dien te karakterizeeren. Ik moest zelf aan 't zoeken! Wat ik vond is neergelegd in mijne werken *De Heidelbergse Catechismus* (1890) en *de Heidelb. Catechismus en het boekje van de Breking des Broods* (1893). Er is een derde, inderdaad heerschende richting: de *soteriologischbijbelsche*, oorspronkelijke reformatorische richting in de 16de eeuw. Sinds dien heb ik in private voordrachten, af en toe ook op mijn colleges, over de zaak gehandeld, en vooral verzet ingelegd tegen de historiebeschouwing van onze Neo-Calvinisten, door ook 't 'Calvinisme' dogmatisch-historisch nauwkeuriger te karakterizeeren. Hierop hebben betrekking artikelen in *Geloof en Vrijheid* geplaatst; 1879 *De Leidsche onderteekeningformule*, 1883 *Calvinisme, Protestantisme, Christendom*, 1887 *Bijdrage tot de kennis van het Gereformeerd Protestantisme*, 1891 *De soteriologisch-bijbelsche Richting in het Gereformeerd Protestantisme*, 1894 *Nog eens: een genus tertium*, 1899 *Moderne Scholastiek*, 1901 *Het Besluit achter de leerredenen van Dordt geplaatst*, 1908 *Aanteekeningen ter toelichting van den strijd over de praedestinatie in het Geref. Protestantisme. I. Nominalistische opvatting van de Opperheerschappij van God*. Als God wil zullen deze Aanteekeningen in het Januarinumnummer van 1909 worden voortgezet door *II. Heinrich Bullinger*'.

Tot zoover Gooszens schrijven, dat geschreven werd 11 November 1908. Het aan het eind aangekondigde tweede artikel der 'Aanteekeningen', het artikel over Bullinger, verscheen inderdaad in twee gedeelten in den jaargang van 1909. Het is het laatste theologische artikel van Gooszen, dat in druk verscheen, en vormt dus een soort slot van zijn litterarischen arbeid. Alleen in de *Kerkel. Ct.* verschenen na dien tijd nog af en toe, in 1910 en 1911, artikelen van hem.

Gaan wij nu na wat in den tijd tusschen zijn optreden als hoogleeraar en de uitgave van zijn eerste boek door hem in *Geloof en Vrijheid* is gepubliceerd, dan vinden we, behalve de telkens door hem behandelde rubriek *Verschijselen des tijds*, en de door Gooszen zelf in boven aangehaald schrijven genoemde artikelen nog: in den 13^{den} jaargang (1879) *Iets over Dogmatiek*, en *Calvijn als kerkelijk Hervormer*, in den 16^{den} jaargang (1882) *De oudste Nederlandsche Hervormde godsdienstleer*, in den 18^{den} jaargang (1884) *Het Pausdom in de 19de eeuw*, en *Het Kuiperianisme als ongereformeerd door Voetius veroordeeld*, in den 19^{den} jaargang (1885) *Het oudste ons bekende Christelijke leer- en kerkelijk handboekje*, en in den 24sten jaargang (1890) een stuk gewijd

aan zijn vriend *Jacobus van Loenen*. Ik kan natuurlijk al deze verschillende artikelen niet afzonderlijk bespreken. Ik wil alleen kort de aandacht vestigen op het door Gooszen zelf genoemde artikel *Reformatie* in den 14^{den} jaargang.

Het artikel, dat nog al uitgebreid is - het beslaat 61 bladzijden -, is geschreven naar aanleiding van een werk van S. Lommatzsch over Luthers leer, en vooral van Ritschl's *Geschichte des Piëtismus*. Het doel er van is te betoogen, dat het beginsel der reformatie niet was: formeel het gezag der Schrift en materieel de leer der genade, maar: het streven naar de ware vrijheid des menschen in het dienen van God; vereeniging van geloof en leven in een leven van overgave aan God. Historisch wordt dit dan aangetoond door de opsomming van de voorbereiding er van, waarbij Gooszen achtereenvolgens stil staat bij Waldus, Joachim Fiore, Fransciscus van Assisi, Brugman en Gerrit Groote; daarna spreekt hij over het materieel beginsel van het Schriftgezag ook in de oude kerk en later. Vervolgens wijst hij aan, hoe bij Luther, Zwingli en Calvijn het eerste kenmerk der reformatie, protest tegen de scheiding van een leven voor God en een leven in de wereld, gevonden wordt; hoe als tweede kenmerk bij hen voorkomt het stellen van de onzichtbare kerk in de plaats van de zichtbare, en als derde kenmerk een gewijzigde beoordeeling van den Staat, die op haar eigen terrein vrij moest zijn. Het beginsel der Hervorming was dus, volgens Gooszen, 'de persoonlijke betrekking tot den levenden God, waarin wij staan door Zijne genade in Jezus Christus'¹. 'Geen tweeërlei Christendom meer, maar één Christendom voor allen hetzelfde, dat niet de wereld ontvlugt, maar door den geest des geloofs in het zinnelijke en tijdelijke doordringt, en dit bezielt en verheft; één Christendom, hetwelk de godsdienstig onbezielde zedelijkheid (legaliteit) en evenzeer alle vroomheid zonder zedelijken inhoud uitsluit'². 'Het heil der ziel wordt verder niet langer afhankelijk gesteld van 's menschen onderwerping aan eene kerkelijke inrigting, welke ook. Dat heil is alleen gegrond in de gemeenschap met den Levenden God, en deze gemeenschap is op hare beurt de eigenlijke band, die de geloovigen aan elkander hecht'³. Intusschen raakte, volgens Gooszen, het Protestantisme het spoor bijster, toen de kerk gesteld werd in plaats van de gemeente der geloovigen; zoo werd het gedwongen een soort theologische school te vormen, om zich tegenover Rome te handhaven, en ontstond het begrip van 'zuivere leer'. 'Luther is in dat opzicht de eerste schuldige'. 'De hervormingsgezinden der 17de eeuw hebben verzuimd het werk van de zuivering der leer, door de hervormingsgezinden der 16de eeuw begonnen, voort te zetten'. 'Het zonderlinge verschijnsel doet

1 *Reformatie. Gel. en Vrijh.* 14de jaarg. bl. 362.

2 *Ib.* bl. 352.

3 *Ib.* bl. 357.

zich voor, dat de eersten juist zich aansluiten aan een leerstuk, hetwelk de zwakke zijde is van de protestantsche theologie, n.l. aan de leer van Gods absolute souvereiniteit, met den aankleef van dien, de volstreckte voorbeschikking en de loochening van den vrijen wil'. Het was volgens Gooszen de verstandelijke dwaling der Hervormers, dat zij uitgingen van het metaphysisch begrip van God; en de tijd is gekomen die dwaling te herstellen door uit te gaan van de Liefde Gods als 'het regte centraaldogme van het Protestantisme, omdat de Liefde Gods het centraaldogme van het Christendom is.'

Een vrucht van Gooszens dogmenhistorisch onderzoek naar de ontwikkeling der Gereformeerde dogmatiek in de 16de eeuw is zijn artikel over *de oudste Nederlandsche godsdienstleer*; het handelt over de '*summa der godlijker schrifturen*' van Bomelius, een Nederlander, wiens leven Gooszen schetst. Hij noemt als bron van diens opvatting 'de rigting van Wessel Gansfort', 'vroeger reeds voorgestaan door diens boezemvriend Alex. Hegius', en 'voortlevend aan de Kapittelschool, o.a. in Jac. Faber en Joannes Sinthius, Erasmus' leermeester'. Gooszen was in 1882 dus reeds begonnen aan de studiën, welker vrucht hij ten slotte neerlegde in zijn studiewerk over den Heidelbergschen Catechismus.

Intusschen had hij de redactie aanvaard van het niet-officieel gedeelte der *Kerkelijke Courant*, en daarmee een nieuw kanaal gevonden voor het uiten van zijne overtuigingen en de vruchten zijner studiën. Den 1sten Augustus 1885 verscheen zijn naam als redacteur boven het hoofd van het niet-officieel gedeelte van dit blad in plaats van den naam van den vroegeren redacteur Kits van Heyningen. En reeds het nummer van 30 October bevatte een artikel over de Hervorming, waarin Gooszen schrijft over 'het oorspronkelijk Protestantsch ideaal'. In het nummer van 20 November schrijft hij in afkeurenden zin over het '*Weekblad voor het volk in modern-godsdienstigen geest*'. Hij betreurt het, dat het blad 'partij kiest', wat beteekent volgens hem, dat het *theologie*, en bepaald *moderne* theologie wil verbreiden. 'Theologie van welke richting en kleur ook, heeft nog nooit het volk tot God bekeerd en in een inniger gemeenschap met God leeren leven en wandelen'. Hij vraagt, wat 'een modern-godsdienstige geest' is, en herinnert er aan, dat 'de godsdienstige geest tot dusverre geen hooger openbaring en geen zuiverder uitdrukking had gevonden dan *in* en *door* Jezus Christus, zijn woord en werk'.

Het volgende jaar, 1886, gaf de geschiedenis van het Amsterdamsch Conflict, de aanleiding tot de Doleantie, hem overvloedige aanleiding tot uiting van zijn weerzin tegen het confessioneel drijven. Men leze wat hij schreef in de nummers van 17 Juni 1886, van 18 Juni, 9 Juli en 27 Augustus 1887.

In 1888 verscheen de dissertatie van Dr. A.J. van 't Hooft, *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie*. In het nummer van 3 November wijdde

Gooszen er eene uitvoerige bespreking aan, die van groote ingenomenheid er mee getuigt.

In den volgenden jaargang trekken twee artikelen de aandacht: in het nummer van 30 Maart een artikel over *supra- en infralapsarisme* naar aanleiding van een stuk in *De Bazuin* over het herzien der belijdenisschriften, en in dat van 20 April een artikel over Dr. Albr. Ritschl bij diens overlijden. Vooral het laatste is van beteekenis.

In het begin van 1890 verscheen Gooszens hoofdwerk '*De Heidelbergsche Catechismus, Textus receptus met toelichtende teksten. Bijdrage tot de kennis van zijne wordingsgeschiedenis en van het Gereformeerd Protestantisme*'¹. Aan den eigenlijken inhoud, den oorspronkelijken tekst van den Catechismus met toelichtende teksten, gaat een uitvoerige studie vooraf, als 'Inleiding I, II, III en IV' aangeduid. Na in een 'Voorbericht' zijn doel met het boek en de literatuur opgegeven te hebben, handelt Inleiding I over de vraag, wie tot de samenstelling van den Catechismus meegewerkt hebben; Inleiding II behandelt de catechetische bronnen bij de samenstelling geraadpleegd; Inleiding III beschrijft de vermoedelijke wijze van samenstelling, terwijl Inleiding IV handelt over het dogmatisch karakter van den Catechismus. Bevatten Inl. I, II en III de resultaten van het historisch onderzoek, Inl. IV geeft de dogmenhistorische conclusies aan, waartoe dat onderzoek Gooszen bracht. Hij betoogt, dat de Catechismus een beslist Protestantsch karakter draagt, vrucht is van het Gereformeerd Protestantisme, maar tevens *de soteriologisch-bijbelsche richting vertegenwoordigt*. Dit is de eigenlijke kern van Gooszens werken en onderzoeken; hiermee gaf hij aan wat zijn vinding was, althans in dien zin, dat hij het eerst de derde, tusschen Luthersche en Calvinistische opvatting in staande opvatting in het Protestantisme in zijn eigenlijken oorsprong en ontwikkeling heeft trachten in het licht te stellen, dat hij ze den naam 'soteriologischbijbelsch' gaf, en vooral Bullinger als den man aanwees, die ze onder de Hervormers vertegenwoordigde. Ook in den Heidelberger Catechismus vindt hij ze, en drukt ze uit met deze woorden: 'De Heidelberger Catechismus kiest als leidende gedachte de idee van het *heil*, het *Christelijk* heil of de *verlossing zelve*, maar verbindt hiermee de gedachte van het *Verbond van God* en van de *Gemeente*'².

Het boek trok de aandacht, zooals het verdiende. Op 53-jarigen leeftijd veroverde Gooszen eindelijk de plaats, die hem naar zijn talenten en bekwaamheid toekwam. Allerlei omstandigheden hadden meegewerkt om hem eerst op dien betrekkelijk hoogen leeftijd tot zijn eigen plaats onder de theologen te brengen; zijn aan de Groninger theologie getrouw blijven, zijn strijd in Emmen tegen

1 Uitgegeven bij de Firma E.J. Brill te Leiden.

2 De Heid. Catech. bladz. 163.

de Confessioneelen, zijn voorliefde voor dogmenhistorische studiën, de kennisname van Ritschl's denkbeelden, zijne studiën over de dogmatiek met het oog op zijn werk als hoogleeraar, en ten slotte het boek van Van 't Hooft over Bullinger hadden hem tot zijn studie over den Heidelberger Catechismus gedreven en hem gebracht tot zijn vinding.

Den 13^{den} Mei van dat jaar (1890) werd Gooszen tot 'doctor honoris causa' gepromoveerd door de theologische faculteit van Leiden¹, die daarmee den ambtgenoot een welverdiende hulde bracht voor zijn ruim tienjarig ijverig werken, studeeren en vorschen in zijn ambt van kerkelijk hoogleeraar. Aangemoedigd door deze openlijke erkenning en waardeering van zijn werk vatte Gooszen dadelijk de studiën weer op. In de *Kerkel. Ct.* schreef hij in het nummer van 21 Februari 1891 een lang stuk over Doedes' uitgave van het *Büchlein vom Brotbrechen*; in de nummers van 21 Maart, 18 April en 2 Mei schreef hij artikelen over *Veluanus*. In den 25sten jaargang van *Geloof en Vrijheid* verscheen van hem het artikel 'de soteriologisch-bijbelsche richting in het Gereformeerd Protestantisme'.

Het volgende jaar, 1892, verscheen zijn tweede boek, *De Heidelbergsche Catechismus en het boekje van de breking des broods in het jaar 1563-64 bestreden en verdedigd. Oorkonden en Dogmenhistorisch onderzoek, nieuwe bijdrage tot de kennis van het Gereformeerd Protestantisme*². Het boek is opgedragen aan de theologische faculteit te Leiden, en 'wil meer licht verspreiden over een stuk historie van den Heidelbergschen Catechismus, dat nog te zeer in het donker lag, en in verband hiermee over dat gedeelte van de reformatie in de Paltz, 't welk de eeredienst, met name de viering van het Avondmaal naar het bevel en de inzetting van onzen Heer Jezus Christus betreft'³. Evenals het eerste boek bestaat het uit twee gedeelten, waarvan het eene den tekst der documenten bevat, en het andere het dogmenhistorisch onderzoek; doch waar in het eerste boek dit laatste als 'Inleiding' vooraf ging, plaatst Gooszen in dit boek het als tweede deel achter het eerste deel, dat de 'oorkonden' bevat.

De *oorkonden* zijn 1°. De brief van den Hertog Wolfgang van Wurtemberg aan keurvorst Frederik. 2°. Het antwoord van Frederik. 3°. Copiën van gewisselde stukken tusschen Frederik en Wolfgang van Wurtemberg. Het *dogmenhistorisch onderzoek* bestaat uit 7 Hoofdstukken, die achtereenvolgens behandelen: 1. De beide brieven, 2. Aanwijzing van dwalingen in den Heidelb. Catechismus en de antikritieken, 3. Het boekje van de breking des broods met kritiek en antikritiek, 4. De strijd over de

1 De theol. faculteit bestond toen uit de heeren Tiele, van Manen, Gunning, Kusters en Prins.

2 Uitgave van Firma E.J. Brill te Leiden.

3 Zie de Voorrede van het boek.

nieuwe orde van zaken in de Paltz, buiten de kanselarijen der vorsten, in pamfletten en tractaten, in het jaar 1563 en den aanvang van 1564. 5. ‘Het heilig avondmaal naar het bevel en de inzetting van onzen Heer Jezus Christus’. 6. Nederlandsche ‘verjagte Kristen’ in de Paltz, en 7. Het Gereformeerd Protestantisme en het genus tertium in de protestantsche geloofsleer der 16de eeuw. Helder wordt door Gooszen in dit boek de strijd geschetst, die begon met de aanmerking door Wolfgang van Wurtemberg gemaakt op ketterijen in den Heidelb. Catechismus, en ten slotte voerde tot de invoering van eene avondmaalsviering in de Gereformeerde kerken ontdaan van allen Roomschen zuurdeesem, en vooral uitkwam in het breken van het brood. Ik kan natuurlijk ook op dit boek niet nader ingaan; het verdient echter niet minder dan het eerste ernstige kennisname van ieder, die belangstelt in de ontwikkelingsgeschiedenis der Gereformeerde theologie. Slechts een paar korte aanhalingen: ‘Zoo springt in het oog, in welk opzicht Calvijn van de opvatting afwijkt, die te Zürich, te Basel, te Straatsburg, te Bern werd gehuldigd, en door Farel zoo welsprekend is blootgelegd.’ ‘In het Avondmaal wordt’ (door Calvijn n.l.) ‘het *mysterieuze*, niet de herinnering aan en de verkondiging van het *historische feit*, den dood van Jezus Christus, maar eerst en bovenal de *wondervolle vereeniging met Christus* gezocht’¹. ‘Het Gereformeerd Protestantisme in zijn geheel heeft met die opvatting’ (n.l. van ‘t avondmaal als ‘farmakon athanasias’ enz.) ‘gebroken. Het heeft in zijn leer van het Avondmaal en in de wijze, waarop het zedelijk leven tot een constitutief element in den godsdienst werd gemaakt het teleologisch of ethisch karakter van het Christendom waarlijk doen uitkomen’².

Na de verschijning van dat tweede boek heeft Gooszen geen grootere werken meer geschreven; maar in de beide organen, die hem ten dienste stonden, *Geloof en Vrijheid* en de *Kerkelijke Courant* verschenen telkens artikelen van hem de zaak van het tertium genus en wat er mee samenhangt en de dogmenhistorie van den tijd dadelijk na de Hervorming betreffend. Wat het eerste tijdschrift betreft, in zijn hiervóór geciteerd schrijven noemt hij zelf de daarin voorkomende artikelen: 1°. in den 28sten jaargang (1894) het stuk *Nog eens een tertium genus?*, waarin hij zijn stelling verdedigt tegen verschillende beoordeelaars, Bavinck, Van Toorenenbergen, Van Paassen, Prins, Kohlsmidt, Drijber en Weiffenbach; 2°. *Moderne scholastiek* in den 33sten jaargang (1899), een stuk geschreven naar aanleiding van Bavincks *Dogmatiek*, die hij tot de Scholastiek rekent, terwijl hij de Mystiek meent te vinden in het beginsel van absoluut schriftgezag; in dit artikel noemt hij als ‘onze meesters’ achter elkaar Kant en

1 Bladz. 332.

2 Bladz. 409.

Schleiermacher, Pareau, Scholten en Hoekstra, Ritschl en Harnack; 3°. in den 35sten jaargang (1901) *Het besluit achter de Dordtsche leerregels geplaatst en de theologie en religie van onzen tijd*, een belangrijke studie over den strijd over infra- en supralapsarisme in de Synode te Dordrecht; 4°. de twee artikelen *Aanteekeningen ter toelichting van den strijd over de praedestinatie in het Gereformeerd Protestantisme*, in de 42ste en 43ste jaargangen (1908 en 1909) waarvan het eerste artikel handelt over *Nominalistische opvatting van de opperheerschappij van God*, en het tweede, in twee gedeelten gesplitst over *Heinrich Bullinger*. De beide laatste artikelen schreef Gooszen in de eerste jaren nadat hij reeds rustend hoogleeraar geworden was, en leveren dus het bewijs van zijn toen nog weinig verminderde werkkraft.

Ook in de *Kerkel. Ct.* verschenen verschillende artikelen van Gooszen, die met de kwestie van het tertium genus in verband stonden.

Behalve deze artikelen, die met Gooszens speciale studie verband houden, schreef hij nog tal van artikelen in de opeenvolgende jaargangen van *Geloof en Vrijheid*, die ik niet afzonderlijk noemen zal. In de lijst zijner geschriften worden ze door mij genoemd.

Verder moet nog genoemd worden: 1°. het boekje bij Storm Lotz verkrijgbaar gesteld, onder den titel: *Heinrich Bullinger en de strijd over de praedestinatie*, een overdruk van twee artikelen uit *Geloof en Vrijheid*; 2°. een stuk in de Maartaflevering van het *Theologisch Tijdschrift* van 1903, getiteld *Jubeljaar en jubelaflaat*, een werk van den Katholiek Petrus Bastien behandelend, geschreven naar aanleiding van de bul van Paus Leo XIII over het vieren van 1900 als jubeljaar en de daaraan verbonden jubelaflaat; en 3°. het *Levensbericht van Johannes Reitsma* in de Levensberichten der Maatschappij der Ned. Letterkunde, jaargang 1903 tot 1904.

Met een enkel woord moet ik nog gewagen van Gooszens werk in de Synode der Ned. Herv. Kerk. Hij had zitting als praeadviseerend lid in de Synoden van 1880, 1882, 1887, 1891, 1894, 1897 en 1900. Bovendien had hij zitting in de Buitengewone Vergadering tot benoeming van een kerkelijk hoogleeraar te Amsterdam in 1890. Als ouderling had hij zitting in de Synode van 1904 en de buitengewone vergadering van 1906. In al die Synoden nam hij ijverig deel aan de werkzaamheden en discussies, was meermalen lid eener commissie, stelde menig rapport samen. Ook diende hij meermalen voorstellen tot wetswijzigingen in, soms verworpen, soms aangenomen. Zijn pleidooi tegen de vereenigbaarheid van het predikantschap met het kamerlidmaatschap, in 1906 door Gronemeyer 'een wegslepend pleidooi' genoemd, werkte mee tot de verwerping dier vereenigbaarheid.

In 1897 werd Gooszen door de Synode aangewezen tot het vaststellen van den oorspronkelijken tekst van den Heidelbergschen Catechismus en van de geschriften, die achter de psalm-

boeken gedrukt werden. Het moest dienen om gevoegd te worden bij de door Prof. Acquoy in opdracht der Synode van 1892 herziene en naar de oorspronkelijke melodie teruggebrachte uitgave der Psalmen. Dit psalmboek, 'vermeerderd met den volledigen catechismus, de formulieren en verdere liturgische schriften, naar de oorspronkelijke bronnen op nieuw bewerkt door M.A. Gooszen', is verschenen bij de firma's J. Brandt & Zoon te Amsterdam en Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem. De Catechismus is ook afzonderlijk verkrijgbaar. Deze uitgave en twee artikelen in de *Kerkel. Ct.* (5 en 12 Mei 1900) gaven aanleiding tot een geschrift van Dr. H.H. Kuyper, die het aandeel der Synode van Dordrecht in de vaststelling van den tekst verdedigde. Dr. Van Langeraad, Gooszens trouwe medewerker aan de *Kerkel. Ct.*, mengde zich in de discussie, en gaf ook een geschrift uit over den tekst der liturgie, waar Gooszen een naschrift bijvoegde, wat Kuyper weer naar de pen deed grijpen. Diens brochure werd eerst door Gooszen, in het nummer van 24 April 1903, daarna door Van Langeraad besproken in de nummers van 15 Mei, 12 Juni, 17 Juli en 24 Juli 1903. Bij het laatste artikel voegde Gooszen een noot met naschrift over een verschil van gevoelen tusschen hem en Van Langeraad.

In 1907 was het oogenblik gekomen, dat Gooszen het ambt van kerkelijk hoogleeraar moest vaarwel zeggen wegens den bereikten 70jarigen leeftijd. Evenals het meestal met aftredende hoogleeraren het geval is voelde hij nog geheel niet, dat de tijd van rusten voor hem was gekomen. Onder veel blijken van belangstelling nam hij op 30 Mei 1907 in een openbaar laatste college afscheid van ambt, ambtgenooten, studenten en universiteit, waarbij hij nog eens van zijn onveranderd evangelisch standpunt getuigde. Hij vestigde zich in Lochem, in de streek zijner geboorte, en arbeidde zoo lang het dag voor hem was voor de *Kerkel. Ct.* en zijne dogmenhistorische studiën.

Op 't laatst van 1915 begonnen zijne krachten te verminderen. Hoe noode ook, hij moest het werk voor de *Kerkel. Ct.* uit de handen geven. In den winter 1915 op 1916 ging hij steeds meer achteruit, en op Vrijdag 28 Januari 1916 kwam het einde. In den ouderdom van 78 jaar en bijna 9 maanden ging Maurits Albrecht Gooszen heen, een treurende weduwe en kinderen achterlatend. Vele blijken van waardeering voor en belangstelling in zijn werk werden bij zijn begrafenis gegeven.

Tot het eind was zijn oog gericht gebleven op God en diens in Jezus Christus geopenbaarde liefde. 'Ik mocht hem voorlezen', zoo sprak Ds. H. Vermaas aan zijn graf, 'lied Gezang 267, het lied van Leo Judae: U zij altijd mijn hart gewijd'. Toen zeide hij tot mij: 'O wat is het heerlijk zulk een vast onwankelbaar geloof te bezitten! Jonge vriend, zie dat dit geloof ook uw deel moge worden!'

M. BEVERSLUIS.

Lijst der geschriften van Dr. M.A. Gooszen.

Afzonderlijk uitgegeven geschriften.

1878. De Dogmatiek, hare taak in de wetenschap, hare roeping in de Protestantische kerken. Rede bij de aanvaarding van zijn ambt als hoogleeraar vanwege de Ned. Herv. Kerk, te Leiden op 27 Mei 1878 gehouden door M.A. Gooszen. Schiedam. J. Odé.
1890. De Heidelbergsche Catechismus. Textus receptus met toelichtende teksten. Bijdrage tot de kennis van zijne wordingsgeschiedenis en van het Gereformeerd Protestantisme. Leiden, v/h E.J. Brill.
1892. De Heidelbergsche Catechismus en het boekje van de breking des broods in het jaar 1563-'64 bestreden en verdedigd. Oorkonden en Dogmenhistorisch onderzoek, nieuwe bijdrage tot de kennis van het Gereformeerd Protestantisme. Leiden, v/h E.J. Brill.
1904. Levensbericht van Johannes Reitsma, overgedrukt uit de Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Leiden, v/h E.J. Brill.
1909. H. Bullinger en de strijd over de praedestinatatie. Overdruk uit *Geloof en Vrijheid*. Rotterdam, Storm Lotz.

Artikelen in het tijdschrift *Geloof en Vrijheid*.

1867. Uit Duitschland (Boekbespreking).
1868. Ethische theologie (Boekbespreking).
1870. Geschiedenis van den Israëlitischen godsdienst, of het Godsrijk naar den bijbel?
1871. Wat dunkt u van den Christus? I, II en III.
1872. Verschijnselen des tijds.
1873. In memoriam Rothe door Nippold.
Verschijnselen des tijds.
1874. Zamenkomst te Utrecht.
Verschijnselen des tijds.
1875. Een getuigenis in eigen zaak.
Verschijnselen des tijds.
1876. Tot sluiting van het debat over de Evangelische richting.
Zamenkomst te Utrecht.
Gedachten over Van Oettingen's Anti-ultramontana.
1877. Verschijnselen des tijds.
1878. Verschijnselen des tijds.

1879. Iets over Dogmatiek.
De Leidsche onderteekeningsformule.
Verschijnselen des tijds.
Calvijn als kerkelijk Hervormer.
1880. Reformatie, Geschichte des Piëtismus.
Verschijnselen des tijds.
1882. De oudste Nederlandsche Hervormde godsdienstleer.
Aankondiging van geschriften.
Verschijnselen des tijds.
1883. Calvinisme, Protestantisme, Christendom.
Verschijnselen des tijds.
1884. Het Pausdom in de 19de eeuw.
Het Kuyperianisme als ongereformeerd door Voetius veroordeeld.
Twee welkome uitgaven.
Verschijnselen des tijds.
1885. Het oudste ons bekende Christelijke leer- en kerkelijk handboekje.
Uit de pers.
Verschijnselen des tijds.
1886. Korte aankondigingen.
Verschijnselen des tijds.
1887. Bijdrage tot de kennis van het gereformeerd Protestantisme.
Korte aankondigingen.
1889. Verschijnselen des tijds.
1890. Jacobus van Loenen.
1891. De soteriologisch-bijbelsche richting in het Gereformeerd Protestantisme.
1893. De blijvende waarde van de Heilige Schrift.
1894. Het archief van Acquoy en Rogge.
Nog eens: een tertium genus?
1895. W. Francken theologus.
1896. Een nieuw handboek over het Ned. Herv. kerkrecht.
1899. Moderne Scholastiek.
1901. Het besluit achter de Dordtsche leerregels geplaatst en de theologie en religie van onzen tijd.
1903. Het Evangelisch reveil in Nederland in het tweede gedeelte der 19de eeuw en het Amerikaansch Unitarisme.
1908. Aanteekeningen ter toelichting van den strijd over de praedestinatie in het Gereformeerd Protestantisme. I. Nominalistische opvatting van de opperheerschappij van God.
1909. Aanteekeningen, enz. II. Heinrich Bullinger.

Artikelen in andere tijdschriften.

1872. De gelijkenissen van Jezus als kenbron van het Christendom, in *Waarheid in Liefde*, Januarinummer.
1903. Jubeljaar en jubelaflaat, in *Theol. Tijdschrift*, Maartnummer.

Belangrijke artikelen in de Kerkelijke Courant.

1885. N°. 44. Over de Hervorming.
N°. 47. Over de moderne richting.
1886. N°. 29. Over de afzetting der 75 leden van den Amsterdamschen kerkeraad.

1887. N°. 25. Over de Hervorming tegen de Doleantie.
 N°. 28. Over het Synodaal Convent te Rotterdam.
 N°. 35. Over de politiek van Dr. Kuiper.
1888. N°. 44. Over Van 't Hooft's dissertatie over Bullingers theologie.
1889. N°. 13. Over supra- en infralapsarisme.
 N°. 16. Over Dr. Albr. Ritschl.
 N°. 37. Over de leer der satisfactie.
 N°. 42. Over Kuypers pleidooi tegen 'afschaffing.'
1890. N°. 19. Over een symbolische plaat in *Recht voor Allen*.
 N°. 51. Kerstmisoverdenking. (Proeve van min of meer dichterlijken stijl).
1891. N°. 8. Over Doedes' uitgave van het *Büchlein vom Brotbrechen*.
 N°. 12, 16 en 18. Over Veluanus.
 N°. 28. Over Huets *Na vijf jaren*.
 N°. 42. Over de Encycliek van Paus Leo XIII.
1892. N°. 4. Over Mevr. van Calcars Spiritualisme.
 N°. 4 en 5. Over artikelen in *de Buzuin* van Prof. de Cock.
1893. N°. 4. Over de aanwijzing van Prof. Acquoy tot herziening van de muziek der psalmen.
 N°. 6. Over Kuypers opvatting van schaatsenrijden.
 N°. 22. Tegen Rome.
 N°. 23. Tegen de *Nieuwe Sprokkelaar*.
 N°. 26. Over de houding der orthodoxen tegenover de vrijzinnigen.
1894. N°. 1. Over de mystiek.
 N°. 3, 4 en 5. Over sociaaldemocratie.
 N°. 10. Over Kuypers Encyclopaedie.
 N°. 12. Mooi Paaschartikel.
 N°. 18. Over politiek.
 N°. 26 en 33. Over de benoeming van een Katholiek hoogleeraar in Amsterdam.
1895. N°. 16. Van Toorenenbergen's *De symbolische Schriften der Ned. Herv. kerk*.
 N°. 34. Over Pater de Grootte.
1896. N°. 8. Over toelichting van een adres van Gunning c.s. aan de Synode.
 N°. 28. Over Lohmans verwerping door Kuiper.
 N°. 32. Over Dr. Hania's werk over Helmichius.
 N°. 48. Naar aanleiding van het program der Katholieke kamerleden.

1897. N°. 7. Aanvulling van een in het 'Boekje van de breking des broods' en de 'Heidelb. Catech.' genoemde leemte.
N°. 12. De aanmatiging der Gereformeerden in zake de zending.
N°. 15. Tegen Kuyper.
N°. 18. Over den Protestantenbond.
N°. 36. Bespreking van kerkhistorische werken.
1898. N°. 33. Dr. Kalthoffs boek over Die Grundlage der Christologie Schleiermachers.
1899. N°. 36 en 37. Over verschillende dissertaties.
N°. 52. Herinnering aan de oprichting der *Kerkel. Ct.*
1900. N°. 2. Aanbeveling van een rede van Dr. Kuyper.
N°. 18 en 19. Over de authentieke tekst der formulieren.
N°. 21. Over Gunnings *de opbouw der kerk op haren grondslag.*
1901. N°. 6. Aan Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik.
N°. 31. Over Kuyper als minister.

1904. N°. 10. Over de uitgave van Zwingli's werken.
N°. 16. Over Dr. Niemeyers *Gelooven en weten*.
N°. 18. Over de vrijzinnigheid der *Kerkel. Ct*.
1905. N°. 38. Over Beversluis' *De val van Dr. Kuiper*.
N°. 43, 44, 45 en 48. Bespreking van werken over de moderne richting.
1906. N°. 3, 4 en 5. Vervolg der bespreking van werken, enz.
1907. N°. 27. Over Langs *der Heidelb. Katechismus*, enz.
1908. N°. 39. Over het Eucharistisch Congres in Londen.
1909. N°. 8 en 9. Beoordeeling van Bockmühl's studie over Veluanus.
1910. N°. 47. Nog eens over Bockmühl's boek.
1911. N°. 13. Over Beversluis' *De onzuiverheid der hedendaagsche partijverhoudingen*.

Levensbericht van Dr. S. Baart de la Faille.

Toen ik in 1867 te Leiden student werd, had De la Faille juist de akademie verlaten. Maar toen ik ongeveer anderhalf jaar in mijne eerste gemeente Schellinkhout had gestaan, kwam hij als predikant in het naburige Blokker. Spoedig maakten wij kennis met hem en zijne vrouw, en sinds bleven wij in trouwe vriendschap verbonden. Of 't mij dan een weemoedig genot is, dit levensbericht te mogen samenstellen!

Van vaders zijde stamde hij af van een beroemd geslacht, dat in de vijftiende eeuw in Italië begon te bloeien met Leopardus della Faglia. Deze was uit Konstantinopel afkomstig en heeft zich, misschien ter zake van het geloof verdreven of uitgeweken, te Napels gevestigd, waar hij een der machtigste en rijkste burgers werd, getuige de prachtige paleizen welke hij daar liet bouwen, en de uitrusting van galeien, waarmee hij dikwijls naar den Levant trok tegen Turken en Mooren.

Een kleinzoon van dezen, Jan Baptista, muntte in geleerdheid uit en stond in blakende gunst bij paus Paulus III, die in 1537 hem bevorderde tot wereldlijk raadsheer der kerk, onder de veertig edelen van Castro opnam en hem als bijzonder teeken zijner genegenheid drie leliën in zijn wapen schonk. Hij was een vurig aanhanger van Victor Lodewijk Farnese, hertog van Castro, en toen deze bij een oproer werd gedood, nam Della Faglia de wijk naar Vlaanderen, waar hij huwde met Margaretha de la Baeve, dochter van den heer van Mouscron en Wevelghem. Ook verwisselde hij hier de Italiaansche spelling van zijn naam met den meer naar den spreektrant der zuidelijke Nederlanden geëigenden, en in uitspraak niet veel verschillenden naam della Faille of de la Faille.

Na de Hervorming heeft zich dit geslacht gescheiden in een Roomschen en een Protestantschen tak. De eerste is in Antwerpen en elders gebleven, waar nog vele personen gevonden worden, bekleed met hooge ambten. De andere week naar de noordelijke provinciën uit.

Vele dezer bijzonderheden zijn ontleend aan de toespraak van prof. Van Swinderen, bij de opening zijner colleges 15 April 1823 gehouden na den dood van zijn leermeester en ambtgenoot Jacob Baart de la Faille. Reeds diens vader droeg dezen dubbelen naam. De moeder van dezen, Johanna De la Faille, gehuwd met Mr. Jacob Baart, die te 's-Gravenhage een aanzienlijken post heeft bekleed, deed hare kinderen, na het vroegtijdig overlijden van haar echtgenoot, haren familienaam mede aannemen. Genoemde hoogleeraar was gehuwd met Johanna Aritia Adriani en had drie zonen en drie dochteren. Een dezer zoons was Johan Marcus, als rustend geneesheer te Leeuwarden overleden 17 November 1882; zijne echtgenootte heette Maria Adriana Leonarda Crommelin. Ook zij hadden een talrijk gezin.

Hun zoon S a m u e l werd te Leeuwarden geboren 20 Mei 1842. Na de scholen voor L.O. en M.U.L.O. aldaar te hebben bezocht, werd hij leerling van het gymnasium onder de rectoren dr. C.M. Francken en dr. D.C. Pleyte, na het eerste voortreffelijke onderwijs genoten te hebben van dr. A.H.G.P. Van den Es, later hoogleeraar te Amsterdam.

In 1860 vertrok hij naar de universiteit te Groningen om aldaar ingeschreven te worden als lid der theologische faculteit. Hier vond hij een kring van vrienden in A.G. en G.A. Van Hamel, later hoogleeraren te Groningen en te Amsterdam, J. Frieseman Viëtor, later hoogleeraar te Groningen, J. Rutgers, later rechter te Leeuwarden, A.W. Tresling, later geneesheer te Nieuwe Schans.

Hier werd eerst het mathesis-examen gedaan, daarna het propaedeutisch na verwerving van de destijds vereischte testimonia aangaande college logica en algemeene geschiedenis, voorts het candidaats in de theologie, met testimonium metaphysica en Chaldeeusch en Arabisch. Nadat dit was afgelegd vertrok hij naar Leiden, waar nog Scholten en Kuenen schitterden in den luister van hun genie.

Den 27sten Mei 1867 behaalde hij hier den doctorstitel op een academisch proefschrift over *Gotthold Ephraïm Lessing en de Wolfenbuttelsche fragmenten*, onder de auspiciën van den hoogleeraar Rauwenhoff. In het vorige jaar was hij proponent geworden; er werden in 1866 twee en twintig leerlingen van de Leidsche hoogeschool als candidaten tot den heiligen dienst door de voor Leiden aangewezen provinciale kerkbesturen (N. en Z. Holland, Zeeland en N. Brabant) toegelaten.

Nu wenkte de eerste gemeente. Vooraf echter werd den 18^{den} December 1867 zijn huwelijk voltrokken met Marianne Carolina Francisca Bachiene, dochter van den staatsraad Mr. P.J. Bachiene, een van de pioniers der Nederlandsche vredesbeweging en in 1871 medeoprichter van den bond, later als de Algemeene Nederlandsche Vredesbond bekend geworden. Tot 25 Juli 1912 heeft hij haar mogen behouden, die in waarheid naar het oude bijbelwoord eene hulpe hem is geweest.

Te zamen trokken zij naar het vrij afgelegene Mastenbroek, waar hij den eersten Zondag van het nieuwe jaar, 5 Jan. 1868, zich aan den dienst der Ned. Herv. Kerk verbond. Drie jaren later verhuisden zij naar Knijpe; in het naburige Langezwaag stond de bekende schrijver en spreker N.C. Balsem, met wien en wiens gezin de La Faille's zeer bevriend werden. Datzelfde voorrecht viel ons ten deel, gelijk reeds is herinnerd, toen zij in 1875 te O. en W. Blokker zich vestigden. Wij werden ring- en classisbroeders en, wat meer zegt, trouwe vrienden. Daar hun huwelijk kinderloos was, legden zij den weg van Blokker naar Schellinkhout een keertje meer af dan omgekeerd het geval kon wezen.

Na een vijfjarig verblijf verwisselde hij het dorp in N. Holland met eene stad in dezelfde provincie, namelijk Purmerend. Doch reeds den 15^{den} Augustus 1886 meende hij zijne bediening te moeten nederleggen.

Eerst vestigde hij zich te Amsterdam, maar na eenige jaren te 's-Gravenhage, in de fraaie en gezellige woning Koninginnegracht 86. Zoo werden wij, die in 1913 hier ook gevestigd waren, nog een poos stadgenooten, en werd de band, door correspondentie en wederzijdsche bezoeken vastgehouden, versterkt.

Nog in de kracht zijns levens emeritus geworden, heeft hij niet nagelaten te woekeren met zijn tijd, te arbeiden met zijne talenten. Te Amsterdam wijdde hij zich aan 'Liefdadigheid naar vermogen' en was hij werkzaam aan de universiteits-bibliotheek. In Den Haag waren het 'Armenzorg', 'Steun', 'Volksonderwijs', 'Licht, Liefde, Leven', waaraan hij als lid of bestuurder zijne krachten gaf. Niet minder hulp vonden bij hem de Vereeniging der Vrijzinnig Hervormden en de Protestantenbond. Ook was hij eenige jaren hoofdbestuurder van de Evangelische Maatschappij. Maar het is vooral de pacifistische beweging geweest, welke hem, in vereeniging met zijne echtgenoot, na ter harte ging en schier al zijne krachten vereischte.

Alvorens daarvan te gewagen worden hier een drietal geschriften vermeld, reeds vroeger verschenen.

Als n° 2 van den derden jaargang der *Volksbibliotheek*, uitgave van de Vereeniging tot handhaving en voortplanting van het liberale beginsel in de Ned. Herv. gemeente te Amsterdam, zag in 1876 van zijne hand het licht *Het Jodendom vóór Jezus*. Daarin wordt, aan de hand der nieuwe geschiedbeschouwing, het tijdperk na het einde van het profetisme tot aan Jezus geschetst; de wording, invoering, uitbreiding en versteening van de zgn. Mozaïsche wet beschreven.

Eveneens uit de Blokkersche pastorie kwam in *Mannen van beteekenis* 1879 zijn *Pius IX*, de beeltenis van den paus, die met liberale neigingen is begonnen en geëindigd met den Syllabus en de onfeilbaarheidsverklaring van het opperhoofd der Roomsche kerk.

De Tijdspiegel van 1887 werd door hem verrijkt met een opstel over *Eene bekeering in de 17de eeuw*, ontleend aan een zeer zeldzaam boekje, te Leuven verschenen 1628, behelzende het verhaal van den overgang van Petrus de la Faille, predikant te Koudekerk bij Leiden, 'uit de Calvinistische ketterije tot het H. Katholiek geloof der H. Roomsch-Katholieke Kerk, door het lezen der Oudvaders, mitsgaders de maniere hoe dat hij solemnelijk sijnen woordendienst des predikantschap heeft nedergelyd; door hem zelve te boek gesteld'. Levendig verhaalt het opstel, aan de hand van dit geschrift, al wat deze gewezen predikant ter wille van zijn overgang heeft te lijden gehad; aangevuld met bijzonderheden aan de notulen der classis-vergaderingen ontleend.

In het *Jaarboek* van den Algemeenen Nederlandschen Vredesbond en in het orgaan van Vrede door Recht is, gelijk thans vermeld zal worden, menig stuk door hem geplaatst.

Het pacifisme toch nam eene zeer voorname plaats in zijn denken en werken in.

Toen ik - aldus verhaalt de heer A.B. Van der Vies in het genoemde orgaan der Vereeniging in het najaarsnummer van 1915 - toen ik in 1907 met mijne studie van het internationalisme begon en in den zomer des volgenden jaars naar Londen ging om er de geschiedenis van de internationale vredesbeweging te bestudeeren, richtte ik mij daarvoor tot de Peace Society en haren Secretaris dr. Evans Darby. Nadat ik mij bekend gemaakt en het doel van mijn bezoek meegedeeld had, was het eerste dat dr. Darby zeide: 'Then you know of course my friend dr. Baart de la Faille.' In die internationale vredesbeweging is La Faille de verpersoonlijking van de Nederlandsche geweest.

Den 1sten December 1891 werd te Bern het permanent bureau voor den vrede geopend. Dit bureau stond onder een raad van vijf en dertig leden, behoorende tot de verschillende nationaliteiten. Op het congres te Budapest in 1896 werd voor het eerst een Nederlander er in gekozen, en wel dr. Baart de la Faille, die steeds zitting heeft gehad in den raad van genoemd bureau, het centrum van de vredesbeweging.

Getrouw werden door hem de internationale vredescongressen bijgewoond, steeds vergezeld door zijne vrouw, waardige dochter van haar vader. Na haar overlijden in 1912 werd door den voorzitter van het congres te Genève hare regelmatige aanwezigheid in herinnering gebracht.

Zoo waren zij in 1896 te Budapest voor het eerst, daarna te Hamburg 1897, Parijs 1900, Rouaan 1903, Munchen 1907, Brussel 1909, Stockholm 1910. Van deze congressen gaf hij uitvoerige en uitnemende verslagen in het *Jaarboekje*, later in het maandschrift *Vrede door recht*, waarbij hij tevens treffende karakteriseering van verschillende personen voegde.

Aangaande de vredesconferentie van 1899 schreef hij in het *Jaarboekje* van het volgende jaar; terwijl hij in dat tijdschrift

1895 welverdiende hulde bracht aan wijlen het Tweede Kamerlid Mr. D. Van Eck, wiens verdiensten als voorzitter van den Algemeenen Nederlandschen Vredesbond door den heer H.J. Bool in de *Levensberichten* onzer Maatschappij (1895) slechts kort zijn vermeld, daar het doel was den geheelen persoon in beeld te brengen. La Faille waardeerde ten zeerste de hem toevertrouwde taak om meer uitvoerig over den pacifist Van Eck te spreken, met wien hij vele jaren vriendschappelijk had omgegaan, de laatste jaren als medebestuurder van den Vredesbond.

In 1892 toch was hij tot penningmeester benoemd der vereeniging, die in 1901 haar naam veranderde in dien van Vrede door Recht. Tot 1915 nam hij deze betrekking waar; toen meende hij dat de tijd van aftreden voor hem gekomen was. De algemeene vergadering op 2 October gehouden moest zich bij dat besluit neerleggen, maar wist hem toch te behouden door hem aanstonds te kiezen tot eereid, eene benoeming waarmede de vereeniging zeer karig is, want naast La Faille stonden als zoodanig alleen genoteerd: Mr. Goeman Borgesius en Andrew Carnegie.

Welk een genot was het voor hem en zijne vrouw, tijdens de eerste vredesconferentie van 1899 in Den Haag Bertha von Suttner en andere pacifisten te hunnen huize te mogen ontvangen.

Toen de oorlog uitbrak, te midden van welks verschrikkingen hij uit dit leven is heengegaan, werd levendig behoefte gevoeld aan vereeniging van alle vredesvrienden. Uit dat verlangen werd de Nederlandsche Anti-Oorlogsraad geboren. En ook daaraan gaf La Faille dadelijk zijn steun.

Hij wenschte niets liever dan concentratie van alle pacifistische krachten. Sinds 1917 is er een gemeenschappelijk comité van beide vereenigingen voor den binnenlandschen propaganda-arbeid.

Een man van karakter en met eene wél gevestigde meening als hij moest in bestuurs- en ledenvergaderingen der vele vereenigingen waartoe hij behoorde, en die hij getrouw bezocht, door sommigen 'lastig' worden geheeten. Ja, maar die lastige menschen zijn tevens heerlijke menschen. Zelf puntig nauwgezet, al wat zij doen waardig achtende het goed te doen, bedenkende hoe een of ander nog beter kan worden verricht en nog doelmatiger ingericht, worden zij hun medeleden een heilzame prikkel, der vereeniging een ware weldoener, al klinkt hun woord en voorstel bij het eerste hooren velen niet bijster welluidend toe. En wie hem kenden wisten de uitnemende bedoeling te waardeeren; zij toch kenden hem als een hart van goud.

Hoeveel La Faille ook gedurende zijn emeritaat vond te doen, zijn trek naar gezelligheid verloochende hij niet. Gaarne ontving hij familie en vrienden te zijnen huize, gelijk hij ook nimmer verzuimde tot hen te gaan. Geregeld was hij om de veertien dagen aanwezig in de samenkomst van het clubje theologen op

de Witte. In de leeskamer dier sociëteit is menig uurtje door hem doorgebracht.

Over het algemeen genoot hij eene heerlijke gezondheid. Een paar jaren geleden echter begonnen zich verschijnselen te vertoonen van dezelfde vreeselijke kwaal, waaraan zijne vrouw bezweken was. Eene operatie gedurende den zomer van 1916 in villa Elisabeth te Scheveningen bracht verlichting, geene genezing. Weldra werd hij aan huis gebonden, dan aan het ziekbed gekluisterd. Toch zat hij dagelijks nog enkele uren voor zijne schrijftafel om persoonlijk allerlei zaken af te wikkelen en couranten te lezen. Om hem dat gemakkelijker te maken en ook een kouden overgang van het eene vertrek naar het andere hem te besparen, werd zijn ledikant in de studeerkamer opgeslagen. Toen ik hem daar te bed liggende aantrof, zeide hij: 'Nu ben ik tot mijne laatste kamer gekomen; en dan nog de woning van zes planken.' Volkomen zich van zijn toestand bewust was hij tevens geheel berustend, blijmoedig en vertrouwend zich overgevend aan zijnen hemelschen Vader, die hem kracht heeft verleend om zijn lijden te dragen als een Christenheld.

Den tweeden Kerstdag 1917 des middags ging hem eene mijner huisgenooten bezoeken. Hij liet echter zeggen door zijn dienstmeisje, dat met haar kameraad trouw voor hem gezorgd heeft: hij was te moe om iemand te ontvangen. Toen eenige uren later de verpleger kwam om hem te helpen, vond deze hem ingeslapen, voor goed.

Des Zaterdag werd zijn stoffelijk overschot naar de algemeene begraafplaats gebracht. Eenige vrienden en deputaties van verschillende vereenigingen waren aanwezig. Er werd niet gesproken. Ook waren er geene bloemen. Dat had hij zelf zoo gewild.

'Geene bloemen bij mijne begrafenis. Zie Pierson, *Geschiedenis van het Rooms-Katholicisme* I bl. 285: 'Wij strooien geene bloemen op onze dooden, omdat de ter aarde bestelling bij ons met dezelfde bescheidenheid geschiedt die het geheele leven kenmerkt.' Minucius Felix, *Octavius*.'

Hoezeer was de eenvoud dezer plechtigheid in den geest van hem, die in stilte zijns weegs is gegaan, ook in stilte zeer veel weldeed. Ave, pia anima!

's-Gravenhage.

J. HERDERSCHEË.

Levensbericht van C.E. van Kesteren.

Carel Eliza van Kesteren werd den 12^{en} Augustus 1837 te Neede in Gelderland geboren, waar zijn vader predikant was. Reeds op 24-jarigen leeftijd had hij een drietal actes M.O. behaald en vertrok in 1861, dus kort daarop, naar Indië, om op te treden als gouverneur van de kinderen, drie zoons en een dochter, van den regent van Demak, Pangeran Ario Tjondro Negoro.

Terecht zegt ir. R.A. van Sandick in zijn levensschets van Van Kesteren (*De Ingenieur* van 7 Juli 1917 n°. 27) dat het moeielijk is na te gaan welk aandeel Van Kesteren gehad heeft in den ontwikkelingsgang van deze zijne leerlingen, gedurende de ruim twee jaren, dat hun opvoeding hoofdzakelijk aan hem was toevertrouwd. Zeker is het echter, dat die leerlingen zich in hun later leven onderscheiden hebben door hun buitengewone ontwikkeling, en dat zij getoond hebben zich bijzonder goed in het Nederlandsch te kunnen uitdrukken. Een schitterende carrière is het deel van de mannelijke leerlingen geweest. Zoo werd een der zoons van Pangeran Ario Tjondro Negoro, Pangeran Ario Hadiningrat, de bekende regent van Demak, aan wien Staatsraad J.H. Hasselman in *De Gids* van 1916 n°. 3 zulke waardeerende woorden wijdde. De tweede zoon, later regent van Japara was de vader van de zoo bekende Raden Adjeng Kartini, die in haar boek 'Van Duisternis tot Licht', als het ware een nieuwe periode voor de Javaansche vrouw inluidde en gelegenheid vond haar edele gedachten te uiten. De derde zoon Soerio Tjondro Negoro, regent van Koedoes, gaf onder den schuilnaam Poerno Setono een reisbeschrijving van een tocht over Java en gaf in het Nederlandsch aantekeningen in het licht op het bekende standaardwerk van professor Veth over Java.

Men zou dus kunnen zeggen, dat de resultaten door Van Kesteren met zijn onderwijs bereikt, uitnemend zijn geweest.

Van Kesteren was echter een man, die behoefte had zijn denkbeelden in geschrifte te uiten. Hij beschikte over een zeldzaam vlotte pen, die hij in 1863 in dienst van de pers stelde. Hij trad toen nl. op als hoofdredacteur van *De Locomotief*, die in Semarang

als weekblad verscheen. Er was in die jaren op koloniaal gebied heel wat te doen, en Van Kesteren wist in zijn blad zijn denkbeelden met zooveel overtuiging te verdedigen, dat het spoedig een leidende positie onder de Indische bladen innam, vooral toen hij er in geslaagd was *De Locomotief* in een dagblad te veranderen. In zekeren zin kan men Van Kesteren beschouwen als de baanbreker van de z.g. ethische politiek op koloniaal gebied, een richting, die nog steeds door *De Locomotief* wordt voorgestaan.

In 1878 trad Van Kesteren af als dagbladleider en keerde naar Nederland terug; hij bleef echter directeur van *De Locomotief*.

Van Kesteren wenschte dat de Indische pers beter tot het moederland zou doordringen. Hij kon het weten hoeveel goede denkbeelden in de hoofdartikelen der Indische bladen werden geuit, die waard waren hier overwogen te worden. Hij wilde dus hier stichten een tijdschrift gewijd aan koloniale belangen, dat ook in ruime mate zou weergeven wat er ginds werd gepubliceerd. Gesteund door andere bekende koloniale mannen deed Van Kesteren *De Indische Gids* verschijnen, die onder zijne leiding al spoedig een goede plaats onder de toen zoo zeldzame koloniale tijdschriften wist te veroveren. Nog steeds heeft dit tijdschrift een rubriek, die een overzicht geeft van tijdschrift- en dagbladartikelen.

Wat Van Kesteren met de uitgifte van *De Indische Gids* beoogde vindt men in 'Een woord aan den Lezer' dat hij in de eerste aflevering van dat tijdschrift (1879) deed afdrukken. Wij lezen daar o.a.:

'Met dit Tijdschrift wenschen wij, onafhankelijk van partijleuzen, in het belang van Nederland en de Kolonie werkzaam te zijn. Het is bestemd, om in Nederland en in Indië de nog zeer beperkte kennis van de Kolonie te helpen vergrooten, de kennis van haar bevolking en van hare maatschappelijke en economische toestanden vooral, en om daaraan nauwgezet de waarde van reeds ingevoerde, en het nuttige van andere hervormingsmaatregelen te toetsen. Het zal, hopen wij, ertoe bijdragen, dat het wederzijdsch vertrouwen tusschen Indië en moederland worde versterkt, en dat ginds en hier de overtuiging gewekt of bevestigd worde, dat met de handhaving van ons vaderland als koloniale mogendheid onze nationale eer is gemoeid, en dat het Nederlandsche gezag in Azië, zal het duurzaam op eerbiediging kunnen rekenen, standvastig en krachtig een regeeringsstelsel in practijk heeft te brengen, dat op degelijke kennis van land en volk, op gezonde economische beginselen en op de rechtvaardigheid berust.'

Wij hebben het elders reeds gezegd, wij herhalen het hier: een goed en klaar program. Achttien jaar heeft Van Kesteren aan de verwezenlijking van zijn koloniale beginselen gearbeid, terwijl in Indië *De Locomotief* dezelfde denkbeelden voorstond. In 1897 droeg Van Kesteren met een 'Den Lezer Heil' de hoofdredactie

van *De Indische Gids* tijdelijk over aan ir. R.A. van Sandick, omdat zooals later wordt vermeld, zijn tegenwoordigheid in Indië noodig was. De tijdelijke overdracht is definitief geworden.

Hoewel Van Kesteren sterk den drang in zich gevoelde om zich te uiten, heeft hij daarin wat *De Indische Gids* betreft goede maat weten te houden, anders immers krijgt zulk een orgaan veel van een lijfgaan. Het register van *De Indische Gids* 1879-1903 vermeldt de volgende artikelen van zijn hand: *De tegenwoordige verhouding tusschen G.G. en opperbestuur; Waarom met de conversie getalmd?; De staking van het verzet te Semarang; De veestapel op Java; Een reisindruk van Java meegebracht; De Nisero-quaestie en de Gouv. Gen. Loudon; Een legaat uit den Engelschen tijd; Een en ander over de welvaart der inlandsche bevolking en de toekomst der Europeesche landbouwnijverheid in Ned. Indië; Een ideaal voor den Indischen staatsambtenaar; De sluiting van twee drukkerijen op Java; Herinneringen en opmerkingen; Waarom zijn de spoorvrachten op Java veel hooger dan in Britisch-Indië?; Is de toekomst der kolonie niet zeer verontrustend?; Een bijdrage tot de geschiedenis van den Javaoorlog; Een subsidie voor het uitgeven van statistische overzichten betreffende N.I.; Een nalezing van begrootingsdiscussien; Waarschuwingen voor den Javaoorlog; Over enkele nieuwe begrootingsposten; Op welke gronden de Minahassa tot Gouv. gebied is verklaard; Het werk van dr. Snouck Hurgronje over de Atjehers; De productiviteit van irrigatiewerken, naar aanleiding van een debat in de Tweede Kamer; Zijn er niet te veel Europeesche ambtenaren bij het B.B.; Bij den dood van Mr. W.K. baron van Dedem; Den Lezer Heil. (Tijdelijke overdracht van de redactie).*

Gaat men deze opgave na, dan blijkt er wel uit, dat Van Kesteren geen eenzijdigheid kon worden verweten. Getrouw aan zijn voornemen heeft Van Kesteren *De Indische Gids* vrij weten te houden van partijleuzen en dit tijdschrift is er steeds vrij van gebleven. In de eerste uitgave van de Encyclopaedie voor Nederlandsch-Indië werd het ten volle verdiende getuigenis afgelegd: dat Van Kesteren door zijn van vooruitstrevenden zin en liefde voor Indië getuigende artikelen geen geringen invloed heeft uitgeoefend op het tot stand komen of voorbereiden van verbeteringen in Indie.

Het mag zeker gevraagd worden waarom iemand als Van Kesteren nooit naar de Tweede Kamer is afgevaardigd. Aan deskundige voorlichting op koloniaal gebied was er in vroegere jaren in ons parlement zeker wel behoefte. Het antwoord moet luiden, dat Van Kesteren door zijn temperament niet altijd de menschen, die hij daarvoor noodig had, aan zich wist te binden. Hij, de man van impulsen, noemde de zaken te ronduit bij den naam. Te begrijpen is het, dat Van Kesteren ten slotte 'in zijn ongeroepen adviseurschap' niet de noodige voldoening vond. Ir. Van Sandick noemt hem eigenlijk van harte meer een man van de

daad dan van het geschreven woord. Dat hij geen rechtstreekschen invloed op de ontwikkeling van koloniale vraagstukken kon oefenen werd hem onverdragelijk. Wij zijn nu genaderd aan de laatste periode van Van Kesteren's leven.

Den 27^{en} September 1895 werd mede door Van Kesteren opgericht de Kediri-stoomtrammaatschappij; hij werd tot directeur gekozen.

Heeft deze nieuwe richting zoozeer zijn geheele persoon in beslag genomen, dat hij voor algemeen koloniale vraagstukken geen tijd meer had? We weten het niet, maar zeker is het dat van die belangstelling naar buiten niet meer bleek, al volgde hij, naar we meenen, tot het laatst toe met aandacht hoe de zaken in Groot-Nederland zich ontwikkelden.

In 1896 deed hij *De Locomotief* over aan een ter exploitatie van dat dagblad in Nederland opgerichte vennootschap.

Minder gunstige berichten omtrent den gang van zaken bij de Kediri-stoomtrammaatschappij hadden Van Kesteren genoopt om den 14^{en} Januari 1897 naar Indië te vertrekken, om een onderzoek in te stellen. Kort na zijn aankomst in Indië had de administrateur ontslag verzocht, waardoor de directeur Van Kesteren tevens drie maanden als administrateur fungeerde en de voldoening mocht smaken de zaken in het goede spoor terug te brengen.

Van Kesteren trad ook op als directeur van de Malang-stoomtrammaatschappij, die 18 Mei 1896 werd opgericht.

Van Kesteren heeft gewerkt zoolang het dag voor hem was. Toen de jaren voorbij gingen en ten slotte ook op dat eens zoo krachtige gestel hun stempel begonnen te drukken, heeft hij, helder van geest tot het laatst toe, het besluit gevat om rust te nemen. Den 1^{en} Mei 1917 zou voor hem het oogenblik gekomen zijn om zich uit alle zaken terug te trekken, om dan in het rustige Arnhem zijn verdere levensdagen te slijten en te arbeiden aan zijn memoires.

Maar reeds in April hoorden we, dat Van Kesteren het niet goed maakte. Het was wel niet ernstig met hem, maar met het oog op zijn hoogen leeftijd dreigde er toch gevaar. Medio April zou hij naar zijn nieuwe woonplaats verhuizen, maar op raad van zijn geneesheer vertrok hij reeds den 4^{en} April 1917 derwaarts. Lang heeft hij niet van zijn rust mogen genieten, want reeds den 16^{en} April d.a.v. is hij overleden. Voor hem heeft inderdaad geschreven gestaan: REPOS AILLEURS.

E.A.A. VAN HEEKEREN.

Levensbericht van Dr. B. van Rijswijk.

Bernard van Rijswijk werd geboren in den Haag op 19 Maart 1864. Met diploma's H.B.S. en Staatsexamen werd hij te Leiden student in de Nederlandsche letteren en voelde zich daar het meest leerling van De Vries en Fruin. Geschiedenis werd zijn hoofdvak. Als doctorandus verbond hij zich aan het gymnasium te Doetichem, na vier jaren, in 1890, aan dat van Dordrecht.

Op wetenschappelijk gebied trad hij eens slechts in de groote openbaarheid, met zijn proefschrift¹, dat een blijvende aanwinst is geworden voor de geschiedenis van Dordrecht. Mogelijk schuilt hier of daar nog een verslag of artikeltje van zijn hand, maar veelschrijver was hij niet; dat liet hij aan anderen over. Hoeveel hij wist en hoe graag hij werkte, hij stelde het leven boven de boeken; arbeid van opvoedkundigen en maatschappelijken aard was het die hem trok. Al wat in Dordrecht, zijn voornaamste werkterrein, streefde naar volksontwikkeling, dat kon op hem rekenen. Zoo heeft de Openbare Leeszaal jaren lang in hem een voortreffelijk bestuurslid, ook secretaris, gehad, en het Nut, en Diversa sed Una, en Oud-Dordt, en de Afdeelingen van het Tooneelverbond en van het Algemeen Nederlandsch Verbond. Een man als hij was een groote kracht in het geestelijke gemeenschapsleven. Zijn fijn beschaafde, zacht-geestige persoonlijkheid is niet verdwenen zonder groot gemis.

Het zou hier echter niet de plaats zijn om verder over Van Rijswijk uit te weiden, ware het niet dat in de geschiedenis van de ontwikkeling van ons gymnasiale onderwijs, hij een persoon van beteekenis is geweest. Hij heeft almeê de eerste

1 Geschiedenis van het Dordtsche Stapelrecht door B. van Rijswijk, Leeraar aan het Gymnasium te Dordrecht. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1900. Cf. H. Brugmans in De Nederlandsche Spectator 1900 N°. 20: 'Wij danken aan Dr. van Rijswijk een belangwekkend proefschrift over een gewichtig onderwerp'. J.L. van Dalen in de Dordrechtsche Courant van 7 Maart 1900: 'Hebben we dus reden genoeg om dr. van Rijswijks proefschrift met ingenomenheid te ontvangen, nog meer verheugt het ons, als we zien met hoeveel degelijkheid en wijze beperking het onderwerp behandeld is'.

hand geslagen aan de loswikkeling van ons gymnasiale leven uit de windselen der dorre schoolschheid. Hij deed dat uit eigen wezen, voordat op dit punt zich een begin van openbare meening had gevormd. Dat hij, zooals goede leeraren altijd hebben gedaan en zullen blijven doen, den dorpel van het schoolgebouw niet als grens beschouwde tusschen hem en zijn leerlingen, spreekt van zelf. Ook, dat hij tegenover hen zich gaf als gewoon mensch, en niet aan zijn leeraarschap een valschen schijn ontleende. Eveneens, dat hij met groote opgewektheid zijn geschiedkundige lessen gaf, die vooral in de hoogste klassen verre uit gingen boven feitenmateriaal. Dat alles en nog veel meer is onafscheidelijk van gewaardeerde docenten. Maar Van Rijswijk leidde zijn onderwijs langs onbetreden banen; hij was b.v. een der eersten die daarbij lichtbeelden gebruikte. Onder zijn leiding werden de klassen gezellige vertrekken, met oorspronkelijke of weergegeven prenten van eerste meesters, met beelden en beeldgroepen. Hij voelde in de school een gemis aan kunstontwikkeling en levenswaardeering en heeft stelselmatig de gymnasiale sfeer verruimd. Hij bracht zijn klassen naar buiten, eerst naar Oud-Dordt, om daar zienderoogen de geschiedenis der eigen stad te leeren kennen. Dan naar het Archief, om handvesten te laten zien en stadsuitbreidingen na te gaan, kortom om de vaderlandsche geschiedenis tot iets tastbaars te maken. Dan naar het Zuid-Afrikaansch Museum, om hart te laten krijgen voor een stuk geschiedenis van den Nederlandschen stam. Tot slot naar het schilderijmuseum, om aan menig oog, dat nooit een schilderij gezien had, de eerste leiding te geven in kunstaanschouwing, en zodoende vatbaarheid te kweeken voor de lichtbeelden van Assyrische, Egyptische, Grieksche, Romeinsche, middeleeuwsche en latere kunst. Al die bezoeken eischten natuurlijk tijd op telkens afzonderlijke dagen, maar de winst voor het leven was daarbij, ook in het oog der ruim denkende Curatoren, ongelijk veel grooter, dan in de afgestane schooluren uit boeken had kunnen worden gehaald. Menige dorpsjongen, maar ook menige stedeling, tot wiens omgeving al deze machtige factoren van hooger geestelijk leven niet dan bij zwak gerucht waren doorgedrongen, is door zijn verzorging ontsloten geworden voor kunstindrukken en eerbied voor mooie werkelijkheid. Hoe week als bij tooverslag de benepenheid eener enge omgeving als, wat jaarlijks gebeurde, Van Rijswijk ze al verder en verder van huis bracht. Naar Rotterdam om de havenwerken, in vogelvlucht van het Witte Huis gezien, om Boymans en om een stuk grootstadsleven. Naar Den Haag om de talrijke historische plekken, de musea en de 'Zee-straet'; naar Leiden om de stad, de academie, maar vooral om het Rijksmuseum van oudheden; naar Haarlem om de hofjes en de Halsen, en eindelijk als kroon op het werk naar Amsterdam!

Daar lag Van Rijswijks grootste kracht. In zulke herinneringen

vooral leeft hij voort. En wie het nut beseft, dat zulke inspannende arbeid afwerpt, meet daarnaar de hoogte af der persoonlijkheid, die zich aan zulken ongevergden arbeid gaf. Ver buiten Dordrecht zullen wie van hem hebben geleerd, langen tijd getuigen van zijn toewijding en onbaatzuchtigheid, van zijn heerlijke opgewerktheid, zijn schat van kennis en van zijn goede hart.

Hij stierf in zijn geboortestad op 6 Augustus 1917.

Dordrecht, Februari 1918.

H.J. KIEWIET DE JONGE.

Levensbericht van Albertus Jan ten Brink. 1836-1917.

Het geslacht ten Brink, dat op een aloude afkomst bogen kan, bracht in de twee laatstverloopen eeuwen letterkundigen van naam voort: daaronder Jan ten Brink, hoogleeraar eerst te Harderwijk, daarna te Groningen (overl. 1839); verder diens zoon Mr. Barend ten Brink, rector der Latijnsche school te Appingedam, later praeceptor te Utrecht (overl. 1875), en diens zonen Jan ten Brink, hoogleeraar te Leiden (overl. 1901) en Albert Jan ten Brink, in 1917 als oud-leeraar aan de afdeeling H.B.S. van het gymnasium 'Willem III' te Batavia, in den Haag gestorven. Over de drie eerstgenoemden is elders voldoende gehandeld; hier volgt, op uitnoodiging van het Bestuur der Maatschappij v. Ned. Letterk., het een en ander over laatstgenoemde.

Albertus Jan ten Brink werd 30 Januari 1836 te Appingedam geboren, als tweede kind uit het huwelijk van bovengenoemden Mr. Barend ten Brink, toenmaals rector der Latijnsche school aldaar, en Henriette Amalia Glasius, dochter van Albertus Jan Glasius, koffieplanter te Berbice, en Johanna van Staden. De vader was een echte kamergeleerde, wien het heil der wetenschap boven alles ging; corrupte plaatsen uit Grieksche en Latijnsche schrijvers te herstellen was zijn grootste genoegen en nog op 65-jarigen leeftijd schreef hij een verhandeling *Over het leven en de werken van Rijklof Michaël van Goens* (in 1867 door 't Prov. Utr. Genootsch. v. Kunsten en Wetenschappen met goud bekroond). De moeder was een teedere, zorgvolle vrouw, die met veel tact en goeden smaak haar huishouding bestierde en met de grootste toewijding de opvoeding der kinderen ter harte nam. Behalve Jan (den lateren Leidschen professor) en Bertus, waren er nog zeven kinderen, meest jongens, die de onbemiddelde ouders handen vol werk gaven. De beide oudsten gingen school bij 'meester Steenhuis' te Appingedam, daarna op het instituut van J.C. Eger aldaar, om verder (van hun 13de jaar af) onder vaders leiding op de Latijnsche school voor de academische lessen te worden bekwaamd. De geleerde rector stond bekend als een

bekwaam en ervaren docent in oude talen en aanverwante wetenschappen. Naast Homerus, Vergilius en andere classieken lazen de jongens in hun vrije uren Robinson Crusoë en boeken van Dickens, Walter Scott, Eugène Sue en Alexander Dumas. Voor de rest vonden ze hun genoegens op wandelingen langs het Damsterdiep, naar Delfzijl en naar de omliggende dorpen Tjamsweer, Loppersum, Leermens, Holwierde, Farmsum enz. Maar het grootste genot werd gesmaakt wanneer in Juli of Augustus de Damster kermis was aangebroken en daarmee de groote paardenmarkt en de beroemde harddraverij. Dan kwam er wat leven en vertier in het overigens zoo stille 'den Dam'. Het mooiste van de kermis was voor de jongens van den rector en hun kornuiten de schouwburgtent van Ellenberger en C^o., die van haar opbouw af tot de afbraak toe geen belangstellender bezoekers had dan de jeugd van 'het' Latijnsche school. Men verlustigde zich dan voor eenige dagen in een geheel nieuwe wereld, even romantisch als de boeken van Dickens, Scott, Sue en Dumas, die Jan en Bertus zoo gaarne lazen¹.

Op zijn 19de jaar werd laatstgenoemde zoon student; ingeschreven 18 Sept. 1854 aan de hoogeschool te Utrecht, waar zijn vader (sinds 1828 te Appingedam gevestigd) in dat jaar tot praeceptor aan het stedelijk gymnasium benoemd was. Jan, de oudere broeder, was één jaar vroeger student geworden, ook aan de Utrechtsche academie. Na rijp beraad was besloten dat beide jongens in de theologie zouden studeeren, hoewel zij naar aard en aanleg beide misschien meer voor de letteren dan voor de godgeleerdheid geschikt waren. Beiden zijn zij dan ook later van loopbaan veranderd. Maar omstreeks de 50er jaren der vorige eeuw scheen het voor onbemiddelde ouders raadzamer hun zonen voor den kansel dan voor een leerstoel aan Latijnsche school of gymnasium op te leiden. De studie der oude letteren was destijds weinig in tel, de bezoldiging van een docent aan een inrichting ter voorbereiding voor 't hooger onderwijs uiterst gering.

Van den student A.J. ten Brink valt hier weinig mee te deelen. Hij woonde bij zijn ouders in en leefde onder vrij bekrompen omstandigheden; ging weinig uit en werkte veel, den raad zijns vaders indachtig, dat 'werken hoofdzaak (was) in 't leven, de rest bij toe'. Hij liep college bij Karsten (Grieksch en Latijn), Rovers (geschiedenis en Rom. antiquiteiten), Brill (Nederlandsch), Opzoomer (logica) en Buys Ballot (eerst het zoogenaamde 'klein'-, later het 'groot'-mathesis). In 1857 legde hij in laatstgenoemd vak met goed gevolg 't examen af, dat destijds (wet op 't H.O. van 1815) voor literatoren vereischt werd. Twee jaar later deed hij zijn candidaats in de letteren en trok toen

1 Over het huisgezin van den rector en de heele omgeving daarvan is aardig geschreven door Dr. Jan ten Brink in zijn roman *De familie Muller Belmonte* (Leiden, 1880).

als litt. hum. cand. de wijde wereld in. Voorzien van loffelijke getuigschriften zijner hoogleraren (met name van Rovers en Karsten), werd hij in 1860 gouverneur bij de familie *Harinxma thoe Slooten* te Beetsterzwaag, waar hij met goed gevolg den oudsten zoon voor de academische lessen bekwaamde. In 1863 werd hij docent in oude talen aan het instituut *Kapteyn*. In '66 vertrok hij naar Ravestein, waar hij bij verschillende notabele families huisonderwijs gaf in oude en nieuwe talen, wiskunde, geschiedenis en aardrijkskunde.

In 1868 werd A.J. ten Brink tot waarnemend rector der Latijnsche school te Ootmarsum benoemd, terwijl hij twee jaar later tot directeur en leeraar aan de H.B.S. te Enkhuizen werd aangesteld, waar hij tevens onderwijs moest geven aan de daaraan verbonden afdeeling voor oude talen. Vóór 1870 had n.l. ook Enkhuizen, als zoovele kleine plaatsen in ons land, zijn eigen Latijnsche school.

Inmiddels was ten Brink, Nov. 1868, in het huwelijk getreden, en wel met *Mej. Sofia Jacoba Loos*, dochter van den rijksontvanger te Ootmarsum, met wie hij ruim 40 jaren een gelukkig leven heeft geleid. Een zestal kinderen werd uit dat huwelijk geboren.

Gedurende zijn verblijf te Enkhuizen hield de veelzijdig aangelegde en altijd werkzame man zich meer en meer bezig met de studie der aardrijkskunde, speciaal met de historisch-oeconomische zijde hiervan, zooals met de tochten der Nederlanders in vroeger dagen naar het hooge Noorden. Een uitvloeisel hiervan was zijn geschrift: *Blik op den hedendaagschen toestand der Europeesche Noordpoolvisscherij* (Enkhuizen, 1876), een zeer lezenswaardige brochure, die den indruk vestigt dat het den schrijver om waarheid te doen was en dat hij zin had voor geschiedenis en critiek.

Zijn verdiensten werden erkend o.a. door de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden, die hem tot haar medelid benoemde (1875).

Na acht jaren te Enkhuizen gewerkt te hebben, werd ten B. in Januari 1878 tot leeraar in geschiedenis, aardrijkskunde en staatswetenschappen aan de H.B.S. te Samarang benoemd, welke betrekking hij in Mei van dat jaar aanvaardde. Na, wegens ziekte, van Febr. 1885 tot Nov. '87 een verlof naar Nederland genoten te hebben, werd hij in Juni 1888 benoemd tot leeraar in geschiedenis en aardrijkskunde aan de afdeeling H.B.S. met 5-jar. cursus van het gymnasium 'Willem III' te Batavia. Hier bleef hij vijf jaar werkzaam. Mei 1893 werd hij eervol uit die betrekking ontslagen en vertrok toen al spoedig naar het vaderland. Gepensionneerd, vestigde hij zich met zijn gezin eerst in Nijmegen, daarna te Dalfsen, nog later te Zwolle; het langst vertoefde hij te Dalfsen, welks liefelijke omstreken aan de Vecht hem bijzonder welgevallig waren.

In 1898 keerde ten Brink met zijn gezin naar Java terug,

waar hij nu achtereenvolgen verblijf hield te Bandoeng, Batavia (Meester Cornelis) en Poerwakarto. Eerst in 1911, een jaar na 't overlijden zijner vrouw, vertrok hij andermaal naar Nederland, onderwijl den winter doorbrengende aan de Riviera (Mentone). Daarna vestigde hij zich met zijn oudste dochter in den Haag, waar hij 22 Oct. 1917, in den ouderdom van 81 jaren, overleed¹.

De volgende geschriften zagen achtereenvolgens van A.J. ten Brink het licht:

Sophocles' Antigone. Uit het Grieksch in Hollandsche verzen overgebracht. Met een verhandeling over het Atheensche tooneel en verklarende aantekeningen (Haarlem, 1862);

Twaalf gedichten (Utrecht, 1862);

Crüger's English readingbook. Ten gebruike van Nederlandsche scholen (Purmerend, 1862);

Heiberg's Een ziel na den dood. Blijspel, in de oorspronkelijke versmaat vertaald (Utr., 1865);

Kees Kregel's liefdesavonturen, of de Noordsche Don Juan. Episch gedicht van den literator Epimetheus (Leiden, 1868);

Willem van Harpen's leerjaren. Een beeld van modernen levensstrijd. Een roman (Enkhuizen, 1871);

Henry Wordsworth Longfellow. Een korte bloemlezing en waardeering (Beverwijk 1872);

Eerzucht of tiefde. Blijspel met zang, in twee bedrijven (Purmerend, 1874);

Blik op den hedendaagschen toestand der Europeesche Noordpool-visscherij (Enkhuizen 1876);

De ontdekkingsgeschiedenis van de Straat van Magellaan, verschenen in *De Gids* 1879, III, 208-235;

De laatste ontdekkingen van Nieuw-Guinea, verschenen in *Tijdschr. Ind. Aardrijksk. Genootsch.*, 1880, afl. 1;

Verder: *Uit de Gouden dagen* (Amersfoort 1887). Dit is een verzameling van dichterlijke herinneringen uit vroeger dagen, meest geschreven in de jaren 1859-'67. In dezen bundel zijn ook opgenomen de *Twaalf gedichten* bovengenoemd, alsmede *Kees Kregel's liefdesavonturen*;

De malaise in handel en scheepvaart (1888; overdr. uit het *Tijdschr. van Nijverheid en Landbouw te Batavia*);

Het Sneeuwgebergte op Nieuw- Guinea (1892; overdr. uit het *Natuurk. Tijdschr. voor Ned. Indië*);

Onder de palmen (z.j.; vermoedelijk een overdr. uit *Nederland*);

Eigen schuld. Hollandsch-Indische roman 2 dln. (Assen, 1897);

1 Ten onrechte werd in een aan hem gewijd artikel van het *Ned. Biogr. Woordenboek* (dl. III, kol. 169) gezegd, dat hij waarschijnlijk te Meester Cornelis zou gestorven zijn. De schrijver van dat art. was toen onvolledig omtrent de laatste levensjaren van A.J. ten Brink ingelicht. Een later bij de Redactie van genoemd Woordenboek ingezonden rectificatie kwam te laat om de fout in dezen te herstellen. Ongetwijfeld zal dit geschieden in een Supplementdeel van dit werk.

Twee broeders op verschillende wegen. Drama in vijf bedrijven of negen tafereelen
(z.j.; als feuilleton in een courant verschenen en in dien vorm onder familiepapieren
bewaard).

Voorts schreef hij nog andere opstellen en bijdragen in tijdschriften, dag- en weekbladen. Tevens was hij redacteur van den eersten jaargang van het *Aardrijksk, weekblad* (1875; de volgende jaargangen verschenen onder redactie van G.J. D o z y). Ook behoorde hij in 1879 tot de oprichters van het *Indisch Aardrijksk. Genootschap*, waarvan hij korten tijd president was. Het *Tijdschrift*, door dit genootschap opgericht (Samarang 1880), werd door hem geredigeerd, had echter door gebrek aan belangstelling een kwijnend bestaan; er verschenen slechts vier afleveringen van. Ten slotte werd het Ind. Aardrijksk. Genootschap zelf in 1885 ook opgeheven.

Gelijk men ziet, biedt de lijst der geschriften van A.J. ten Brink een rijke verscheidenheid aan. 't Zijn vogels van diverse pluimage; wat in nauw verband staat met de studiën, de levensomstandigheden en de loopbaan van den schrijver. Diepgaande studiën over één vak van wetenschap heeft hij niet gegeven; evenmin scherpzinnige monografieën, als zijn broeder Jan, over een Breero, Coornhert of Zola. Maar wat hij gaf was bijna zonder onderscheid degelijk en zaakrijk, onderhoudend en wel verzorgd. Zijn stijl moge al wat minder zwierig zijn dan die van den meergenoemden broeder, zijn verbeelding wat minder rijk, al wat hij schreef laat zich gemakkelijk lezen en munt uit door eenvoud en goeden smaak. De natuurbeschrijvingen in zijn romans zijn dikwijls treffend mooi.

Als zijn voornaamste werk mag wel de vertaling van *Sophocles' Antigone* worden aangemerkt. Ook zijn blijspelen, die uitmunten door geest en humor, werden met graagte ontvangen; meer dan een hiervan werd met succes ten tooneele gebracht. In liefde voor het tooneel, en voor de letteren in 't algemeen, evenaarde Albertus zijn broeder Jan. Zijn verdere geschriften, meerendeels opstellen over vragen van den dag, waren van actueel belang en lichtten de zaak waar het om ging gewoonlijk ter dege toe.

Aan het eind mijner taak gekomen, rest mij den verschuldigden dank te brengen aan Mej. H.A. t e n B r i n k , oudste dochter van den hier beschreven letterkundige, voor de mij verleende hulp. Met name breng ik haar dien dank voor de inzage van familiepapieren, die op het leven en de werken van den vader betrekking hadden. Zonder deze inlichtingen zou het mij niet mogelijk zijn geweest aan de vereerende uitnoodiging van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te voldoen.

den Haag, Jan. 1918.

E. ZUIDEMA.

Levensbericht van H.W. Fischer.

Hendrik Willem Fischer werd den 21sten Juni 1864 te Leiden geboren uit het huwelijk van Anne Karel Willem Ernst Christiaan Fischer en Elisabeth Goedel. Reeds op jeugdigen leeftijd verloor hij zijnen vader, zoodat zijne geheele opvoeding door zijne moeder geleid werd. De invloed, dien deze ontwikkelde en hoogstaande vrouw op hem uitoefende, is zeer groot geweest en hare beminnelijke karaktereigenschappen wist zij op hem over te dragen.

De omstandigheden leidden er toe, dat hij een loopbaan moest kiezen, welke opleiding niet kostbaar was. Na de lagere school en een gedeelte van de Hoogere Burgerschool doorloopen te hebben, deed hij in 1879 het toelatingsexamen voor de Koninklijke Militaire Academie te Breda en werd bij het wapen zijner keuze, dat der Genie van het Nederlandsch-Indische leger, geplaatst.

In 1883 aangesteld tot 2° luitenant vertrok hij het volgende jaar naar Indië, waar hij met eene korte onderbreking door een verlof van een jaar tot 1904 verbleef, toen hij door ziekte genoodzaakt was, naar Nederland te vertrekken. Inmiddels had hij den rang van kapitein bereikt; na zijn terugkeer werd hij tot majoor bevorderd, doch als zoodanig heeft hij nimmer dienst gedaan. Zijn gezondheidstoestand liet niet toe, dat hij naar Indië terugging, zoodat hij in 1907 op zijn verzoek eervol uit den militairen dienst werd ontslagen.

In den militairen dienst heeft hij zich met onderscheiding gedragen. Hij bracht dien zoo goed als geheel op Java door. Ruim een jaar was hij werkzaam in de Wester-afdeeling van Borneo en slechts enkele maanden in Atjeh. Jaren lang werd hem eene adjudantsbetrekking opgedragen, eerst bij den Kommandant van het Korps Genietroepen en later bij den Chef van het Wapen der Genie.

Gedurende zijn diensttijd bij de Genietroepen stelde hij de Instructie voor de Telegraaf-afdeeling dier troepenmacht samen, welke in druk is verschenen. Uit eenige bijdragen in het Indisch Militair Tijdschrift (1895) blijkt, dat vooral de postduivendienst in Indië zijne belangstelling trok (De postduivendienst in Indië

1892-94 en Beveiliging van postduiven tegen roofvogels). Zuiver technisch is zijne eerste bijdrage in hetzelfde tijdschrift (1894, 1, 506): Gebruik van petroleumblikken tot het vervaardigen van vloten en vlotbruggen.

Voor zijne diensten, bewezen bij de voorbereiding voor het in staat van verdediging brengen van West-Java werd hij benoemd tot ridder in de orde van Oranje-Nassau.

Zijn langdurig verblijf te Batavia verschafte hem de gelegenheid, aan zijn studielust gehoor te geven; hij legde zich daar toe op de kennis van de Javaansche en Maleische talen en het is niet onwaarschijnlijk, dat die studiën hem er later toe leidden, zich aan de ethnographie te wijden.

Reeds spoedig na zijn terugkeer in Nederland vestigde Fischer, die ongehuwd was gebleven, zich met zijne zuster, die slechts weinig jonger was, in Leiden, om zich daar geheel aan studie, wetenschappelijk en maatschappelijk werk te wijden. Na zijn aankomst in Nederland in 1904 liet zijne gezondheid zeer veel te wenschen over; hij moest zich jaren lang vele beperkingen opleggen in voeding en genotmiddelen; die droeg hij echter blijmoedig en beweerde steeds, dat het hem zeer goed ging. Zijne liefde voor zijn werk, zijne studiën en de muziek hielpen hem over alle bezwaren heen; ook de zorgzame toewijding, die hem in huis van zijne zuster ten deel viel, door hem op zoo hoogen prijs gesteld, droeg er ten zeerste toe bij, hem die moeilijke jaren door te doen komen.

Daar hij overtuigd was van de belangrijkheid van taalkennis voor een grondige beoefening van de ethnographie, volgde hij te Leiden aan de Universiteit de colleges der hoogleraren in de Indische talen. Vooral tot de studie van het Bataksch onder leiding van professor van Ophuijsen voelde hij zich zeer aangetrokken, zoodat hij zich van deze moeilijke taal eene kennis verwierf, die hem later bij het bewerken van den Catalogus der Bataklanden zeer ten nutte zou strekken.

Na zich grondig in de uitgebreide literatuur over de ethnographie van Nederlandsch-Indië en vooral die over Sumatra en omliggende eilanden te hebben ingewerkt, bood hij in 1906 aan den toenmaligen directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum aan, als volontair in het Museum te komen werken. Dr. J.D.E. Schmeltz bemerkte spoedig, welk een voortreffelijk ambtenaar in Fischer schuilde en hoe groot zijn werkkraft was. Op zijn voorstel werd Fischer bij schrijven van Curatoren van 3 November 1906 tot en met 1 Januari 1908 als Conservator-Volontair bij 's Rijks Ethnographisch Museum toegelaten. Reeds in het Jaarverslag over 1907 wees de directeur op den bijzonderen ijver, waarmede Fischer zich van de, vrijwillig op zich genomen, werkzaamheden kweet. Sedert is Fischer herhaaldelijk weder voor een of twee jaren aangesteld, totdat hij eindelijk met ingang van 1 Januari 1914 eene vaste aanstelling als Conservator ontving.

Sedert 1906 had ik het voorrecht, hem bijna dagelijks te spreken, daar wij in hetzelfde gebouw werkzaam waren, de eerste drie jaren als collega's. Mijne benoeming tot directeur van het Museum in 1909 bracht natuurlijk geen wijziging in onze vriendschappelijke samenwerking, want steeds bleef ik Fischer als mijn medewerker beschouwen. Niemand kan misschien beter dan ik getuigen van zijn buitengewonen ijver en werkkraft en zijne streng methodische wijze van werken. Voordat hij begon met een deel van den wetenschappelijken Catalogus, verzamelde hij eerst, niet alleen uit de bibliotheek van het Museum, maar ook uit de Leidsche Universiteitsbibliotheek en andere bibliotheken de geheele literatuur over een bepaalde landstreek en teekende bij elk der twaalf groepen, waarin Mr. Serrurier alle ethnographische voorwerpen verdeeld heeft, steeds aan, wat er in de literatuur over voorkomt. Zijne zeldzame belezenheid maakte, dat geen bron hem ontging. Zijne nauwkeurigheid in het beschrijven der ethnographische voorwerpen was zoo groot, dat aan zijne beschrijving niets viel toe te voegen. Het hoofdwerk van Fischer vormen de deelen IV, VI, VIII, X en XII van den wetenschappelijken Catalogus van 's Rijks Ethnographisch Museum, waarin Sumatra en de omliggende eilanden zoo beschreven worden, dat dit werk als eene monographie over dat eiland te beschouwen is. Hoezeer deze Catalogus in het buitenland de aandacht trok, blijkt o.a. uit de volgende aanhaling van de woorden van den heer L. Bouchal in de Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft te Weenen:

‘Wir können bei diesem Anlasse nicht umhin, von den Publikationen des Museums in Leiden besonders auf das monumentale Katalogwerk hinzuweisen, von dem bereits eine Reihe von Bändern vorliegt.... Diese stattlichen Bände, denen noch eine ganze Reihe weiterer folgen wird, bringen in mustergültiger Weise eine Beschreibung sämtlicher einzelner Objekte der Sammlung unter Hinweisen auf die äusserst sorgfältig benützte vorhandene Literatur und erläutert durch eine Auswahl von Abbildungen und guten Lichtdrucktafeln. Diese Katalogserie ist ein für jeden Ethnographen unschätzbares Quellenwerk.’

Zelfs indien Fischer niets anders geschreven had dan deze vijf deelen van den Catalogus, alsmede een volgend deel (deel XIV van de Serie), waarvan de copie ook reeds persklaar ligt, terwijl hij zelfs reeds eene beschrijving der voorwerpen van Soembawa, die het begin van deel XVI vormt, voltooid had, zou dit voldoende zijn geweest, om zijn naam als ethnograaf en vooral als Sumatra-specialiteit te vestigen. Bij de bewerking van den Catalogus vond hij herhaaldelijk aanleiding tot het schrijven van kleine bijdragen in het Internationales Archiv für Ethnographie, o.a. ‘Een houten klopper om boombast te bewerken van het eiland Nias’ (XVII, 222), ‘Iets over de wapens uit de Mentawai-verzameling van 's Rijks Ethnographisch Museum’ (XVIII,

132), 'Mitteilungen über die Nias-Sammlung im ethnographischen Reichsmuseum zu Leiden' (XVIII, 85), 'Planggi-Tücher aus Atjeh' (XX, 1), 'Weberei auf Nias' (XX, 250), 'Ringgeld uit Korintji' (XXI, 99). Vooral moet hier gewezen worden op zijne uitstekende bewerking van Veltman's 'Atjehsche zijdeïndustrie' in hetzelfde tijdschrift (XX, 15). Ook in het Bataknummer van het tijdschrift *Neerlandia* (1909) publiceerde hij eene kleine bijdrage, getiteld 'Een Bataksche bijbel'.

Jegens 's Rijks Ethnographisch Museum maakte hij zich, behalve door zijne krachtige medewerking aan den Catalogus, ook zeer verdienstelijk door het organiseren van tentoonstellingen. Vooral de in 1907 en 1908 in de collegezaal der Indonesische afdeeling gehouden tentoonstellingen van voorwerpen uit Atjeh, Zuid-Celebes, Midden-Sumatra en Midden-Java trokken zeer de aandacht, ook door de wetenschappelijke gidsen, die van blijvende waarde zijn. In 1910 hield hij eene tentoonstelling van Javaansche batiks in dezelfde collegezaal en in 1913 organiseerde hij bij gelegenheid van de Onafhankelijkheidsfeesten in dat jaar eene tentoonstelling van Indische weefsels en Javaansche batiks, waarvoor hij ook een korten Gids schreef. De laatste tentoonstelling, die hij hield, was de van 25 April tot 6 Mei 1916 gehouden Typetentoonstelling van Indische sieraden en kleeding in de Indische afdeeling op de Hooge Woerd, waarover hij een artikel schreef in het Tijdschrift *Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw* (1916).

Toen hij in 1909 van de Regeering de opdracht kreeg, om een studiereis door Duitschland en Oostenrijk te maken, om zich op de hoogte te stellen van hetgeen uit *Nederlandsch-Indië* in de voornaamste Musea dier landen te vinden is, begreep hij te recht, dat tot voorbereiding hiertoe de studie van de ethnographische literatuur der Duitsche bezittingen in Nieuw-Guinea en de Zuidzee-eilanden met het oog op het groote aantal voorwerpen, welke Duitsche Musea uit die streken bezitten, hoogst wenschelijk was. Met zijne gewone grondigheid en degelijkheid ging hij hiertoe over en zoo verwierf hij zich van de ethnographie van die Oostelijke streken eene zoo diepgaande kennis, dat hij sedert dien tijd ook hierin, evenals in de ethnographie van Sumatra en omliggende eilanden, tot de erkende autoriteiten kan gerekend worden. Hiervan getuigen o.a. eenige bijdragen in het *Internationales Archiv für Ethnographie*: 'Een 'rammelaar' als hulpmiddel bij de vischvangst op de West- en Noordkust van *Nederlandsch Nieuw Guinea*' (XVIII, 179) en 'Beiträge zur Ethnographie von Neu-Guinea' (XXII, 230), doch vooral zijne verhandelingen: 'Ethnographica von den P s ch m' en 'Ethnographica aus Süd und Südwest-Neuguinea', die resp. aflevering 1 en 2 van deel VII van het door de Maatschappij voor Natuurkundig onderzoek der Nederlandsche Koloniën uitgegeven standaardwerk *Nova-Guinea* vormen. Op zich zelf is het feit, dat deze maatschappij, waarvan Fischer sedert 1909 adviseerend lid was, hem met deze

eervolle opdracht belastte, een bewijs, dat hij tot de Nieuw-Guinea-autoriteiten werd gerekend. Van de redactie van Oosthoek's Encyclopaedie kreeg Fischer het verzoek, om alle artikels, die op de ethnographie der Zuidzee-eilanden betrekking hebben, te schrijven. Hieraan heeft hij, in elk geval tot de letter D, en waarschijnlijk nog verder voldaan. Zoowel in deze Encyclopaedie als in de tweede uitgave der Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië zullen nog vele artikels van zijne hand in de nog te verschijnen deelen gevonden worden.

Reeds sedert verscheidene jaren ligt het manuscript van eene verhandeling over Indië gereed, die Fischer op verzoek van Jhr. von Reitzenstein, Vorstand der Ethnolog. Abteilung der Hygiene der Museen in Dresden schreef, als onderdeel van eene Illustrierte Völkerkunde. Alleen aan het uitbreken van den wereldoorlog is het toe te schrijven, dat de uitgave van dit werk, waartoe reeds in 1912 besloten was, tot nu toe vertraging heeft ondervonden. Het is wel de moeite waard om op dit posthume werk te wijzen, daar het naast de vijf deelen van den Catalogus van Sumatra en omliggende eilanden het hoofdwerk van Fischer vormt.

In zijne nalatenschap vond ik nog eenige onafgewerkte stukken, o.a. een over den huisbouw bij de Javanen. Over een verwant onderwerp, de bouwkunst der volken van den Indischen Archipel, hield hij eene lezing in eene vergadering van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging, die in 1915 in het tijdschrift de Bouwwereld werd gedrukt.

Wie uit het vorige zou opmaken, dat Fischer een kamergeleerde was, die zich geheel aan de wetenschap wijdde, zonder zich veel met de buitenwereld te bemoeien, zou zich ten zeerste vergissen, want hij was in alle opzichten een praktisch man, wien de belangen zijner vaderstad zeer ter harte gingen. Dit blijkt duidelijk uit hetgeen hij als lid van den gemeenteraad en later vooral als wethouder van de gemeente Leiden en als bestuurslid van een aantal vereenigingen gedaan heeft. Als wethouder heeft hij krachtig medegewerkt tot het tot stand komen van een sportterrein der gemeente, want hoewel hij zelf geen tak van sport beoefende, was hij toch steeds bereid, om de sport aan te moedigen. Zoo was hij bijv. donateur van eene korfbalvereeniging.

Het grootste en mooiste deel van zijn werk als wethouder ligt op het terrein van de volkshuisvesting. Verscheidene bouwplannen, o.a. de nieuwe Hoogere Burgerschool voor Jongens en het nieuwe Invalidenhuis, zijn onder zijne leiding uitgevoerd; andere heeft hij voorbereid. In dat opzicht stond hij vooral in de laatste jaren voor een moeilijke taak, daar in den gemeenteraad zijne doortastende maatregelen dikwijls bestrijding vonden. Hij liet zich echter daardoor niet weerhouden, om nieuwe plannen te animeeren en te steunen. De oprichting van de Centrale Keuken, die in deze moeilijke tijden aan eene diep gevoelde

behoefte tegemoet komt, is mede zijn werk. Met groote toewijding heeft hij zich aan zijn omvangrijke taak als wethouder gegeven, een taak, die vereenigd met zijne wetenschappelijke werkzaamheden misschien voor zijn fysieke kracht te zwaar is geweest. In de laatste jaren sprak hij wel eens tegenover mij zijn leedwezen uit, dat de gemeentezaken hem niet veroorloofden, zijne avonduren meer aan studie te wijden. Toch verrichtte hij ook toen nog een hoogst nuttig werk door een systematisch Generaalregister op het Internationales Archiv für Ethnographie te maken, dat in practische rangschikking alle mij bekende registers op tijdschriften overtreft.

Behalve door zijne werkzaamheden als Conservator en als Wethouder werd zijn tijd ook in beslag genomen door zijn lidmaatschap van vele vereenigingen, o.a. van de Commissie van de Volksbijeenkomsten, waarvoor hij enkele zeer bezochte voordrachten over de ethnographie van Nederlandsch-Indië hield. Als bestuurslid van den volksbond ter bestrijding van het misbruik van sterken drank ijverde hij met kracht tegen deze volkszonde. Daarentegen bevorderde hij gezonde sport, o.a. als voorzitter van de afdeeling Leiden van den Bond voor lichamelijke opvoeding.

Na in het vorige Fischer's loopbaan als militair, conservator en wethouder geschetst te hebben, mogen ten slotte nog eenige opmerkingen omtrent zijne karaktereigenschappen volgen. Tot de hoofdtrekken van zijn karakter behoorden onbaatzuchtigheid en eene onverstoorbare opgewektheid, die evenwel eene ernstige degelijke levensopvatting niet uitsloot, welke maakte, dat de dingen, door hem ondernomen, nauwkeurig afgewerkt werden. Van halfheid had hij een afkeer. Tot zijne liefhebberijen behoorde in de eerste plaats de muziek, waarvan hij zelf ook een beoefenaar was, zoodat hij geregeld concerten bezocht en des winters eenmaal in de week een muziekavondje te zijnen huize gaf. Verder wist hij van alle mooie dingen in het leven, kinderen, dieren en bloemen te genieten. Fijn opmerker als hij was, trof hem in alles het teedere en op zijne lange wandeltochten in vele streken van ons land genoot hij veel. Steeds wist hij plannen te bedenken tot het bezoeken van eigenaardige punten van ons land, oude stadjes of dorpen midden in de heide. Ook buitenlandsche reizen vielen zeer in zijn smaak. In de zomervacantie bezocht hij geregeld, totdat de wereldoorlog dit kwam verhinderen, allerlei steden in Duitschland, Oostenrijk, Frankrijk en Denemarken.

Zijne uitgebreide bibliotheek wijst er reeds op, dat hij een liefhebber was van lezen, niet alleen van wetenschappelijke werken, maar ook van literatuur. Zijn goed geheugen stelde hem in staat, van zeer vele verzen, die hem troffen, den inhoud gemakkelijk te onthouden. Hij stelde ook zeer vloeiend en zijne vele brieven uit Indië en enkele reisverhalen zijn hiervan wel de sprekende bewijzen. Een van zijne eigenaardigheden was wel zijn afkeer

van de koude, iets dat hem reeds als jongen eigen was en dat er na zijn negenjarig verblijf in Indië niet beter op geworden was.

Fischer was iemand, die aan het leven zeer weinig eischen stelde. Steeds was hij ten zeerste erkentelijk voor kleine diensten, hem bewezen, en altijd was hij er op uit, zich voor anderen nuttig of aangenaam te maken. Zoo wist hij bijv. als conservator steeds mijne wenschen, voordat zij geuit waren, te voorkomen. Als bewijs van zijne bescheidenheid herinner ik slechts aan de omstandigheid, dat hij, zoolang mijn ambtsvoorganger leefde, niet eens een Conservatorkamer had, maar zich vergenoegde met een tafel en stoel, die hij liet plaatsen in de afdeeling van het Museum, waarin hij werkte. Eerst in 1909 kreeg hij een eigen kamer met schrijftafel, boekenkast en alles wat een conservator noodig heeft. Nog een staaltje van zijne bescheidenheid is, dat ik toevallig eerst na zijn dood van zijnen broeder vernam, dat Fischer alleen om het bekende werk van E. Modigliani, *Un viaggio a Nias* (Milaan, 1890) te kunnen lezen Italiaansch geleerd heeft. Hoewel het leeren van deze taal hem, daar hij geen klassieke opleiding genoten had, niet zoo bijzonder gemakkelijk zal gevallen zijn, heeft hij nooit iemand hierover gesproken.

In Augustus 1917 begon Fischer reeds over zijn gezondheidstoestand te klagen, doch eerst in November zag hij zich genoodzaakt, zijne werkzaamheden aan het Museum te staken. Toen hij in Januari nog niet beter was, vroeg hij zijn ontslag als wethouder der gemeente. Toch was zijn toestand toen nog niet levensgevaarlijk. Zelfs een week voor zijn dood sprak hij tegenover mij zijne verwachting uit, dat hij in April naar buiten zou gaan, waar hij spoedig geheel hoopte te genezen, om zich daarna geheel aan zijn werk in het Museum te kunnen wijden. Dit heeft helaas niet zoo mogen zijn. Nadat zijne ziekte de laatste dagen zeer verergerd was, overleed hij den 7^{den} Maart 1918. Door zijn dood op betrekkelijk zoo jeugdigen leeftijd lijdt vooral het Ethnographisch Museum, doch ook zijne vele vrienden een zeer groot verlies. Bij mij persoonlijk zal zijn aandenken als trouwe medewerker en vriend steeds in eere blijven.

H.H. JUYNBOLL.

Levensbericht van Willem Isaac Leendertz. (26 November 1850-19 October 1917).

Wie van 1893 tot 1914 geregeld de algemeene vergaderingen van 'Letterkunde' en den daarop volgenden maaltijd hebben bijgewoond, zullen er, even geregeld, den stillen Man met den langen baard hebben gevonden, wiens naam hierboven vermeld staat. Ook aan den maaltijd. Want mocht daar onder het brouhaha der stemmen voor hem het gesprek bepaald blijven tot dat met den buurman ter rechter of ter linker, en menige min of meer geestige tafelrede hem ontgaan - Leendertz hield van gezelligheid.

Geen wonder. Hij was in gezelligen kring opgegroeid. De blijmoedige vader, Abraham Cornelis Leendertz¹, vijf en veertig jaar leeraar van de kleine Hollandsch-Doopsgezinde gemeente te Cleve en de vriendelijke, trouwe moeder Joanna van Griethuysen, bezaten het talent, geholpen door den aard van hun zestal zonen en twee dochters - twee zonen en een dochter stierven, helaas, jong! - om zich heen een sfeer te scheppen van onderlinge gehechtheid en waardeering. Teekenend is in deze dat de jonge Willem, naar men mij verhaalde, elke proefpreek, die hij gehouden had, nog eens voordroeg in den huiselijken kring, en gewis tot stichting. Wat nu dien gezelligheidszin betrof - hij heeft zich nooit gekenmerkt door breeden wiekslag noch onstuimig geluid. Willem Leendertz had een kalme natuur en ondervond bovendien levenslang de naweeën eener gevaarlijke ziekte zijner jonge jeugd, die zoowel gezicht als gehoor blijvend aandeed. Gelukkig voor hem paarde zich daaraan een uiterst tevreden gezindheid, en een gelijkmatig karakter, dat - zijn ouders konden zich bovendien niet ruim bewegen - niets Sybarietisch bezat of later verkreeg. Ik heb Leendertz gekend in de kleine, van hout opgetrokken,

1 Zie over hem in de Doopsgezinde Zondagsbode, 7 Januari 1900, het levensbericht van mijn vader, A. Loosjes.

vochtige pastorie te Jisp, en later in 't fraaie huis aan de Keizersgracht te Amsterdam, maar nooit gemerkt dat bij hem het vergenoegen, door Paulus geprezen, had plaats gemaakt voor de veeleischendheid van den niet onbegunstigde door de fortuin. In zelftucht nam hij 't leven steeds zooals het zich hem aanbood, in vrome bescheidenheid wetend te ontberen en dankbaar te genieten. Ouderlijk gezag als Duitsche 'Disciplin' hebben zeker ook hiertoe van den beginne meegewerkt, gelijk tot die regelmaat, welke ten einde toe van geen wijken wist. Wat de 'Disciplin' betreft - wie als hij, na genoten lager onderwijs, een gymnasium bezocht, welks leeraren elken avond inspectietocht hielden langs de huizen hunner discipelen om te zien of wel gewerkt werd en, troffen ze een hunner in 'verboden tijd' op straat, de sigaar aan, den volgenden dag geen straf spaarden, moest later een opstandige worden of immer de plooi blijven dragen ook hierdoor in zijn karakter gelegd. Eén ding is zeker: hij heeft zijn, zoo te zeggen, tweede Vaderland - vader was in Kampen opgevoed, moeder een Amsterdamsche - er nooit een kwaad hart om toegedragen. Aandoenlijk voorts is 't op te merken hoe hij Duitschland trouw is gebleven met de trouw, die tot het uitnemende van zijn wezen heeft behoord. Treffend blijkt dat uit een beschouwing, welke hij na den dood van den ouden Keizer over dezen ten beste geeft in 'Geloof en Vrijheid'. Hoofdtoon mag hier hooge, zij 't niet blinde, slaafsche, waardeering heeten. En als de booze krijg uitbreekt en min gunstige oordeelvellingen omtrent den Oostelijken Buurman ook hem niet blijven gespaard, dan raakt hij, schoon niet onverdeeld lofredenaar, in vuur, en trekt partij. Wie zal zoo weinig zielkenner blijken te zijn om de waarde ervan te willen verkleinen?

1870 was het jaar, dat hem naar het Seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam bracht. Voor de verleiding van studentenwereld noch Hoofdstad behoefde door de ouders te worden gevreesd. Hun oudste was een godsdienstige, vrome jongen - zijn optimisme van later, goede genius bij veel verdrietelijkheid, viel voor een deel daaruit te verklaren - en bovendien naar fysiek en temperament allerminst aangelegd tot Bohémien. Natuurlijk kwam dit laatste op mindering van veel wat den student aantrekkelijk maakt: losheid, doldriftig beramen, ongebreidelde fantasie, vernuft. Maar wie den afgrond kent, welken de Booze vaak den dus begaafde opent, wordt in zijn voorkeur bemoeilijkt en beklagt hem niet onvoorwaardelijk die zich van deze eigenschappen en gaven gespeend weet. Leendertz werd een solied werker. Reeds de twee Latijnsche specimina - de propaedeusis was toen nog aan de Kweekschool verbonden - die hij leverde: *De Ninive, Assyriae capite* en: *Quanta sint gravitate Beduinorum mores atque instituta ad patriarcharum vitam illustrandam*, worden door den zeer bevoegden curator, P. Cool, zoowel om noesten

vlijt bij de bearbeiding, als wat 't eerste aangaat, wegens het Latijn, gunstig afstekend naast het broddelwerk veler commilitones, met lof vermeld, en wanneer L. in later jaren een theologisch proefschrift biedt over *Peter Venerabilis, Abt van Clugny*, vind ik naast enkele scherpzinnige aanmerkingen van mijn Vader, die toen ook lid van het Curatorium was, ten slotte deze lofspraak: 'Nog zij even aangestipt, dat het proefschrift een zeer gunstig getuigenis is voor de algemeene ontwikkeling en veelzijdige lectuur van den Schrijver'¹.

Van 1870-75 bleef Leendertz aan 't Seminarie, waar hij 't onderwijs genoot der Hoogleraren Hoekstra en de Hoop Scheffer, die hij hoogachtte om hun kennis en gaven van verscheiden aard, maar wier godsdienstige zienswijs nooit de zijne werd: daarvoor waren de indrukken der jeugd te sterk, en, 't geen meer zegt, zijn geestesgesteldheid te anders. Zijn Vader moge in 't godsdienstige bezadigd zijn geweest, beslist was hij tevens. En zoo was het ook met den Zoon. Willem Leendertz stond ver van elke geestelijke krijgshaftigheid, heeft met moderneren veler schakeering omgegaan, al zocht hij later in de Hoofdstad mee het verkeer der gematigd-orthodoxe leeraars, maar hij had zijn lijn getrokken, zijn weg gebakend, latitudinarist werd hij nooit. Kalm doch onverzettelijk heeft hij uitersten den rug gewend, misschien - doch dit is een zeer persoonlijke opvatting - ten koste van 't zich heerlijk kunnen vermeien bij 't losbandig geestesspel der eenlingen: Heine, Multatuli, Busken Huet, op-steltenzetters eener duffe Maatschappij. Hij is zijn gansche leven *Evangelisch* geweest en - waarlijk *vrijzinnig*. Want, moge hij op engeren kring, ik denk hier o.a. aan drie zijner zonen, zijn geestelijken *stempel* hebben gedrukt, hij had hem niet voorzien van een *monogram*.

In 1875 werd Leendertz proponent en deed 21 November van dat jaar zijn intrede te Wormer en Jisp. Hij kwam er met degelijke kennis toegerust en niet zonder eenige praktische ervaring, daar de welbekende Hervormde predikant Adama van Scheltema, hem door 't laten houden van kinderkerk, bijbellezing en catechisatie een - den student te weinig geboden - kans had geschonken tot vruchtbare voorbereiding, waar 't gold onderdeelen van de ambtswerkzaamheid, die zooveel tact naast ijver en goeden wil vraagt. Het Koning-Willems-huis, stichting van den voortreffelijken Filantroop, zal zeker door L. nooit vergeten zijn! Ten jare 1878 riep Ouddorp (Zuid-Holland) hem, waar hij drie jaar het Evangelie verkondigde en de Vrouw vond, welke van dien tijd af een licht is geweest op zijn pad, een steun bij elke moeilijkheid, een geduldige verzorgster in later dagen van lijden

1 L. heeft beide kritieken, hem zeker op verzoek afgestaan, tot zijn dood bewaard.

en leed: Geertruida Kops, de Utrechtsche doktersdochter, kleindochter van den welbekenden hoogleeraar Kops. Zij schonk hem behalve een dochter, vier zonen, allen nog in leven; de oudste, waarnemend substituut-officier te Arnhem, de tweede, doopsgezind leeraar te Nes op Ameland, de derde als zoodanig werkzaam op Wieringen, de vierde den handel zich wijdend. De dochter heeft met goeden uitslag de Engelsche taal beoefend en deelt thans van haar kennis aan anderen mee.

Moest dus Leendertz door liefelijke wending van zijn lot daar, als onwillekeurig aan het Zuid-Hollandsch dorp gehecht zijn, hij heeft toch zeker niet lang gewiefeld, toen Veenwouden hem beriep; immers, het bevallige Friesche plaatsje had ook wegens zijn gemeente veel aantrekkelijks. Zijn snoeren vielen in liefelijke oorden. Van 1881 tot 1888 heeft hij er geleefd, gepredikt, gewerkt met de pen, gezelligen omgang gevonden, en in 't naburige Leeuwarden door verkeer onder bekwame ambtsbroeders zijn kennis vermeerderd, zijn werklust aangeblazen. Noode zal hij dan ook afscheid hebben genomen om ten laatstgenoemden jare de vacature in de Rijk te gaan vervullen, waar, naar ik gis, hooger traktement zijn lokstem hooren liet. Hij bleef er kort, tot 1890, want toen werd de beroeping van Amsterdam op hem uitgebracht. Aanvankelijk, naar het scheen, met voor haar ongunstigen uitslag. Hij zag er tegen op; op tegen het ambtswerk in de drukke, uitgebreide gemeente en haar jaarlijksch huisbezoek, een, twee, drie hoog; haar vele catechisatiën, haar tallooze beslommeringen waaraan hij zich niet zou kunnen of willen onttrekken. Hij kende zijn krachten, de doornen in 't vleesch - een slecht gehoor en gezicht - die hem meer geschikt maakten voor begrensder werkkring, maar - de drang van enkelen (er kwam richtingkwestie bij) was zóó krachtig, dat hij bezweek, en 5 October 1890 in de Stad aan Amstel en IJ, de Evangeliebediening aanvaardde. Met mannenmoed nam hij de taak op de schouders, onder groote wilskracht voortgezet tot lichaamslijden zich niet langer van bewonderenswaardige energie dwingen liet. Hoe kwam hem bovendien bij dien jarenlangen arbeid het nimmer tanend *geloof* te pas! Immers, de Amsterdamsche Doopsgezinde gemeente is - zacht genomen - weinig kerksch, zelfs naar de maat van onzen onkerkschen tijd, en de Gallio's, 'die zich geen van deze dingen aantrekken', vormen er een eerbiedwaardig of liever een oneerbiedwaardig getal, wel in staat zelfs den kalmste een weinig te prikkelen. Voeg daarbij een aanleg als die van Leendertz, wiens preeken naar vorm en voordracht niet vermochten te behagen, en onderstel dat deze man òòk staande is gebleven door 't besef, hoe ieder die het Evangelie predikt, zij 't zonder eenigen oratorischen loover, een woord brengt, niet ijdel in den Heer. Houd voorts rekening met 't feit, dat aanvankelijk velen hem steunden, die na hun dood, wegens de 'moderniseering' der gemeente, door geen grooten, nieuwen oogst werden vervangen,

en zie in L., naar hetgeen ik van hem zeggen mocht, iemand, die met een 'fiat voluntas' vertrouwend alles aan God overgaf. Maar bovendien: prijs het weldadig gemis aller *jalousie de métier*, die hem, om des Evangelies wil, zich hartelijk verheugen deed wanneer collega's prediking meer 'trok' dan de zijne, en vergeet niet de stichting welke er van zijn woord in sterf- en klaaghuis menigmaal uitging. Vandaar zeker een blijvende opgewektheid, hem tot den einde eigen. Hier komt bij - ik wees reeds op dien trek - een gezelligheidszin, welke te Amsterdam ruim voedsel vond en zich passen kon aan een ander hem hoogstaand doel: de bevordering van de komst van 't Koninkrijk Gods. Talrijk waren dan ook de besturen der zedelijke of godsdienstige vereenigingen, waarin hij zitting nam¹.

Leendertz heeft een en twintig jaar te Amsterdam gearbeid, tot hij niet meer kon en een sloopende kwaal 't hem langer verbood. Noode, nog ontijdig, werd de dienst neergelegd. 28 Januari 1912 sprak hij tot de gemeente zijn laatste woord. Het was over Hebreë 13 : 8².

Wie weet of Leendertz' letterkundig werk niet van grooter omvang zou zijn geweest, indien hij 'buitendominee' ware gebleven. Te Veenwouden althans vond hij, door gunstige omstandigheden en vrije uren geholpen, de kans schoon om - een prijsvraag van Teyler noodigde er als toe - zijn kracht te beproeven aan breed opgezetten historischen arbeid. Een uitgebreide studie over *Melchior Hoffmann*, den Zwabischen bontwerker, wederdooper en chiliàst, was de vrucht ervan. Zij werd met zilver bekroond even als die van zijn mededinger, Friedrich Otto Zur Linden (1883). Wat nu het geschrift van Leendertz betreft, een bevoegd beoordeelaar³ noemt het degelijk, verdienstelijk, ofschoon hij betreurt dat L. niet heeft kunnen besluiten zelf naar Straatsburg te gaan om daar het juiste antwoord te vinden op de vraag die hij thans vrijwel ontkennend beantwoordt, 'of Melchior Hoffmann een deel zijner gevoelens herroepen heeft'. D^r. A. Hulshof trok twaalf jaar later naar de bron, waar de beslissing te vinden was, en kwam tot het juiste resultaat: 'M.H. heeft inderdaad sommige van zijne denkbeelden schriftelijk herroepen. Tot mijne verrassing heb ik in het stedelijk archief te Straatsburg een afschrift van de herroepingsacte gevonden'⁴.

1 Evangelische Vergadering; Ziekenverpleging Prinsengracht; Comenius Gesellschaft; Gustaaf-Adolf-Vereeniging; Hoofdbestuur Bijbelgenootschap; Doopsgezinde Zendingvereeniging, waarvan hij de ziel was; Algemeene Doopsgezinde Societeit; Doorgangshuis.

2 1909 was hem bij de geboorte van Prinses Juliana de onderscheiding geworden zijner benoeming tot Ridder in de Oranje-Nassau Orde.

3 Prof. W.J. Kühler, hoogleeraar aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam.

4 Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg van 1525-1557. Academisch proefschrift, bladz. 180.

Het gunstig judicium der beoordeelaars evenwel, dat spreekt van ‘veelomvattende nasporingen en belangrijke uitkomsten daardoor verkregen’ kon niet nalaten aandacht te trekken in ruimer kring, en 't wekt geen verwondering dat L. in 1884 als lid van het Historisch Genootschap te Utrecht en 1892, toen hij inmiddels mederedacteur van ‘Geloof en Vrijheid’ was geworden, tot lid onzer Maatschappij werd benoemd.

Leendertz' pen heeft zich te Veewouden veel over het papier bewogen en leverde er werk voor verscheiden, schoon verwant gebied - onuitgegeven en aan 't licht gebracht. Hij werd opgenomen binnen den kring van het *Friesch Godgeleerd Genootschap* te Leeuwarden en hield er o.a. een voordracht, in handschrift bewaard, over *Luther en de Nederlanden* (1884), de Ringsvergadering te Hardingarijp mocht 't oor leenen aan een referaat over *Doopsgezinde Barmhartigheid* (1886) en ter Evangelische Vergadering te Groningen bepaalde hij zijn gehoor bij de vraag: *welke houding voegt ons tegenover de nieuwe Vereeniging tot steun van verwaarloosden en gevallenen?* (1887). Maar belangrijker is wat door hem werd *uitgegeven* sedert hij, nauwer tot de voormannen der Evangelische Richting in betrekking getreden, als geregeld medearbeider, straks als mede-redacteur van het tijdschrift *Geloof en Vrijheid*, den opwekkelijken omgang genieten mocht van een Francken, Lasonder, Gooszen, Hartog, Offerhaus e.a. Stukken van langen adem heeft hij aan dezen periodiek slechts weinig geschonken: *De beteekenis der Luther- en Zwingliffeesten* (1884), *Johannes Deknatel een Piëtist onder de Doopsgezinden* (1887), zijn nog te Veewouden opgesteld, *Johannes v. Staupitz* (1889) reeds in de Rijk. Toen kwam het druktebrengend Amsterdam en was 't voor hem, wiens hart niet enkel naar de studeerkamer trok, met wetenschappelijk werk van grooter omvang gedaan. Toch heeft hij als redacteur in de rubriek ‘Verschijnselen des Tijds’, welke hij op zijn beurt van 1887-1914, toen *Geloof en Vrijheid* niet meer verscheen, te boek stelde, veel en veel *eigens* gegeven. Welk een bont allerlei trok zijn aandacht! Nu gaat het over het *Heilsleger*, dan over Pierson's *een Schrede voorwaarts*, straks over *de Fransche Revolutie*, in haar groote beteekenis en waarde erkend doch niet bewierookt. *Eline Vere* van *Louis Couperus* wordt onder handen genomen, *Dr. A. Kuyper* niet gespaard, *Richard Rothe* in zijn beteekenis aan 't licht gesteld. De *Zending*, welke zijn hart had, levert meermalen stof, de moord op *Sadi Carnot* geeft hem woorden van verontwaardiging in de pen, de *Geheelonthouding* prijst hij doch niet zonder dat bezwaren worden vermeld. *Transvaalsche oorlog* - hoe zou hij zijn voorbijgegaan? Evenwel dringt de dood van Koningin *Victoria* den geenszins eenzijdigen Kroniekschrijver tot regelen vol piëteit. Het wenschelijke der aanstelling van een *R.K. Hoogleeraar* vindt in Leendertz een krachtig voorstander - tegen het Evangelisch Zondagsblad in. De *Dreyfuss-zaak* kan hij niet onbesproken laten. *Vinet*, den ver-

hevene, biedt ook *hij* een waardige hulde. *Bakels' Volk van Menno* trekt zijn aandacht, doch meer *Völter's Aegypten und die Bibel*. Wanneer *Potgieter's* honderdste geboortedag verjaart, herdenkt hij hem met eerbied, doch ook diens mindere, *Laurillard*, schetst hij in zijn eigenaardige beteekenis, wanneer het graf zich over dien talentvollen prediker gesloten heeft.

En waarvan geven nu deze besprekingen, oordeelvellingen, opmerkingen, getuigenis? Allereerst hiervan, dat ze geenszins oppervlakkig zijn. Leendertz heeft waarlijk grondig onderzocht, wat hij zijnen lezers in licht- of schaduwzijde kennen doet; maar ook iets anders treft: deze voor de buitenwereld bedaarde, zachtmoedige, soms ietwat hartstochteloo schijnende man, toont schrijvend menigmaal temperament, windt zich zelfs bij wijlen op, o.a. over de waardeering der Evangelische Richting als bij uitstek 'gemoedelijk'. Nog meer: degelijke kennis gluurt, zonder aanmatiging, telkens om den hoek, terwijl een innig geloof, gespeend aan geloofs-gebral, het 'Leit-Motif' heeten kan, dat deze meer dan veertig artikelen beheerscht. Eindelijk, wat mij zoo weldadig aandoet, van naïve voldaanheid met eigen inzicht, van 't zalvend, breed gebaar, van 't telkens op den voorgrond brengen eigener persoon, dat zoo menige dominees-kroniek belachelijk maakt, geen spoor. Leendertz verveelt noch ergert, waar hij zijn kaleidoscoop rondwentelt, al is men 't natuurlijk niet altijd met hem eens¹, en doet weldadig aan door een bescheidenheid, welke tóch van zich afspreken durft.

Nog ruim vijf jaar heeft Willem Isaac Leendertz van zijn emeritaat genoten. Telkens zonk hij in, telkens herrees hij weer, en zat dan op nieuw onder ons in kerk of bijeenkomst, als ware er niets gebeurd, met ijzeren wil zijn zwakheid bedwingend. Want Leendertz had het leven lief, naar den vorm waarin hij 't van der jeugd af voor zich zelf had geboetseerd.

Tot hij niet langer kon. 7 October 1917 ging hij nog met de gemeente op ter Godsverheerlijking: het was zijn laatste uitgang. 19 October stierf hij, en een paar dagen later stonden wij bij zijn graf op de Nieuwe Oosterbegraafplaats. Er waren vrij wat menschen, meest gemeenteleden. Ds. A.K. Kuiper sprak, als oudste leeraar, een ernstig woord, de oudste zoon voegde enkele woorden er aan toe en dankte namens de familie.

Toen was alles voorbij.

Evenwel, dit is slechts schijn. Het Evangelie predikt de onster-

1 Zoo begrijp ik niet, hoe L. zich heeft kunnen verwonderen, dat de nieuw-Ethische Richting eigen orgaan koos en geen herberg zocht bij 'Geloof en Vrijheid'. M.i. toch staan de Ethischen van den jongsten tijd en de Evangelischen verder van elkander, dan men wel meent. Het is hier niet de plaats daarop nader in te gaan.

felijkheid, doch dit geloof is niet aller. Maar geen ernstig, denkend mensch zal den stillen, blijvenden, onnaspeurbaren invloed ontkennen, welke langer dan wij vaak bevroeden, van hèm moet uitgaan, die niet allereerst zich zelve in dit leven heeft gezocht, maar naar zijn talent en kracht zich gegeven heeft aan eigen kring, aan de taak welke hem riep, aan het min of meer grootsche Ideaal, waarvan hij de roepstem blijvend vernam.

A m s t e r d a m , Mei 1918.

V. LOOSJES AZ.

Levensbericht van Daniel de Lange.

‘Nay, but as when one layeth
 His worn-out robes away,
 And, taking new ones, sayeth
 ‘These will I wear to day!’
 So putteth by the spirit
 Lightly its garb of flesh,
 And passeth to inherit,
 A residence afresh.’

Zóó luidde de aanhef van het bericht waarin de dood van Daniel de Lange¹, door de familie, aan vrienden en bekenden werd medegedeeld.

Ver van zijn kinderen en familiebetrekkingen, ver van zijn vaderland, ver van de stad waarin hij 45 jaren lang de kunst trouw heeft gediend, ‘he putteth lightly by his garb of flesh’, in een nieuw gevonden vaderland, betreurd door een nieuw gewonnen kring van vrienden.

De dood van de Lange heeft hier te lande veel deelneming verwekt, maar toch indien hij h i e r ware gestorven hoevelen zouden bij zijn ter aarde bestelling door hunne tegenwoordigheid niet getuigd hebben van hunne vriendschap en waardeering! Want de Lange had in geheel het land een groot aantal vrienden en bewonderaars en thans konden deze niet anders doen dan in gedachten even verwijlen in de Villa ‘Holland crest’ te Point Loma in Californië of in de ‘Aryan Memorial Temple’ waar den 1sten Februari de gedenkplechtigheid heeft plaats gevonden.

Het is geen ongewoon verschijnsel in de muziekgeschiedenis dat enkele geslachten gedurende een paar generatiën, beroemde toonkunstenaars voortgebracht hebben.

Wie denkt hierbij niet in de eerste plaats aan de familie B a c h ? De overgrootvader van den beroemden J o h a n n S e b a s t i a n , als het ware de grondlegger van den stam, H a n s B a c h was reeds een voortreffelijk musicus. Zijn zonen en kleinzonen

1 Op 30 Januari 1918.

zouden zeker met eere bekend zijn geworden in de muziekgeschiedenis, ook zonder den luister waarmede de geniale Thomascantor zijn naam heeft omgeven. En diens zonen hadden evenmin noodig te teren op den roem van hunnen vader.

Iets dergelijks vindt men bij Mozart, hoewel niet in die mate. De vader van den beroemden componist, Leopold Mozart was een uitmuntend violist en hoogstaand kunstenaar en de zoon van Wolfgang Amadeus was een wel is waar niet beroemd geworden maar toch hoogst verdienstelijk toondichter.

Bij ons te lande kent men de familiën Brandts Buys en Röntgen, die ons in drie geslachten uitstekende kunstenaars geschonken hebben en de familie de Lange waarmede wij ons hebben bezig te houden.

Samuel de Lange, de vader van Daniel, was in zijn tijd een ver over de grenzen van ons vaderland bekend organist en tevens componist o.a. van orgelsonaten. Hij leefde van 1811-1884 en werkte hoofdzakelijk als organist aan de St. Laurenskerk en als leeraar aan de Toonkunstmuziekschool te Rotterdam.

Zijne twee zonen Samuel (geb. 1840) en Daniel (geb. 11 Juli 1841) ontvingen van hem een zeer zorgvuldige muzikale opvoeding. De wand van de kinderkamer werd gebruikt als notenbord. Daarop waren nl. notenbalken getrokken, opdat de jongens zich zoo jong mogelijk en als het ware spelenderwijze konden oefenen in het leeren van de notennamen en het schrijven van noten. Later belastte vader de Lange zich zelf met de eerste lessen in pianospel en harmonieleer. Op tienjarigen leeftijd kwam Daniel onder leiding van Simon Ganz, op de violoncel klasse van de muziekschool.

Deze Simon Ganz was een zeer goed paedagoog. In 1787 was hij te Offenbach geboren; in 1819 kwam hij naar Rotterdam, alwaar hij in 1829 de concertvereniging *Eruditio Musica* stichtte, welke later, vooral onder leiding van Bargiel en Gernsheim tot grooten bloei is gekomen¹.

In de harmonieleer werd de Lange onderricht door J.F. Dupont, een Rotterdammer van geboorte, die te Leipzig het onderwijs van Mendelssohn had genoten en in 1854 naar het buitenland trok. (Brunswijk en later Neurenberg). Na zijn vertrek werd Joh. J.H. Verhulst belast met de lessen in de harmonieleer aan de muziekschool en het is deze kunstenaar geweest die een grooten en beslissenden invloed heeft uitgeoefend op de vorming van de Lange's talent. Tot op hoogen leeftijd kon de Lange nog met geestdrift spreken over de krachtige impulsie die van Verhulst in die dagen uitging.

De meeste onzer Nederlandsche toonkunstenaars, zoo o.a. Ver-

1 Zie o.a. Mr. Henri Viotta 'Onze hedendaagsche Toonkunstenaars' Amsterdam, v. Holkema en Warendorf, waaraan enkele levensbijzonderheden over de Lange zijn ontleend.

hulst, Richard Hol, W.F.G. Nicolai e.a. hebben een tamelijk rustig, onbewogen leven gehad. Zondert men uit de jaren van hun studietijd, die zij in het buitenland hebben doorgebracht, dan kan men veilig beweren dat hun leven vrijwel rimpelloos en zonder avonturen of schokkende gebeurtenissen is voorbijgegaan. Dit is niet het geval met de Lange.

In 1854, dus op veertienjarigen leeftijd, zien wij hem Rotterdam verlaten om te Brussel zijne studiën voort te zetten bij den beroemden violoncelmeester Adrien François Servais (1807-1866) en na verschillende omzwervingen is hij eerst in 1870 wederom blijvend terug in zijn Vaderland.

Servais mag zeker worden beschouwd als een der allereerste meesters van zijn tijd. Uitgebreide reizen in Frankrijk, Duitschland, Italië en Rusland deden hem ruimschoots roem inoogsten, zoodat men hem noemde den Paganini op de violoncel; Rossini beweerde van hem dat hij veeleer moest beschouwd worden als 'koning der violoncellisten' dan als 'violoncellist der koningen' daarmede doelende op de titels, die hij zich aan buitenlandsche hoven had verworven.

Het was bij dezen virtuosoos dat de Lange zich verder op zijn instrument mocht bekwamen; maar tevens genoot hij het voorrecht in ongedwongen verkeer in zijn familiekring te worden toegelaten.

Zijne theoretische studiën te Brussel werden geleid door Berthold Damcke (1812-1875) een in zijn tijd zeer bekend componist, die later te Parijs (1862) een der intiemste vrienden van Berlioz werd en na diens dood zelfs belast was met de regeling zijner nalatenschap. Voorts maakte hij zich ook verdienstelijk door het toezicht te houden op de uitgave van Gluck's werken door Mlle Pelletan. Toen de Lange zich later te Parijs vestigde, ontmoette hij Damcke daar weder en hernieuwde de hartelijke betrekkingen die tusschen hen beiden te Brussel hadden bestaan. Met groote waardeering heeft de Lange zich later tegenover schrijver dezes geuit over Damcke en hetgeen hij van hem geleerd heeft.

In 1858 waren de 'Lehrjahre' van de Lange geëindigd en begonnen zijne 'Wanderjahre'. Zijn weg voerde hem het eerst naar Weenen, alwaar hij met zijn broeder Samuel en den beroemden violist Joseph Hellmesberger in concerten en kamermuziekuitvoeringen optrad.

In de lente van 1859 begaven de beide broeders zich naar Galicië; zij gaven daar concerten te Lemberg, Czernowitz, Tarnopol, enz. enz. alle steden wier namen ons vertrouwd zijn geworden door den grooten wereldoorlog. De werken waarop zij het publiek vergastten waren de vijf cello-sonates van Beethoven, de sonate van Chopin, benevens solo-stukken van Romberg en Servais. Op die reis maakten zij kennis met een Poolsch musicus Charles Mikuli (1821-1897) een der beste en meest bekend geworden leerlingen van Chopin. Mikuli

wist de beide broeders de *Lange* over te halen een plaats aan te nemen als leeraar aan het onder zijne leiding staande conservatorium te Lemberg. Drie jaren waren zij daar werkzaam.

In het voorjaar van 1863 keerden de beide jonge kunstenaars terug naar hun vaderstad, alwaar *Daniel* de plaats innam van zijn vroegeren leermeester *Ganz*, die kort te voren was overleden. Slechts één jaar kon hij het daar echter uithouden. De toestanden op muzikaal gebied te Rotterdam waren niet van dien aard dat zij het hart van een jong kunstenaar, die geloofde aan zijne idealen, tot geestdrift konden stemmen. Ware niet *Hermann Levi* destijds kapelmeester geweest aan de Duitsche opera, de man die later een der vurigste Wagner-apostelen zou worden en dirigent van de eerste Parsifal-opvoeringen te Bayreuth (1882), dan zou voor de *Lange* het leven nog veel troosteloozer zijn geweest; nu gaf het verkeer met *Levi* hem ten minste steun en opbeuring in zijn eenzaam kunstenaarsbestaan.

In 1864 toog de *Lange* naar Parijs, vervuld van de schoonste droomen voor zijn toekomst. In menig opzicht zijn die droomen werkelijkheid geworden. Als men in latere jaren de *Lange* aan het spreken kon krijgen over het Parijs van die dagen, dan fonkelde zijn oog en hij leefde weer geheel op in de herinnering aan dien gelukkigen tijd.

Berlioz stond destijds aan het hoofd der muzikale beweging te Parijs en hoewel hij, mede door zijn eenzellig en stug karakter, lang niet zoo populair was als later, na zijn dood, stond hij toch bij de musici in hoog aanzien. Vooral *Damcke* de vroegere leermeester van de *Lange* te Brussel en *Stephen Heller* de bekende klavierpaedagoog, waren zijne intimi. Doch ook andere kunstenaars, die niet zoo nauw met hem in verbinding stonden, droegen hem een groote vereering toe. Het waren o.a. *Lalo*, *César Franck*, *Massenet*, *Bizet*, allen componisten van naam, met wie ook de *Lange* in vriendschappelijken omgang verkeerde. Voorts musiceerde onze jonge landgenoot veel met *Robert Heckmann* en *Johan Svendsen*, die tijdelijk te Parijs werkzaam waren. Ook de beroemde violisten *Vieuxtemps* en *Léonard*, benevens de pianiste Mevrouw *Wilhelmine Claus-Szarvady* leerde de *Lange* kennen. Inzonderheid de laatste voortreffelijke kunstenaar, eene Boheemsche van geboorte, maar lange jaren te Parijs woonachtig, trok hem bijzonder aan door haar spel, wars van alle effect en geheel opgaande in den ernst van het kunstwerk; eene kunstenaar met *Clara Schumann* slechts te vergelijken.

Aanvankelijk bekleedde de *Lange* de post van organist aan de kerk van de *Chaussée Mont-Rouge*. Later, toen te Parijs eene 'vrije gemeente' werd gesticht, arrangeerde hij daar het muzikale gedeelte der godsdienstoefeningen en met een koor, door hem gevormd, wist hij zelfs uitvoeringen tot stand te brengen van *Händel's Messiah* en *Philipp Emmanuel Bach's*

Israeliten in der Wüste. Zelfs wist hij de medewerking te erlangen van solisten als Christine Nilsson, Wilh. Schröder-Hanfständig e.a. Ook groepeerde zich langzamerhand een kring van leerlingen om hem, waaronder de later ook bij ons bekend geworden Ernest Chausson.

In 1869 meende de Lange genoegzaam vasten grond onder de voeten te hebben om toe te kunnen geven aan zijn vurigen wensch, in het huwelijk te treden met mejuffrouw Lidie van Oordt uit Rotterdam. Een jaar nadat het huwelijk voltrokken was en terwijl het jonge paar toevallig in de vacantieweken in Holland vertoefde, brak de oorlog uit van 1870/71. De Lange vond het toen niet geraden terug te keeren naar Parijs; hij richtte zijne schreden naar Amsterdam, vestigde zich daar en van toen af slaagde hij er in hoe langer hoe meer een leidende rol te spelen in de hoofdstad van ons land. Wel was de toestand hier te lande op muzikaal gebied niet bepaald overeenkomstig de illusiën van een jong kunstenaar, die kersversch uit de hoofdstad der wereld, uit *la ville lumière* tot ons was gekomen; echter met taaie wilskracht poogde de Lange langzamer hand den muzikalen toestand op een hooger peil te brengen.

Dadelijk na zijn komst te Amsterdam werd hij leeraar aan de muziekschool van Toonkunst, Daarna werd hem achtereenvolgens de leiding opgedragen van de Luthersche en Remonstrantsche kerkkoren, van de Liedertafel Amstels Mannenkoor, het Studenten-Muziekgezelschap J.P. Sweelinck en de zangvereeniging der Leidsche Afdeeling van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. Het valt buiten het bestek van dit Levensbericht al de goede ja zelfs voortreffelijke uitvoeringen te vermelden die de Lange als dirigent heeft tot stand gebracht. Een uitzondering moet echter gemaakt worden met de eerste uitvoering hier te lande van Berlioz' *Damnation de Faust* in den zomer van 1882, bij gelegenheid van een der lustrumfeesten van het Amsterdamsche Studentencorps.

Berlioz was destijds hier nog bijna geheel onbekend. Een enkele maal had men zijne symphonie 'Harold en Italie' gehoord, maar van zijne koorwerken, met hunnen voor onze begrippen nieuwen stijl, wist men niets. De Lange is het gelukt in een aantal repetities de Amsterdamsche zangeressen en zangers uitmuntend in te wijden in de geheimen (dit woord in den vollen zin van zijn beteekenis) van Berlioz' kunst en met behulp van een drietal solisten uit Parijs, geroutineerde Berlioz-zangers, een uitvoering van 's componisten meesterwerk tot stand te brengen, die in het geheele land opzien heeft gebaard.

Eveneens mag niet onvermeld blijven hetgeen de Lange te Amsterdam en te Leiden bereikt heeft met uitvoeringen van de Passionen en de H-moll-Messe van Bach. Zeker - later zijn die werken gemeengoed geworden voor ieder muziek-beoefenaar. Maar zooals de Lange ze toen uitvoerde, was het toch wel anders;

dieper, inniger, vromer en vooral stemmingsvoller dan men ze thans gewoonlijk hoort.

Niet onvermeld mag blijven dat de *Lange* gedurende twee jaren de leiding heeft gehad van de Maatschappij 'Caecilia' als opvolger van *Verhulst* (van 1887-'89) en dat hij toen werken heeft uitgevoerd van o.a. *Bruckner* en *Rimsky Korsakoff*, die destijds nog geheel onbekend waren. Ten duidelijkste bleek toen dat er een nieuwe geest gevaren was in de Maatschappij 'Caecilia'. Wegens gezondheidsredenen moest hij in 1889 als Directeur aftreden.

Was de *Lange* reeds dadelijk bij zijn komst in ons land in nauwe betrekking getreden tot de 'Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst' dat invloedrijke lichaam, dat schier in alle voornamen plaatsen van ons land zijne afdeelingen bezit, nog nauwer zouden die betrekkingen worden toen *Dr. Jan Pieter Heije* de bekwame en volijverige secretaris van het Hoofdbestuur, de ziel van geheel 'Toonkunst', den 24sten Februari 1876 stierf en de *Lange* in zijn plaats secretaris werd. Het heeft destijds in vele artistieke kringen bevreemding gewekt dat de *Lange* een dergelijke betrekking begeerde en wel omdat er zooveel administratieve rompslomp aan verbonden was. De kunstenaar - zoo meende men - moest wel ondergaan in den bureaumensch. Hoe dit ook zij, de *Lange* heeft dat ambt 34 jaren lang bekleed en er grooten invloed door verworven op het muziekleven van de meeste steden van ons land.

Nadat aldus de 'Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst' een zoo groote plaats in het leven van de *Lange* was gaan innemen, is het niet te verwonderen dat hij een zijner hartewenschen, de stichting van een 'Conservatorium voor Muziek' stelde onder de schutse van Toonkunst. Met *Frans Coenen*, *Joseph Cramer*, *Julius Röntgen*, *Joh. Messchaert* en *Henri Bosmans* stichtte hij in 1884 het Conservatorium te Amsterdam dat nog heden ten dage de voornaamste plaats inneemt onder de muziek-inrichtingen der hoofdstad. De *Lange* wenschte dat *Frans Coenen*, directeur der muziekschool van Toonkunst, ook als directeur van het Conservatorium zou optreden en eerst in 1895, toen *Coenen* zich uit het muziekleven der hoofdstad terugtrok, nam hij diens plaats in. Groot moet de voldoening van de *Lange* geweest zijn, toen hij in 1909 (9 October) bij de 25-jarige herdenking van de oprichting van het Conservatorium het feestconcert leidde en terug kon zien op tal van met roem bekende kunstenaars, die aan zijne stichting hunne opleiding hadden genoten.

Als men dan ook de namen van *A.C.G. Vermulen*, de stichter der Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, en *Dr. Jan Pieter Heije* de begaafde en onvermoeide secretaris gedurende een lange reeks van jaren, noemt als de mannen die 'Toonkunst' groot hebben gemaakt, dan behoort men er in één

adem aan toe te voegen den naam van D a n i e l d e L a n g e , die niet minder dan H e i j e geijverd heeft voor den bloei van dit lichaam.

Het zou dan ook niet minder dan een eeretaak geweest zijn van de Algemeene Vergadering, dit jaar gehouden den 22sten Juni te Amsterdam, hulde te brengen aan de nagedachtenis van den oud-secretaris. Immers, het was de eerste keer dat die vergadering bijeenkwam, na den dood van d e L a n g e . Onbegrijpelijkerwijze is dit achterwege gebleven. Moet hier gedacht worden aan een *blunder*, of heeft men met opzet den dood van d e L a n g e geïgnoreerd? In beide gevallen is hier een onvergeefelijke fout gepleegd. De toekomstige geschiedschrijver van 'Toonkunst' zal dit verzuim zeker in het juiste licht weten te plaatsen.

Nog meer dan door het secretariaat van 'Toonkunst' heeft d e L a n g e zich bekendheid verworven in den lande door zijne 'Muzikale Kronieken' in het 'Nieuws van den Dag'. Men weet dat dit blad niet alleen te Amsterdam, maar ook in de provincie en op het platte land, een groot aantal lezers telt. Men moest het uit gesprekken met lieden van buiten maar eens hooren, hoe het woord van d e L a n g e algemeen gold als een uitspraak waarvan geen hooger beroep mogelijk was.

In zekeren zin is dit te verklaren. Toen d e L a n g e in 1878 begon met kronieken te schrijven, waren het voornamelijk dilettanten die in de dagbladpers over muzikale gebeurtenissen hun licht deden schijnen. Dat zulks d e L a n g e prikkelde is te begrijpen. Waaraan toch zouden deze het gezag ontleenen, om over nieuwe werken, belangrijke compositiën, of interessante verschijningen met kennis te oordeelen! Met d e L a n g e kwam een vakman aan het woord. En wel degelijk begreep de lezer aanstonds dat de autoriteit waarmede de kunstenaar zijn oordeel ten beste gaf, belangrijk afweek van de phrases en onbeduidende algemeenheden die door dilettanten werden neergeschreven. Vooral kwam dit uit wanneer zijne besprekingen golden weinig bekende of nieuwe werken. Men moet zelf componist zijn, zelf doorgedrongen in de geheimen der toonkunst, om de waarde te kunnen beoordeelen en het standpunt vast te stellen van een nieuw werk. Een leekenoordeel zegt in deze niets. Ieder toehoorder kan zich zelve een oordeel vormen over een kunstwerk; maar waarom zou hij meer waarde toekennen aan de meening van zijn buurman, den dilettant-criticus dan aan zijn eigen oordeel? Komt echter een kunstenaar zijn gezag in de schaal werpen, dan verandert de toestand, dan zal de leek tegen een dergelijke met autoriteit weergegeven meening, in volle vertrouwen opzien.

Nadat d e L a n g e in het 'Nieuws van den Dag' begonnen is, zijn andere kunstenaars gevolgd in de voorname dagbladpers. En deze kan zich daarmede gelukwenschen. Het zou te betreuren zijn, als men van dit goed gebruik ging afwijken; helaas doen zich daar enkele symptomen van voor.

Niet verzwegen mag worden dat men ten opzichte van de kritiek over personen en hunne praestaties wel eens gevraagd heeft of de *L a n g e*, als Directeur van het Conservatorium, dus als leider van een groep kunstenaars die bijna allen actief deelnemen aan het muziekleven der hoofdstad, wel de onbevooroordeelde en onpartijdige recensent was, die voor een dergelijk ambt met het onbegrensde vertrouwen van het publiek mocht worden vereerd.

Hoe dit zij, De *L a n g e* heeft het lang volgehouden. Te lang misschien? ... Kritieken schrijven, dag in dag uit, over belangrijke en onbelangrijke dingen, verscheidene jaren achtereen en dan steeds frisch blijven ... zie dat is een schier onmogelijke taak. In 1911 legde hij zijn ambt neer en het zou mij niet verwonderen als hij, ondanks de geestdrift waarmede hij herhaaldelijk zijn oordeel over belangrijke feiten aan de kolommen van het 'Nieuws' toevertrouwde, met *B e r l i o z*¹ heeft uitgeroepen: 'Enfin, enfin, enfin, après trente ans d'esclavage me voilà libre! Je n'ai plus de feuilletons à écrire, plus de platitudes à justifier, plus de mensonges, plus de comédies, plus de lâches complaisances, je suis libre!'

Heb ik zoo straks in het licht gesteld hoeveel de *L a n g e* gedaan heeft ten bate van het muziekonderwijs - ten eerste door zijn optreden als leeraar aan de muziekschool en later door de stichting van het Conservatorium, niet minder heeft hij zich beijverd invloed uit te oefenen op het zangonderwijs aan de lagere school en wel door het bewerken en propageeren van de methode *G a l i n - P a r i s - C h e v é*, in de wandeling kortweg genoemd de cijfermethode. Toch is die uitdrukking niet geheel juist, gelijk de *L a n g e* trouwens zelf meermalen heeft te kennen gegeven. In de cijfers toch berust niet het methodische van *C h e v é*'s leerwijze. De cijfers zijn slechts de teekens waarmede de methode wordt toegepast, juister zou men haar kunnen noemen 'het ééntoonard-systeem', en wel omdat alle gelijk gevormde en gelijk klinkende toonladders op alle twaalf trappen, worden terug gebracht tot dien eenen toonaard, waarvan de namen zijn do, re, mi, fa, sol, la, si, do. In woord en geschrift heeft de *L a n g e* geijverd voor dit zijn troetelkind. Zeer juist heeft hij begrepen dat hij den onderwijzer voor zijn meening moest winnen. Herhaaldelijk heeft hij gratis-cursussen gegeven, om het *C h e v é*-systeem ingang te doen vinden bij de opvoeders der jeugd. De door hem geschreven 'Zangschool'² diende hem dan als leidraad. Het is mijn vaste overtuiging dat indien de prachtig

1 Zooals men weet was *B e r l i o z* gedurende 30 jaren *chroniqueur* van het *Journal des Débats*. Men kan boven aangehaalde uitspraak lezen in zijne *Mémoires*.

2 *Noordhoff en Smit*, Groningen.

werkende 'Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang' te Amsterdam, Directeur H.J. den Hertog, zulke uitnemende resultaten bereikt, zulks voor een goed deel te danken is aan het feit dat de Lange's methode op bijna alle lagere scholen te Amsterdam in gebruik is gesteld.

Het mag zeker eigenaardig genoemd worden, dat de musici over het algemeen meer heftige bestrijders zijn van de Lange's methode, als de onderwijzers krachtige voorstanders. Zelden is dit meer tot uiting gekomen dan op het muziek-congres, hetwelk in Juni 1912 gehouden is, bij gelegenheid van het driedaagsch muziekfeest van de Amsterdamsche Toonkunst-afdeeling. Levendig herinner ik mij hoe de Lange met groote duidelijkheid en kalmte de Chévé-methode verdedigde tegen hare belagers. Men mag gerust zeggen dat dit moment het belangrijkste was van het geheele congres. Zoekt men nu een verklaring van het feit dat de meeste vak-musici zoo in meening verschillen met de onderwijzers, dan geloof ik dat dit komt omdat de eersten zich te weinig stellen op het standpunt van het kind, zich te weinig afvragen wat in de practijk voor het kind het gemakkelijkst blijkt te zijn, wat er het snelst ingaat bij het kind. De onderwijzer bestudeert meer de psyche van zijne leerlingen; hij vindt die methode de beste waarbij hij de snelste en volledigste resultaten bereikt. Zijne leerlingen zelve leeren hem hoe hij te werk moet gaan; niet de meeningen van vakmannen, uitgesproken *du haut de leur grandeur*. Ik geloof dat de Lange en zijne volgelingen-onderwijzers hierin gelijk hebben.

Zeer belangrijk is hetgeen de Lange gedaan heeft voor de beoefening der muziek van de oude meesters der z.g. vocaalperiode en inzonderheid van die uit de Nederlandsche school.

Reeds toen hij, ik meen in 1881, voorlezingen hield over muziekgeschiedenis in de gehoorzaal van *Felix Meritis*, bleek hoe warm bewonderaar hij was van dit aparte genre van muziek. Nog levendig herinner ik mij zijne vereering voor de kunst van Palestrina. Ook staat mij nog zeer duidelijk voor den geest eene uitvoering van diens *Missa Papae Marcelli* door de Toonkunst-zangvereeniging te Leiden (in de Stads-Gehoorzaal), waarmede de Lange o.a. Verhulst in geestdrift wist te doen ontsteken. Eene uitvoering van Palestrina's Marcellus-mis is thans niet meer zoo iets bijzonders, doch men vergete niet dat destijds - omstreeks 1880 - de toestanden geheel anders waren. Een kunstenaar van naam, Ant. Rubinstein, had beweerd dat de muziek-geschiedenis 'eigenlijk maar bij Bach moest beginnen, al het vroegere was van geen beteekenis'. En alsof het ging om dit beweren te logenstraffen, was men, op het voetspoor van Dr. Carl Proské, meer dan ooit bezig te Regensburg in de 'Domkapelle' te ijveren voor de bekendmaking en verspreiding van de muziek der oude Italiaansche meesters,

van een kunst die zoo sterk afwijkt van wat men heden ten dage onder Italiaansche muziek verstaat, dat de nazaten van een Palestrina, Allegri, Vittoria e.a. hunne groote voorvaderen verloochenen en hunne kunst noemen *musica Tedesca*, Duitsche muziek. Toch had de bekende Leipziger uitgevers-firma Breitkopf en Härtel reeds omstreeks 1860 de uitgave ondernomen van de volledige werken van Palestrina; maar wie stelde hier te lande belang in eene dergelijke uitgave, behalve dan misschien een paar autoriteiten op het gebied van de Katholieke kerkmuziek?

Toch was echter de grootste der toenmaals levende meesters, nl. Richard Wagner, zoodanig onder de bekoering gekomen van Palestrina's heerlijke kunst en hare beoefening te Regensburg, dat hij het koor der Domkerk trachtte te winnen voor zijne Parsifal-opvoeringen te Bayreuth en dat men zelfs in het motief, bekend onder den naam van 'Glaubensthema' in reminiscentie aan den Palestrina-stijl meent te herkennen.

Bezien in dat licht, schijnt die uitvoering van Palestrina's Marcellus-mis in die omgeving en in dien tijd wel degelijk een feit van beteekenis en vooral een feit van beteekenis in den gedachtengang van de Lange. Hij wist nl. dat de oude Nederlandsche meesters voorgangers waren geweest van de Italianen en hij wist ook dat in de verzameling van Rochlitz en in de *Collectio operum musicorum Batavorum Saeculi XVI* van Franz Commer, uitgegeven in opdracht van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, een met recht ongekende schat van hoogst belangrijke kunstwerken aanwezig was, die er slechts op wachtte tot klinkend leven te worden gebracht.

Aldra was bij de Lange het plan gerijpt deze onbekende kunst tot nieuw leven te wekken. In 1881 verzamelde hij om zich eenige dames en heeren, waaronder Wilhelmine Gips, Cateau Esser, Christine Veltman, Joh. Rogmans en Joh. Messchaert en met hen gaf hij in eenige plaatsen van ons land kerkconcerten, waarop o.a. koren van Jacob Obrecht, Clemens non Papa, Orlando di Lasso en J.P. Sweelinck, dus allen oude Nederlandsche meesters, werden uitgevoerd.

Bij deze concerten bleek ten duidelijkste hoe grooten indruk deze nummers vermochten te maken op den toehoorder. Aangespoord door dit succes, besloot dan ook de Lange in 1885 deze pogingen te herhalen en - evenals onze voorzaten zich niet vergenoegden met hunne kunst te beoefenen aan den huiselijken haard, doch in den vreemde togen om ook anderen volkeren deelachtig te doen worden aan de zegeningen hunner kunst - zoo trok ook de Lange de wijde wereld in om de bewondering van den vreemdeling af te dwingen voor wat onze Nederlandsche meesters hadden gewrocht.

Eerst zou de reis gemaakt worden naar Londen, waar destijds een tentoonstelling gehouden werd van Internationale Uitvindingen. Het programma was reeds op geheel andere wijze saamgesteld als in 1881. Toen moesten solovoordrachten, aria's van B a c h en H ä n d e l, de voor het publiek noodig geachte afwisseling brengen. Thans waren het louter oude meesters waarvoor de aandacht gevraagd werd. Doch afwisseling was er wel. De L a n g e had al beslag gelegd op een aantal snaaksche liedekens in de Fransche taal, die opgenomen waren in het XIIe deel van C o m m e r' s verzameling, hierboven vermeld. Zoo vindt men op het Londensche programma: *Si je suis brun* van O r l. d i L a s s o, *Entre vous, filles de quinze ans* van J a c o b C l e m e n s n o n P a p a, *Je ne fus jamais si ayse* van N i c. G o m b e r t, *Un gay berger* van T h o m. C r e c q u i l l o n en *Tu as tout seul, Jan* van J. P. S w e e l i n c k, naast kerkelijke werken van D u f a y, *Kyrie* uit de mis *l'Omme armé* van O c k e g h e m, *Kyrie* en *Christe* van O b r e c h t, *Agnus Dei* uit de mis *Fortuna desperata*, benevens de psalmen 122 en 118 van S w e e l i n c k.

Zoowel de oude Nederlandsche componisten als de jonge Nederlandsche uitvoerende kunstenaars met de L a n g e aan het hoofd, vonden veel bijval, evenzeer van de zijde van het publiek als van de pers. Bovendien had het optreden van de L a n g e ten gevolge dat men te Londen meer aandacht begon te schenken aan onze oude componisten, zoowel als aan de Engelsche meesters der XVIe eeuw, waaronder men eveneens toondichters vindt van den eersten rang, b.v. W i l l i a m B i r d, T h o m a s M o r l e y, J o h n D o w l a n d e.a.

Voorloopig moest het bij de Londensche reis blijven. Toen echter in 1892 te Weenen de 'Musik- und Theater-Ausstellung' zou gehouden worden, besloot de L a n g e ten derden male een koor samen te stellen om ook aldaar onze oude Nederlandsche muziek te doen weerklinken. Uit den aard der zaak was de samenstelling van het koor eenigszins anders. De heeren R o g m a n s en M e s s c h a e r t vertegenwoordigden de oude garde en als aanvoerster der sopranen trad thans op mejuffrouw A a l t j e R e d d i n g i u s.

Aanvankelijk had de regeering een subsidie in uitzicht gesteld, maar toen het er op aankwam, schenen er geen termen aanwezig te zijn het te verleen. Dit was wel een tegenslag voor de L a n g e en de zijnen; maar toch werd uit die ramp iets goeds geboren. De L a n g e besloot nl. met concerten in ons land zich zelven een subsidie bij elkaar te zingen. Het gevolg hiervan was dat het koor van 18 personen door al die uitvoeringen langzamerhand een graad van volkomenheid bereikte als anders nooit het geval zou geweest zijn. Een vergelijking tusschen het artistiek peil van de eerste en laatste uitvoeringen bewees dit duidelijk. Toen dan ook het koor 20 Juni 1892 de reis aanvaardde, was de verwachting hoog gespannen. Het eerste concert werd te Frankfort

gegeven, het was een kerk-concert. Het publiek was wel niet in grooten getale opgekomen maar de indruk van die verheven, sobere kunst in reine harmonieën was wel zeer sterk. 's Avonds na afloop van het concert, vertoefde de beroemde zangleeraar *J u l i u s S t o c k h a u s e n* eenige uren te midden van de *L a n g e* en de zijnen en de woorden van lof uit zijn mond hadden voor het koor groote waarde.

Te Leipzig gaf het koor in de Thomaskirche een uitvoering van kerkelijke werken. Men voelde zich daar op klassieken bodem, de plaats waar *J o h . S e b . B a c h* het beste en vruchtbaarste gedeelte van zijn leven heeft doorgebracht inspireerde de zangers tot groote daden. Te Dresden was het de Kreuzkirche, die met haar heerlijke acoustiek al die Hollandsche nummers voortreffelijk recht deed wedervaren. Den 27sten Juni werd het eerste concert te Weenen gegeven in de concertzaal van de Tentoonstelling. Na het eerste nummer reeds bleek het pleit gewonnen; een storm van bijvalsbetuigingen brak los en de geestdrift van het publiek steeg met ieder nummer. Nadat de bladen zeer warm geschreven hadden over de praestaties van het koor, was de tweede uitvoering reeds beter bezocht en de derde was uitverkocht. Indien de leden van het koor toen nog eenige concerten hadden kunnen geven, zouden zij ongetwijfeld volle zalen hebben gezien. Doch eenigen onder hen moesten huiswaarts; zij hadden slechts gerekend op een afwezigheid van 14 dagen.

De *L a n g e* had de programma's zóó saamgesteld dat gewoonlijk in het eerste deel de kerkelijke en in het tweede deel de wereldlijke werken ter uitvoering kwamen. De laatsten dan hoofdzakelijk door solostemmen gezongen. Stukken als *Douleur me bat* en *Petite camusette* van *J o s q u i n d e P r è s* waren echte juweeltjes en ontlokten steeds geestdriftigen bijval.

De bekende muziekgeleerde *G u i d o A d l e r* woonde alle drie de uitvoeringen bij en de oude beroemde componist *A n t o n B r u c k n e r* was op het laatste concert zóó geroerd, dat hij de *L a n g e* omarmde.

Na de zomervacantie werden wederom eenige concerten in ons land gegeven en daarna (in October) kwamen Leipzig (het Gewandhaus) Berlijn (drie concerten in de Philharmonie), Königsbergen, Maagdenburg enz. aan de beurt. Later werden nog meermalen concerten in ons land gegeven en ook nog in het buitenland, o.a. te Brussel, *L u i k*, Parijs, maar ten slotte kon het koor zich toch niet handhaven en werd het ontbonden. Het was trouwens niet opgericht met de bedoeling er een blijvend instituut van te maken.

De groote verdienste van de *L a n g e* bestaat in het bekend maken hier en in het buitenland van de werken onzer oude Nederlandsche meesters - met wier namen zelfs de beste kenners van oude muziek slechts uit de boeken of partituren vertrouwd waren, maar waarvan zij nog nooit een noot gehoord hadden - en in het demonstreeren van hetgeen onze Nederlandsche zangeressen

en zangers vermochten te praesteeën, zoowel in den solo- als in den samenhang. Deze beide doeleinden heeft de Lange ten volle bereikt. De Oostenrijksche regering eerde hem daarvoor door het verleenen van de Kroon-orde, de Nederlandsche door het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw.

Thans nog een woord over de Lange als componist. Groot is het aantal zijner werken niet en hij heeft er ook nooit naar gestreefd ze te doen uitvoeren. Elke propaganda in die richting was hem onsympathiek en hij kon het ook niet goed verdragen, als anderen dit wèl deden voor zich zelven. Toch was hij er niet ongevoelig voor, wanneer op ongedwongen, ongezochte wijze, zijne werken tot uitvoering kwamen. Slechts een enkelen keer meende hij zich zelven als componist te mogen lanceeren; zoo o.a. toen hij in den stadsschouwburg te Amsterdam zijne muziek bij Fred. van Eeden's *Lioba* ten gehoor bracht. Maar, ofschoon hij toch een opera voltooid in portefeuille had, nl. *De val van Kuilenburg*, op tekst van H. de Veer en hoewel hij door zijne invloedrijke relatien met alle operagezelschappen die gedurende de laatste jaren zijn opgetreden, gemakkelijk een opvoering daarvan had kunnen tot stand brengen, heeft hij nooit getracht dit te doen.

De Lange was ook niet uitsluitend of hoofdzakelijk componist gelijk b.v. Brahms, of Grieg of Tschaiowsky - zoo iets zou bij ons te lande trouwens slechts mogelijk zijn bij musici die zóó gefortuneerd zijn, dat zij geheel onafhankelijk kunnen leven. Hij behoorde ook niet tot hen die, ondanks hunne drukke werkzaamheden en beslommingen, steeds bezig zijn in hunne vrije uren met geestelijken arbeid van productieven aard - neen de Lange had tijden dat hij niets voortbracht, dat zijn scheppende kracht ingeslapen scheen; vooral wanneer hij veel te doen had met administratief werk, of met dingen die zijn gansche organisatorische kracht opeischten. Kwam daarna echter eenige ontspanning en vond hij dan een onderwerp, dat zijn neiging als componist voldeed, dan voelde hij zich gelukkig en menigmaal heb ik den indruk gekregen dat hij zich dan meer dan in eenige andere werkzaamheid kunstenaar voelde.

Zijne eerste grootere werk, nog uit zijn Rotterdamschen tijd, is ongetwijfeld Psalm XXII voor Solostemmen, Koor en Piano. Dan vinden wij tijdens zijn verblijf te Parijs, eene ouverture en entreacte-muziek voor Victor Hugo's *Hernani*, voorts een Requiem voor achtstemmig koor a cappella en acht Solostemmen, dan nog eene sonate en eene symphonie in c kl. terts, die ook te Parijs in druk is verschenen. Na zijne vestiging in ons land componeerde hij eene tweede symphonie in D gr. terts, eene ouverture *Willem van Holland*, een concert voor violoncel met orkest, waarvan het *Adagio* in druk is verschenen, eene cantate ter inwijding van het gebouw der 'Vrije Gemeente', een 4-stemmig

mannenkoor *Exsultavit cor meum*, een fragment uit Hamerling's *Venus in Exil*. Van denzelfden dichter *Vor einer Genziane* en in een later tijdperk *De Roze* van Albert Verwey en muziek bij Frederik van Eeden's *Lioba*. Voorts gaf hij nog eenige kinderliederen uit, waaronder het gaarne gezongene 't Leger van Klein Jan'.

Onder de leerboeken is vooral zijn 'Zangschool' in vier deeltjes zeer bekend. In 1908 verscheen bij Fischbacher te Parijs zijn: 'Exposé d'une Théorie de la Musique'.

In zijne grootere werken is de Lange geheel volgeling van de school Mendelssohn-Schumann, zooals die hem door zijne leermeesters Verhulst en Damcke is overgeleverd. In zijne latere kleinere werkjes toont de Lange echter dat hij niet ontoegankelijk is gebleven voor het nieuwe in de muzikale kunst. Zoo bereikt hij in Hamerling's 'Vor einer Genziane' een kracht van uitdrukking, die zonder moderne middelen wel nauwelijks te bereiken zou zijn geweest. Ook trekt de declamatie zoowel als de instrumentatie in Verwey's *De Roze* op bijzondere wijze de aandacht. Het realistische, het streven om stemming te verwekken, om atmosfeer te scheppen dat latere Fransche componisten in volle mate bereikt hebben, komt hier reeds, zij het dan ook nog ietwat schuchter, voor den dag. En men moet immers *juger les écrits d'après leur date?*

Overigens is het mijne meening dat over componisten niet de tijdgenoot maar het nageslacht eerst een definitief oordeel mag uitspreken.

Gedurende een lang tijdsverloop heeft de Lange een zeer domineerende plaats ingenomen in het muziekleven van ons land. Hij was één generatie jonger dan het driemanschap Verhulst-Hol-Nicolaï, maar toch oefende hij invloed op deze drie kunstenaars uit. Zijn karakter was van zeer gecompliceerden aard. Menigmaal deed hij dingen waarop niemand voorbereid was en die hoegenaamd niet in logisch verband stonden met zijne vroegere uitlatingen of daden. Enkelen noemden hem origineel, anderen grillig. Ik betwijfel of zelfs zijn beste vrienden wel ooit zijn karakter geheel hebben doorgrond. Maar in één ding bleef hij zich zelven steeds gelijk; wanneer het gold op te komen voor de belangen zijner kunst, dan wist hij niet van transigeeren. Onverzettelijk was hij op dit punt en het beste was ter nauwernood goed genoeg voor de kunst. En door zijn natuurlijken aanleg en door zijn langdurig verblijf in het buitenland, had hij zich die gemakkelijke manier van bewegen eigen gemaakt die den man van de wereld kenmerkt. In de Lange leefde iets van den 'esprit gaulois'. Daardoor was hij in vele kringen een gaarne geziene, ja een gevierde persoonlijkheid. In hooge mate heeft hij daardoor ook den stand van den musicus mede opgeheven. Toen de Lange hier kwam, meende men dat elk musicus min of meer

vereenzelvigd moest worden met den 'Bohémien'. En wat dit woord zeggen wil voor den deftigen Hollander behoeft hier niet nader uiteengezet. De *L a n g e* heeft deze begrippen wel in hooge mate mede helpen wijzigen. Zijn rustig, kalm, echt gezellig oer-Hollandsch familieleven bracht het zijne daartoe bij. Er heerschte bij de *L a n g e* in den huiselijken kring een zeer hoog staand en ontwikkeld geestelijk leven en het was er echt gemoedelijk. Hij die het voorrecht gehad heeft bv. op Zondag-avonden als er meestal geen concerten te bezoeken waren voor de courant, intiem bij de familie de *L a n g e* te verkeerren, die zal zeker daaraan gedurende geheel zijn leven een aangenaam heugenis bewaren.

Groot was de slag voor de *L a n g e*, toen zijne trouwe gade, die langer dan 40 jaren met hem in den echt verbonden was, plotseling, zonder ziekbed den 28sten April 1910 kwam te vallen. Met de hem eigene geestkracht heeft hij zich echter heengezet over dien ramp en in Juli 1911 mocht hij het voorrecht smaken in Mejuffrouw A.M. *G o u d a* eene levensgezellin te vinden, die hem den avond zijns levens zou verhelderen. Nog in hetzelfde jaar ondernam hij met zijn vrouw een groote wereldreis, die hem o.a. ook voerde naar Californië. Reeds toen rijpte bij hem het plan zich daar voor goed te vestigen. Uit den aard van de zaak heeft dit voornemen groot opzien gebaard bij zijne familie en vrienden. Men beschouwde dit wederom als een uitvloeisel van zijne karaktereigenschappen, waarop ik straks zinspeelde. Zeker is het echter aan die eigenschappen toe te schrijven dat niets in staat was hem van zijn voornemen af te brengen. En in 1914 begaf hij zich voor goed naar Point Loma in Californië, om niet meer vandaar terug te keeren. Reeds dadelijk na zijn aankomst in de nieuwe wereld droeg men hem een professoraat op aan het conservatorium en een jaar later werd hij dirigent van 'the Point Loma orchestra'.

Zonder ziekbed, evenals zijn eerste vrouw, heeft de dood hem verrast te midden van zijne werkzaamheden.

Wij leven snel en in vier jaren - en welke jaren! - gebeurt er ontzaglijk veel. Ware de *L a n g e* te midden van ons heengegaan, dan zou zeker de indruk van zijn verscheiden levendiger geweest zijn, in breede kringen van de hoofdstad. Maar toch zal de herinnering aan dezen begaafden, energieken man en fijn gevormden kunstenaar tot in lengte van dagen blijven voortleven!

ANT. AVERKAMP.

Levensbericht van L. Leopold.

Een lange, haast eentonige, rechte weg door een vrij eenvormige, boomlooze vlakte, tot mijlpaal 60 ongeveer langzaam stijgend, daarna op één hoogte blijvend of misschien onmerkbaar dalend, dan vóór mijlpaal 77 plotseling eindigend, - zoo vertoont zich voor mijn oog de levensloop van den man, die den 12. September 1839 te Groningen geboren werd, in Groningen leerde, leefde en werkte en den 12. Mei 1916 te Groningen overleed.

En toch is dit leven, zoo arm aan afwisseling, zoo vervelend gelijkmatig, voor wie het uit de verte ziet, innerlijk veel schooner en rijker geweest, dan men naar het uiterlijke zou verwachten; toch heeft die stille wandelaar op dat eentonige pad en in zijn schijnbaar onbewogen gemoed een schat van wijsheid en schoonheid gevonden, die niet enkel zijn naaste omgeving ten goede gekomen is, maar ook een zegen is geworden voor zijn vele leerlingen en voor de geheele Nederlandsche jeugd.

Lubbertus Leopold was het vijfde van zeven kinderen, die, zonder dat ze zich ooit innig aaneensloten, bij alle verschil van aard en aanleg den familiebånd nooit verloochenden en, als de nood aan den man kwam, zeker waren van elkanders hulp en steun. Gewoonlijk ging ieder van hen zijn eigen weg, smeedde zijn eigen plannen en bewaarde angstvallig zijn zelfstandigheid. Tot vertrouwelijke mededeelingen over zichzelf, tot het bespreken van voornemens en plannen kwam het misschien nu en dan tegenover hun moeder, zelden tegenover elkander. Was er voor een van allen iets gewichtigs aan de hand, dan liet hij misschien, als bij toeval, een woord daarover vallen en nam dan de houding aan, alsof de anderen al van de zaak wisten.

Deze zonderlinge geslotenheid, deze neiging om alleen te loopen of op zijn best met een zeer intiemen vriend, is den broers hun heele leven bijgebleven en gaf meer dan eens aanleiding tot komische toestanden in de familie en tot een glimlachend hoofdschudden van de buitenstaanders. Het volgende voorval heb ik zelf bijgewoond.

Om den verjaardag van hun vader, toentertijd burgemeester

van Bedum, mee te vieren, waren de in Groningen aanwezige kinderen daarheen gegaan. In den loop van den middag gaat een der oudere een poos in een afzonderlijke kamer zitten schrijven. In de huiskamer terugkeerend, overreikt hij aan den man, wiens levensbericht ik thans schrijf, een papier met de woorden: 'Lees dat eens even, Bertus! Er kon eens een fout in staan', daarmee de meerderheid van den ander op taalgebied erkennend. Zwijgend neemt deze het manuscript aan, verbergt er zich achter en leest het aandachtig door. Met het leukste gezicht van de wereld geeft hij het daarna terug en zegt niets anders, dan: 'Het lijkt mij goed zoo', waarop de schrijver het geschrift zelf verzegelt en naar de bus brengt. Als hij weer in den familiekring plaats neemt, zegt hij met een kennelijk gevoel van voldaanheid: 'Die zal nu zijn mond wel houden'. Waarop broer Bertus kalmpjes antwoordt: 'Dunkt je dat? Ik ben nog lang niet uitgepraat!'

Er volgden over en weer ophelderingen, waaruit tot aller verbazing bleek, dat de pseudonieme schrijvers van eenige vinnige tegen elkaar gerichte artikelen in de Prov. Gron. Ct. over de waarde van een of andere muziekuivoering, niemand anders waren dan de gebroeders L. Natuurlijk nam het gevecht der vermomde 'feindlichen Brüder' een lachend einde en sloot een kort verzoenend woord in de krant den pennestrijd.

Ik vermeld dit geval alleen, omdat het kenmerkend is voor beide partijen. Niet alleen wijl het getuigt van groote liefde voor muziek en van kritischen geest, maar vooral, omdat er een geest van zorgvuldig bewaakte onafhankelijkheid uit spreekt, die zich reeds in de vroegste jeugd openbaarde en op de vorming van den jongen man van grooter invloed geweest is, dan de opzettelijke inwerking van ouders en onderwijzers. De eersten waren bovendien niet in de gelegenheid, zich veel met de opvoeding van hun talrijk kroost te bemoeien. Hun indirecte invloed deed het meeste, en verder moesten aangeboren aard en talenten richting en weg maar bepalen. Gelukkig, dat de aard goed was en de talenten niet ontbraken, allerminst bij Lubbertus.

Zijn moeder was een zachte, eenvoudige vrouw, altijd de troost en toevlucht der kinderen, althans zoolang ze niet in beslag genomen was door de beslommeringen van haar groote huishouding. Haar man hield nl. aanvankelijk een vrij aanzienlijk logement aan het Winschoter Diep, dat waarschijnlijk meer drukte dan inkomsten gaf. Het is dan ook te betwijfelen, of hij de zaak met liefde dreef: voor hôtelhóuder had hij te veel ruggegraat en te veel belangstelling voor dingen, die buiten zijn beroep lagen. In menig opzicht stond hij dan zeker ook boven de meeste gasten, die hij in zijn huis ontving.

Hoe hij aan dat logement gekomen is, weet ik niet, maar stellig was het voor hem om meer dan eene reden een uitkomst, toen hij benoemd werd tot burgemeester van Adorp, welke plaats hij

een paar jaar later met Bedum, een der belangrijkste en grootste gemeenten der provincie, verwisselde. Dat deze man van de natuur behalve een choleric temperament en strengen rechtvaardigheidszin een bijzonder helder verstand had gekregen, verklaart misschien het feit, dat de secretarie van Bedum weldra een gezochte kweekplaats van aspirant-burgemeesters was.

Van hem had de zoon vermoedelijk zijn intellectuele gaven geërfd, van moeders zijde had hij zeker het weke, ontvankelijke gemoed. De vader was verstandig genoeg, om de waarde van kennis en ontwikkeling levendig te beseffen, doch de middelen ontbraken hem, om aan zijne zoons een wetenschappelijke opvoeding te geven. Het was echter een geluk, dat de lagere scholen in die dagen te Groningen op hooger peil stonden, dan in de meeste andere provinciën. De jonge Leopold ging eerst naar die, welke den meesten naam had: die van den bekenden paedagoog R.G. Rijkens, wiens onvergelykelijk verteltalent door al zijn leerlingen geroemd wordt. Na diens dood kwam hij onder de leiding van B. Brugsma, die behalve eene lagere school ook de departementale kweekschool van het Nut met succes bestuurde en aan het onderwijs mannen had geschonken als Stratemeijer, Bouman, R.R. Rijkens en vele anderen.

Nu begon voor hem een tijd van regelmatige studie, en gelukkig was Brugsma, ofschoon geen man van groote wetenschappelijke ontwikkeling, genoeg paedagoog, om zijn jongeren zelfstandig te leeren werken en hen den weg op te leiden, waarheen hun talenten wezen. De examens waren niet overmoelijk in die dagen en er bleef dus nog tijd genoeg over voor liefhebberijen en vrije lectuur. Aan ontspanning in de vrije lucht en aan lichaamsoefening, die den langen, bleeken jongeling zoo heilzaam geweest zouden zijn, werd weinig gedacht; en zoo er aan gedacht is, ontbrak bij hem toch de neiging er toe. Hij was tevrede, als hij maar ongestoord kon zitten lezen, lezen. Dat was voor hem vermaak en studie tegelijk.

In 1855 deed hij examen voor onderwijzer van den 4^{den} rang, in 1857 voor den 3^{den} en 1862 voor de akte van hoofdonderwijzer. Aan dit laatste ging nog vooraf een examen voor onderwijzer in de Natuurkunde (1861) en een in de lagere wiskunde. Vermoedelijk stond destijds het plan, om zich uitsluitend aan taal en letterkunde te wijden, nog niet zoo heel vast en heeft de invloed van zijn studiemakker, Aug. Later, met wien hij zijn geheele leven bevriend is gebleven, hem tijdelijk uit den koers gedreven. Want voor physica had hij te weinig liefde en voor wiskunde te weinig aanleg. Voortaan studeerden dus de vrienden in verschillende richting, een iegelijk naar zijnen aard.

Sedert heeft hij geen examens meer afgelegd. Neiging noch eerezucht dreef hem den kant van het middelbaar onderwijs op. Wat zou hij zich verder met examenstudie druk maken? Voor zijn maatschappelijke positie had hij het niet noodig; want na eerst

korten tijd aan de Leerschool te hebben gewerkt, die aan de in 1861 opgerichte Rijkskweekschool voor Onderwijzers verbonden was, werd hij in 1863 tot leeraar aan deze inrichting benoemd en is daaraan verbonden gebleven tot zijn dood. De weg lag dus effen voor hem en zoo kon hij zich met hart en ziel toeleggen op de vervulling van zijn ambtsplicht en daarmee tevens aan zijn lievelingsstudie: die van taal en letteren. Hoe hij dit gedaan heeft, zal straks blijken. Laat mij, om niet te veel van de chronologische orde af te wijken, eerst nog de belangrijkste feiten uit zijn leven mededeelen.

In April 1867 trad hij in het huwelijk met de jonge weduwe van den O.-I. officier van gezondheid M. van Andringa: Frederica Francina van Gijen, die uit haar korten echt slechts een zoontje overhield. Haar tweede huwelijk, hoe gelukkig ook, werd, eer er een jaar voorbijging, uiteengescheurd door dezelfde ziekte, die aan het eerste een einde had gemaakt. Zij stierf niet lang na de geboorte van een zoontje, zoodat haar man nu met twee kleine kinderen achterbleef.

Gelukkig, dat zijn jongste zuster, de later bekend geworden kinderschrijfster, Katrina, met groote liefde en toewijding de verpleging der kinderen op zich nam, totdat zij deze zorgvolle taak (de kleinen waren geen van beiden sterk) met volle gerustheid kon overdragen aan zijne tweede vrouw, Anna Catharina Louise Gerdes. Met deze Deutsche vrouw, die meer dan 40 jaren zijn hulp en steun en trouwe gezellin is geweest, trad een goede geest zijn woning binnen. Rijzig en slank van gestalte, met iets voornaams en intelligents in haar voorkomen, paste zij uiterlijk uitstekend bij haar grooten, met zijn lengte haast verlegen man. Doch ook innerlijk kwamen zij goed bij elkaar, want bij gelijkheid van de grondtrekken in hun karakter, was zij in menig opzicht de gelukkige aanvulling van zijn zwijgende, voor vreemden vaak stugge en eenzelvige natuur.

Door haar kreeg het oude huis een warme huiselijkheid, een ongedwongen gezelligheid, aan wier bekoring zich niemand kon onttrekken, die er eens van genoten had. Eenmaal tot de groote tuinkamer toegelaten - afkeerig van de straat, woonde de familie meestal achter - voelde de bezoeker door de natuurlijke vriendelijkheid en den rustigen eenvoud van de vrouw des huizes zich weldra op zijn gemak. Want zij verstond de kunst om ieder overeenkomstig zijn aard, stand en bedoeling te ontvangen, hem aan 't spreken te krijgen en daarbij taktvol den gang van het gesprek te leiden. Haar kalme innemendheid maakte de geringe spraakzaamheid van haar man minder voelbaar. Voor *conversatie* toch, voor een geestig kaatsspel van aardige opmerkingen en gevatte antwoorden was hij, tenminste zoodra er vreemden bij waren, minder geschikt. Zelfs gewone beleefdheidsvormen gingen hem moeilijk af; tegenover goede vrienden liet hij ze meestal geheel achterwege. Toch volgde hij met groote belangstelling,

wat er in een gezelschap gezegd werd; niet de kleinste bijzon derheid ontging hem; een levendig aandeel in het discours nam hij evenwel eerst, als hij zelf volkomen op zijn gemak was.

Geen wonder dus, dat hij, van jongs af teruggetrokken en verlegen, ongeoeffend in den gemakkelijken omgang met allerlei slag van menschen, weinig deelnam aan het openbare leven. Vergaderingen waren hem een gruwel, aan voordrachten of redevoeringen heeft hij zich ten hoogste een paar maal gewaagd, toosten beging hij nooit; kortom, hij had een afschuw van al wat maar eenigszins aan vertooning, aanstellerij of gemaaktheid deed denken. Slechts in den kring van familie en vertrouwde vrienden voelde hij zich behagelijk en kwamen zijn gaven tot hun recht. Hij was voor het huisgezin geschapen.

Het hoogste punt van geluk scheen dan ook bereikt, toen zijn vrouw hem een dochtertje schonk. Doch, helaas, op nieuw zou hij ondervinden, dat onvermengde vreugd ons stervelingen niet ten deel valt; een hevige kinderziekte nam het bloeiende kind weer weg, toen het pas vijf jaar oud was.

Slechts langzaam herstelden de ouders zich van den geweldigen slag. Hij sprak er nooit, zij zelden over. Zij leden stil het onvermijdelijke en verdubbelden hun zorg voor de overgebleven zoons, van wie de een nooit heeft gevoeld, dat hij ten volle, de ander niet, dat hij ten halve wees was. En voor die zoons niet alleen. Welk een stroom van goedheid ging er van hen uit, bv. over de kinderen van haar overleden zusters in Groningen en in Duitschland, over hun vrienden, over hun trouw dienstpersoneel! Ik, die met hen als met een broer en zuster verkeerde en hun huis als het mijne mocht beschouwen, ik zou uit mijn eigen ervaring de roerendste bewijzen van ware vriendschap en opofferende sympathie kunnen aanhalen, moest ik niet vreezen, dat bij het herdenken de aandoening mij te machtig zou worden en ik daarbij de kieschheid der nog levende weduwe zou krenken.

Ik mag, gekomen in de buurt van een weemoedige sfeer, niet verder gaan; het wordt tijd, dat ik mij de lijfspreuk van Leopold herinner: 'Immer der Sonne zu!' Dezen raad van zijn geliefden Paul Heyse paste hij haast methodisch toe. Minder denkelijk uit puur verstandelijke overweging, dan wel instinctief om zich te wapenen tegen de gevaren van neurastenie, waarvoor hij aanleg had. Alsof hij bang was voor zich zelf, ontweek hij stelselmatig, zoolang mogelijk, al wat triest maakte of deprimeerde, niet uit gemis aan medelijden, maar gedreven door de zucht naar zelfbehoud. Van nature niet vroolijk, deed hij alles wat een geest van blijmoedigheid kon brengen in zijn hart en zijn huis. Hij verzuimde dan ook geen gelegenheid, om zich van zijn vele werk met de genietingen van edele kunst te verpoozen. De muziek bovenal had zijn hart gestolen. Een goed concert sloeg hij nooit over. Hij behoorde tot de vaste bezoekers van de jaarlijksche muziekfeesten aan den Neder-Rijn, die afwisselend te Aken, Dus-

seldorf en Keulen gegeven werden. Hij had heele stapels zangmuziek, die hij in verloren uren neuriënd, zingend doorsnuffelde. Hij begeleidde zich zelf, zoo goed het gaan wou, en genoot dan van de oude en jonge lieder-componisten. Het was een genot naar zijn heerlijk baritongeluid te luisteren, een genot, dat echter slechts weinigen ten deel viel, aangezien hij alleen zong, als hij er voor gestemd was en zich zoo goed als alleen wist.

Een andere eigenaardigheid sluit zich daarbij aan. Hoe ijverig en werkzaam hij ook was, hij hield het geen dag in huis uit, als de vakantie aanbrak. Altijd in gezelschap van zijn vrouw, soms ook van goede vrienden, ging het dan naar 't buitenland, meestal naar Duitschland, Zwitserland en Oostenrijk. Dat hield hem frisch of - dit was meer dan eens noodig - knapte hem weer op en hergaf aan zijn overgevoelig zenuwstel de noodige stabiliteit. Twijfel, of niet zijn onleschbare muziekdorst het evenwicht weer kon verstoren, kwam niet in hem op. Dank zij zijn pijnlijke voorzichtigheid, is het geen enkelen keer verbroken en bleef het bij kleine schommelingen, waarvoor dan in Norderney of in den Harz genezing gezocht werd. Maar dan, bij 't huiswaarts keeren, weerstond hij zelden de verzoeking om nog eenige dagen in Hamburg en Bremen, of in Dresden en Leipzig te toeven, ten einde zich aan opera en tooneel te verkwikken. Gelukkig werd hij langzamerhand sterker en behoefde zich minder in acht te nemen, en het is wel merkwaardig, dat hij, in zijn jonge jaren zwak, bleek en lang, er steeds beter ging uitzien, blozend en gezet werd en uiterst zelden de school verzuimde.

Aan de school gaf hij zich geheel, ik zou haast zeggen, met klimmende toewijding een halve eeuw lang. Het officierskruis der orde van Oranje-Nassau, dat hij ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Kweekschool ontving, was dan ook wel verdiend. Meer echter dan dit vorstelijk gunstbewijs pleit voor hem de eenstemmige hartelijkheid en dankbaarheid, die hem toen bij de reunie van oud-leerlingen, leerlingen en leeraren in velerlei vorm werd betoond. Er werd o.a. een gedenkboek uitgegeven en Leopolds portret, door den stiefzoon M. van Andringa te Brussel in olieverf geschilderd, werd in de directeurskamer naast de beeltenissen van de vorige directeurs, Brugsma en Van Milligen, opgehangen. Het feest der Kweekschool was onwillekeurig een huldebetooging aan den man, die bijna van den beginne af aan de school zijne beste krachten had gewijd. Ik had het helaas, niet kunnen bijwonen, maar uit een paar korte uitlatingen in brieven bleek mij alras, dat het hem goed gedaan had, hoezeer hij ook tegen de luidruchtige drukte had opgezien.

Hij was toen over de zeventig. Doch aan heengaan dacht hij nog niet, hij voelde zich nog zoo sterk en vol werklust. Waagde ik het later eens, hem er aan te herinneren, dat hij tijd moest overhouden, om onze gemeenschappelijke plannen uit te voeren, dan lachte hem dit wel toe, maar tot een beslissing kwam het

niet. Hij kon niet meer buiten zijn school en den regelmatigigen tred in den molen.

Toch schijnt er iets geweest te zijn, dat hem bewogen heeft, den gevreesden stap in de ledige ruimte - dacht hij -, in de vrijheid - dachten wij - te doen. Op een Zaterdagavond kreeg ik bericht van hem, dat hij dien dag zijn ontslag had aangevraagd, en terwijl ik den anderen dag nog zat te peinzen over de mogelijke aanleiding daartoe, kwam een telegram van zijn zoon mij melden dat hij dien nacht plotseling was overleden. Een hoogere macht, dan die der Koningin, had hem ontslag verleend. Dat het eervol was, bleek wel bij zijne begrafenis uit de groote belangstelling, uit de overdaad van kostbare bloemen, die op den grafheuvel werden gelegd, en uit de waardeerende woorden van kranten en tijdschriften.

Het was geheel in den geest van den overledene, ofschoon tot teleurstelling van velen, dat er aan de open groeve niet gesproken werd. De rampzalige oorlog verhinderde den stiefzoon bij de stille plechtigheid tegenwoordig te zijn en maakte zelfs, dat het doodsbericht het eerst uit couranten tot hem kwam.

De gezegende invloed, dien Leopold onmiddellijk en middellijk op het onderwijs en daardoor op het opgroeiende geslacht heeft uitgeoefend, wordt door alle vakmannen erkend, doch is voor het groote publiek niet zoo gemakkelijk aan te toonen en nog veel minder onder, cijfers te brengen. Om dien te begrijpen, moet men zijn aandacht richten voornamelijk op twee zaken: op de werking van de persoonlijkheid en het levende woord van den leeraar, en ten anderen op zijn boeken.

Er zijn thans in het land honderden onderwijzers, hoofden van scholen en leeraren, die gaarne erkennen, dat zij door hem eerst liefde voor onze taal hebben gekregen, dat hij hen eerst heeft leeren lezen, hun smaak gevormd, hun oog geopend voor letterkundige kunstvormen. En als men dan bedenkt, dat deze gezonde taalbegrippen, die literaire vorming aan duizenden kinderen ten goede is gekomen, zal men althans eenigszins beseffen, welk een vruchtbare arbeid daar in Groningen is verricht.

Zulk taalonderwijs hadden ze nog nooit ontvangen, de veertien-, vijftienjarige jongens, wien het geluk was te beurt gevallen, een plaats aan de kweekschool te veroveren. Dat was iets anders dan het van buiten leeren van regels en uitzonderingen, met uitzonderingen op de uitzonderingen; iets anders dan het opdreunen van definities, die feitelijk geen definities waren en eigenlijk door niemand begrepen werden. Men kan zich voorstellen, hoe de oogen der intelligente leerlingen gingen stralen, als ze tot de ontdekking gebracht werden, dat die lastige, verwarrende regels der grammatica meestal onberispelijk door hen zelf werden toegepast bij 't spreken en 't schrijven, dat dus die regels uit hun eigen taal waren op te diepen en geen bedenkselfjes

van geleerde schoolmeesters. Of wanneer ze ontdekten dat een zin door een kleine wijziging van klemtoon, van melodie, van woordorde dezelfde zin niet meer bleef, m.a.w. een geheel andere gedachte uitdrukte; wanneer ze inzagen, dat een enkel woord gedurig van waarde veranderde, nu ruimer, dan weer enger van beteekenis werd, nu zijn oorspronkelijke, dan een oneigenlijke beteekenis had.

Welk een geestelijke spanning, wanneer het dan daarna op een zoeken ging naar andere soortgelijke gevallen, en welk een voldoening bij leerlingen en onderwijzer, wanneer daarna de vondsten werden meegedeeld en op hun waarde of onwaarde onderzocht!

Doch ik behoef dit niet verder uit te spinnen: ieder goed onderwijzer weet het, hoe hij vóór en in samenwerking met de klas eigen inzicht verruimd, verhelderd en nieuwe ontdekkingen gedaan heeft. Leopold verzuimde dan ook nooit, ze met een enkelen potloodkrabbel onder de les vast te houden, ten einde later te worden overwogen en, zoo noodig, uitgewerkt. Zoo heb ik nog een zee van kleine papiertjes gevonden (hij bewaarde alles zorgvuldig), waarvan ik, die met zijn wijze van denken en werken waarschijnlijk het meest vertrouwd ben, de bedoeling meestal niet kan raden, ook waar het eigenaardige schrift nog te ontcijferen is.

Leopold's taalonderwijs, althans als het geen spraakkunst betrof, hing innig samen met leesonderwijs. Daarmede is evenwel niet gezegd, dat hij lezen en woordverklaring niet uiteen hield; ik bedoel enkel, dat hij 't leesboek als uitgangspunt gebruikte van zijn zwerftochten, die ten doel hadden, het wisselend leven der woorden na te speuren, zonder op het glibberig gebied der etymologie te verdwalen, waar een onderwijzer niet thuis hoort. Het lezen zelf echter geschiedde even degelijk, als al het andere. Onder zijn nagelaten papieren vind ik een tweede deel van een opstel over 'Lezen', dat uit een of ander tijdschrift zonder jaartal is overgedrukt, doch dat vermoedelijk uit den eersten tijd van zijn leeraarschap dateert. Men kan daaruit zien, hoe gezet hij zich rekenschap gaf van de wijze, waarop een leesles dient behandeld te worden. Hij verlangde van zijn leerlingen, dat zij de gedachten van den schrijver in zich opnamen en daarvan rekenschap gaven; dat zij den bouw, de samenstelling van het geheel opmerkten. Er werd gewezen op het verband tusschen inhoud en vorm, op het eigenaardige van den auteur, zijn tijd en zijn bijzondere opvattingen, - kortom, het stuk werd doorgaans van alle kanten bekeken, en als dat alles was afgeloopen, dan werd opnieuw gepoogd, het schrift in spreektaal om te zetten, zóó, als de schrijver over d a t onderwerp en in z i j n stemming zou gedaan hebben. N a t u r l i j k dus. Van holle declamatie had hij een afschuw. Hij kon zich ook allerminst vereenigen met het dwaze pathos en de verkeerde klemtonen van zeker

beroemd acteur van tegenwoordig. Een feest was het voor de jongelui, wanneer hijzelf met zijn fraaie, buigzame stem ging voorlezen en daarbij alle fijne gevoelsschakeeringen liet uitkomen. Dan voelden zij eerst recht, dat de schepper van dat vers of van dat proza werkelijk een kunstenaar was; dan ontwaakte in hun borst met de bewondering de liefde voor de literatuur. - Wat iets heel anders is, dan kennis van de letterkunde.

Doch om goede leeslessen te geven, heeft men goede leesboeken nodig. En die waren, toen hij met onderwijzen begon, - laat mij een voorzichtig woord gebruiken - schaars. Noch voor de kinderen der lagere scholen, noch voor de leerlingen van 14-19 jaar vond hij de leesstof, die hij wenschte. De zedekundige boekjes dier dagen met hun al te duidelijke strekking en hun moraalspreuken aan 't slot der lesjes, voldeden, hoe goed ook bedoeld, zoomin aan zijn opvoedkundig inzicht, als aan zijn schoonheidsgevoel. De jongere leerboeken, die over allerlei groepen van kennis handelden, tot zelfs over de spraakkunst en de vormleer toe, al evenmin. Zoo kwam hij er toe, om uit zijn rijke en steeds rijker wordende bibliotheek een boekje samen te stellen voor de hoogste klasse der lagere school, dat zijn eischen van schoonheid ten naastebij bevredigde, en waaraan hij den karakteristieken naam van 'Stofgoud' gaf (1866).

Hij had begrepen, dat er, om voor kinderen te schrijven, nog iets meer nodig is, dan een vlugge pen, een goed hart en een knappe bol, en dat, om maar dadelijk het hoogste te noemen, *kinderpoëzie*, net als *volksliederen*, slechts gegeven wordt door dichters van Gods genade. In Stofgoud is ook geen woord van hem zelf; al de korreltjes waren saamgelezen uit de werken onzer beste schrijvers en tevens van buitenlandsche kunstenaars.

Met dit leesboekje, dat geleidelijk door andere voor de lagere klassen gevolgd werd (men zie de lijst van uitgaven hierachter), had de bellettrie haar intrede in de school gedaan, om er tot heden toe in te blijven. Het was, of er in eens van uit het Noorden een frissche voorjaarslucht door de duffe lokalen voer. Er kwam een nieuwe geest in het onderwijs, die langzamerhand ook de onwilligen meesleepte en bekeerde.

Doch laat mij liever een oogenblik het woord laten aan R. Casimir, die in 'School en Leven' van 1903 schreef:

'Het bellettristisch leerboek was geboren. L. is een der eersten geweest, die poëzie bracht in de school; die het leerboek passend illustreerde; die de fantasie - 'ook een kracht in den mensch' - haar recht gaf; die schoone taal voor kinderen vroeg; die het leerboek wel leerend wilde laten zijn, in zoo verre het kennis aanbracht die belangstelling wekte, maar geen eigenlijke reële kennis wilde; die de zedelijke strekking meer in het *voorbeeld* dan in de *leering*

zocht. Dat hij bij dat alles de eerste geweest is, *is en blijft zijn niet te miskennen verdienste voor het lager onderwijs.*

Behalve over de richting wou ik ook wel iets zeggen over de leesboekjes zelf. Maar dat moet iemand doen, die zelf er mee gewerkt heeft, lange, lange jaren, die er mee opgegroeid is. De ‘verrukking’ (‘t woord is alweer niet van mij) die er gevoeld werd bij Dauwdroppels en Mosroosjes en de andere deeltjes, kun je nog begrijpen en meevoelen ook, maar weergeven niet, heeft men mij gezegd ... En welk een invloed er van die schoolboekjes uitgegaan is voor de vorming onzer taal, daarvan moge getuigen wat prof. te Winkel zegt in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche taal*, § 56’.

(Uit: *Van die ons schoonheid gaf*).

Boven zei ik, dat in Stofgoud geen woord van L. is; dat geldt natuurlijk niet van de heele reeks der boekjes, allermint van de laagste. In den ‘inhoud’ vindt men daar achter de titels der lesjes dan ook geen namen. Dit beteekent, dat voor ‘t geen is opgenomen, geen vreemde geheel en al verantwoordelijk is. Want voor de heel kleinen was geen gesneden brood te vinden; dan moest er vaak vertaald en te gelijk gewijzigd worden, om het gevondene voor een Hollandschen kindermond smakelijk te maken, of wel, er moest iets geheel nieuws bereid worden. Wat echter onder de ongeteekende leeslesjes geheel of gedeeltelijk van zijn hand is, wat mogelijk van zijn jongste zuster, zou ik niet durven beslissen.

Dit verandert evenwel niets aan het erkende feit, dat hij, gelijk Bouman voor het aanvankelijk leesonderwijs, een nieuw tijdperk heeft geopend voor het voortgezette. De tallooze herdrukken en de weldra opdagende navolgingen van verschillend allooi zijn daar om het te bewijzen.

Dat hij ook om de oudere leerlingen, die van 13-19 jaar, zou denken, lag voor de hand. Met zijn ouderen broer, den directeur der Meisjeskweekschool te Arnhem, gaf hij verschillende bloemlezingen uit, als *De Sleutel*, 2 dln., *Oud en Nieuw*, eveneens 2 dln., welke boeken een groote verbreiding hebben gevonden, doch mij geen aanleiding geven tot bijzondere opmerkingen.

Bij één boek echter dienen wij nog een oogenblik te verwijlen. Het is de ‘*Nederlandsche Letterkunde. De voornaamste schrijvers uit de 4 laatste eeuwen*’. Eerste druk 1867.

De drie collega's van de Kweekschool, D. de Groot, L. Leopold en R.R. Rijkens hadden voor den toen nog bestaanden cursus van hoofdonderwijzers daarin eene bloemlezing gegeven met ophelderende aantekeningen, meest woordverklaringen, aan den voet; een kort overzicht van het leven en de werken der schrijvers ging aan de uitgekozen stukken vooraf.

De uitgaaf voldeed blijkbaar aan een behoefte en werd zeer

gewaardeerd; herdrukken volgden elkander regelmatig op en werden telkens omvangrijker; de laatste bestaat uit 2 deelen, elk van ruim 600 bladzijden. Al spoedig evenwel trokken De Groot en Rijkens, in hun hart geen literatoren, zich terug en lieten de samenstelling en de zorg voor 't geheel aan hun ambtgenoot over, die de waarde van het werk als studieboek aanzienlijk verhoogde, vooral door een zeer volledige literatuur-opgaaft van ieder schrijver.

Al de bloemlezingen en verzamelingen, die hij of alleen, of in verbinding met anderen heeft uitgegeven (o.a. met Lovendaal en met C.F. van Duyl), behoeven hier niet te worden besproken. Ze getuigen alle van smaak en groote belesenheid, zonder daarom voor onze letterkunde of voor de school groote waarde te hebben.

Voor de volledigheid moet ik even melding maken van: '*Van de Schelde tot de Weichsel*, Nederduitsche dialecten in dicht en onacht, uitgekozen en opgehelderd door Joh. A. Leopold en L. Leopold'. - Het omvangrijke werk verscheen van 1876-1881 in 2 dln., waarvan het eerste deel 1900-1905 herdrukt werd.

Het verzamelen en bewerken heeft heel veel moeite en eindelooze correspondentie gekost. Daar stond evenwel ook groot genot tegenover, en gelukkig waren Ned. taalgeleerden steeds bereid, om te helpen waar zij konden. Voor het Friesch en Noord-Friesch verleende G. Colmjon zijn onmisbaren steun.

Men heeft van het werk veel goeds gezegd, maar daarnevens de juiste opmerking gemaakt, dat de wetenschappelijke waarde voor de taalstudie veel grooter zou geweest zijn, als overal dezelfde spelling, liefst een fonetische, ware toegepast. Dit wisten de samenstellers ook wel, maar zij zagen weldra in, dat, wilden zij niet hun heele leven uitsluitend aan de dialecten wijden, e n h e i d niet te bereiken was, en dat, zoo zij een fonetische spelling hadden k u n n e n toepassen, niemand het boek had willen uitgeven. Dus liever iets, dan niets.

Wenden wij ons thans liever naar een anderen kant van L.'s veelzijdigen arbeid.

Na den dood van prof. Salverda en Bouman's vertrek naar Amsterdam, die samen het opvoedkundig tijdschrift '*De Schoolbode*' tot bloei hadden gebracht, ging de redactie in andere handen over; Leopold kreeg de leiding er van en behield die, toen het werd geconverteerd in den '*Gids voor den Onderwijzer*' en daarmee een uitgebreider program kreeg.

Als chef-redacteur had hij de handen vol, gelijk iedereen begrijpt, die ooit in een of andere redactie gezeten heeft. Al was ook dikwijls de toegezonden kopij niet bruikbaar, zij moest toch gelezen worden en door betere stof vervangen, opdat het maandschrift op peil bleef. Toch heeft hij zelf maar weinig bijdragen geleverd, gelijk hij over 't algemeen niet veel heeft geschreven, hoe lang de lijst zijner uitgaven ook zij.

Wanneer hij nochtans eenmaal naar de pen greep, kon men iets goeds verwachten. In het *Bijblad* van den Schoolbode, dat gedurende eenige jaren de kleine gebeurtenissen van den dag op onderwijsgebied, waarvoor de Bode te ernstig was, satirisch behandelde, heeft hij o.m. een regelmatige correspondentie gevoerd onder den naam van *Spec Jr.* (ik mag dit nu wel verraden), waarop dan even regelmatig een zekere *Sunja* antwoordde. De lezers waren overal op die brieven belust; bekrompen gemeentebesturen, eigenwijze schoolopzieners enz. hadden een heilzame vrees voor *Spec's* puntige pen, die wel scherp, maar niet venijnig was.

Hooger evenwel staan de ernstige opstellen over taalstudie, die hij in het groote tijdschrift plaatste. Op een daarvan zij hier gewezen; het heet: 'Aan, op en over de gronden'. Helder toont hij daarin aan met een vloed van voorbeelden, dat de onderscheidingen en verdeelingen, die de grammatica gebruikt, om het geheel te overzien en om met een enkel woord een reeks van kenmerken aan te duiden, slechts mensenwerk zijn en in de taal zelf niet bestaan; dat het vaak onmogelijk is, een woord of een zin met zekerheid in een der officieele hokjes te plaatsen, omdat het van verschillende categorieën wat heeft; dat bovendien de naam ook weinig schelen kan, maar het op het onderscheiden aankomt.

En hoe fijn weet hij te onderscheiden! Hij ziet verschillen tusschen gevallen, die een minder geoefende aanvankelijk voor identiek zou verklaren. Daar ziet men hem in zijn kracht. Gerijpt door de studie van Nederlandsche en Duitsche taalgeleerden, was zijn kennis zeker niet gering, maar deze dingen had hij niet van anderen, die dankte hij aan zelf opmerken, aan eigen nadenken en aan een aangeboren uiterst fijn taalgevoel.

Het zal niemand bevreemden, dat hij eindelijk den wensch in zich voelde opkomen en sterker worden, om de resultaten van studie en schoolervaring in een boek samen te vatten. Hij was zich bewust, iets te kunnen geven, dat sterk afweek van het ouderwetsche en traditioneele der gebruikelijke leerboeken. Hij was zoo vriendelijk mij, wiens inzichten hij kende, te vragen met hem samen te werken, wat ik gaarne heb aangenomen. Zoo kwam na heel wat overleggen en samenspreken het eerste deel tot stand van de 'Nederlandsche Spraakkunst,' dat de 'Leer van den Zin' omvat.

Hoe wij den arbeid onder elkaar verdeeld hadden, kan ik hier niet mededeelen. We critiseerden elkaar, tot eindelijk een van ons alles in den tegenwoordigen vorm vastlegde. Er was met groote liefde aan gewerkt, doch het succes was gering. Het boek 'ging' niet. De uitgever scheen, volgens L., er niet van te houden en liever het veel gebruikte werk van Terwey te pousseeren. Daarbij was het te duur en te groot. Bestemd voor hen, die zich op de hoofdakte wilden voorbereiden of zelfstandig verder studeeren,

had het dit tegen, dat men het niet kon van buiten leeren en het in de handen van leeraren van Kweek- en Normaalscholen niet kon dienen, om jongelui op een examen voor te bereiden: de bij Terwey zwerende examinatoren hielden voor verkeerd, al wat met die autoriteit in strijd was.

Over de waarde van het boek te oordeelen, past mij natuurlijk niet, doch dit mag ik zeggen, dat zoo er iets goeds in is, de eer daarvan voor het grootste deel toekomt aan mijn neef.

Intusschen de teleurstelling deed hem den moed niet verliezen. Tot aan zijn dood toe hoopte hij den arbeid te kunnen voortzetten, dien hij als de beste vrucht van zijn leven beschouwde. Het vervolg m o e s t verschijnen, desnoods bij een anderen uitgever of op eigen kosten; het materiaal lag immers gereed, het behoefde slechts geordend en geformuleerd te worden. Zelf overtuigd, dat wij op vele zaken een nieuwen, frisschen kijk hadden, hield ik die stemming levendig. Maar - voor degelijk werk is tijd noodig. Zijn school nam het grootste deel daarvan in beslag, in de overige uren lieten hem de eindelooze drukproeven geen rust.

Ik mocht niet langer aandringen: hij kon niet meer doen, dan hij deed. Straks zou een periode van rust komen, meende hij; toen zij kwam, bracht zij de rust die men de eeuwige noemt. Het werk is onvoltooid gebleven; ik bezit nog een paar brokken, nog niet geheel afgewerkt, en dan een berg aantekeningen, waaruit geen oningewijde kan wijs worden.

Doch hij had genoeg gegeven, om, ook buiten den kring van het lager onderwijs, bij zijn verscheiden de harten van velen met weemoedige dankbaarheid te vervullen voor al wat hij in zijn lange leven gedaan heeft en geweest is voor het onderwijs, voor zijn talrijke leerlingen, zijn vrienden en zijn naaste omgeving. Zij voelden, dat iemand van hen was gegaan, die bij al zijn eigenaardigheden een man was met een subtiel verstand, een fijnbesnaard gemoed, een geoefenden smaak en een hart van goud.

Nijmegen, Juli 1918.

J.A. LEOPOLD.

Lijst van geschriften en uitgaven van L. Leopold.

<i>Leesboek voor de Volksschool.</i>	Serie A	Serie B	Serie C
I. Meiregen	35 ^e dr.	16 ^e dr.	6 ^e dr.
II. Dauwdroppels	35 ^e dr.	15 ^e dr.	6 ^e dr.
III. Sneeuwvlokken	30 ^e dr.	14 ^e dr.	5 ^e dr.
IV. Mosroosjes	35 ^e dr.	15 ^e dr.	5 ^e dr.
V. Wildzang	25 ^e dr.	11 ^e dr.	
VI. Klimop	17 ^e dr.	10 ^e dr.	
VII. Stofgoud	27 ^e dr.	10 ^e dr.	
VIII. Bonte Steenen	16 ^e dr.	5 ^e dr.	
IX. Uit onze geschiedenis	7 ^e dr.		

Blaren van allerlei boomen. Verzen en Versjes voor de Volksschool. 1^e dr. 1873; 6^e dr. 1903.

Hoofdpersonen uit de geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. Eene bloemlezing uit hunne werken. 1^e dr. 1878.

Mijn leesboek voor de Volksschool, getoetst aan *Een Nederlandsch Belang* van den Heer H. Hemkes Kzn., 1882.

Uit Zuid-Nederland, Vlaamsche verzen en versjes, 1868.

Nederlandsche schrijvers der vier laatste eeuwen. Proeven uit hunne werken met beknopte biographieën. 1^e dr. 1891; 8^e dr. 1918.

Joh. A. Leopold en L. Leopold. *Nederlandsch Leesboek*; Supplement van L. Leopold's Leerb. v.d. Volkssch. I, VII en VIII, 1877. 1^e stuk 3^e dr. 1888; VII 2^e dr.; VIII 2^e dr.

M. en L. Leopold. *Een Sleutel*. Rij van oorspr. prozastukken ter voorbereiding van de studie onzer letterk. 1^e dr. 1874; 6^e dr. 1897.

M. en L. Leopold. *Een Sleutel*. Rij van oorspr. gedichten ter voorbereiding voor de studie onzer letterk. 1^e dr. 1876; 5^e dr. 1907.

D. de Groot, L. Leopold en R.R. Rijkens. *Nederl. Letterkunde*. De voornaamste schrijvers der vier laatste eeuwen. 1^e dr. 1867; 11^e dr. 1917.

Van de Schelde tot de Weichsel. Nederduitsche dialecten in dicht en on dicht, uitgekozen en opgehelderd door Joh. A. Leopold en L. Leopold, 2 dln 1^e dr. 1876-1881. Deel I 2^e dr. 1900-1905.

Oud en Nieuw Letterk. Leesboek, door M. en L. Leopold, 2 bundels, 1886, 1888.
1^e bundel 5^e dr. 1908; 2^e bundel 2^e dr. 1899.

L. Leopold en Joh. A. Leopold, *Nederlandsche Spraakkunst*. I Leer van den Zin, 1896.

Kleine Bloemlezing. Proza en Poëzie uit Nederl. schrijvers, door M. en L. Leopold, 1896.

Nederlandsche Scherts, Humor en Satire, verzameld door C.F. van Duyl en L. Leopold, 1895.

Verzen en Versjes voor het jonge Nederland, verzameld door L. Leopold en G.W. Lovendaal; 2 dln. 1894, 1896.

L. Leopold en W. P. i k , *Nederl. Letterkunde*. Schrijvers en Schrijfsters vóór 1600. - 1916.

Verschillende opstellen over taalstudie in:

a. De Schoolbode. Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding (1873-1880), onder redactie van: H. Bouman, B.R. Bos, F. Bruins, W. Gleuns Jr., Joh. A. Leopold, L. Leopold en K.R. Rijkens.

b. Gids voor den Onderwijzer. Pract. en Theor. tijdschrift voor het lager onderwijs, Red.: P.R. Bos, F. Bruins, C.F. van Duyl, Dr. F.G. Groneman, J.A. Leopold en L. Leopold (1885, 1889).

(Alle bovenstaande uitgaven zijn verschenen bij de firma J.B. Wolters te Groningen).